

**T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI BİLİM DALI**

BABURNĀME'DE FİİL YAPIMI

(DOKTORA TEZİ)

Nida ERİM

KOCAELİ 2022

**T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI BİLİM DALI**

BABURNĀME'DE FİİL YAPIMI

DOKTORA TEZİ

Nida ERİM

Prof. Dr. Münevver TEKCAN

KOCAELİ 2022

**T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI BİLİM DALI**

BABURNĀME'DE FİİL YAPIMI

DOKTORA TEZİ

Tezi Hazırlayan: Nida ERİM

Tezin Kabul Edildiği Enstitü Yönetim Kurulu Karar ve No: 05.07.2022/20

KOCAELİ 2022

ÖN SÖZ

16. yy. doğu sahasının önemli eserleri arasında yer alan *Baburnâme*, Timurlu Moğol prensi Zahirüddin Muhammed Babur (1483-1530) tarafından kaleme alınmıştır. Yalnız Çağatay Edebiyatında değil Dünya Edebiyatında da büyük ilgi gören *Baburnâme*, 15. yy. sonu ve 16. yy. başı Orta Asya, Afganistan ve Hindistan topraklarında var olan yaşamın gerçek ve canlı bir tablosunu gözler önüne sermektedir. İçerik ve şekil bakımından eşsiz bir eser olan *Baburnâme*'nin en önemli özelliği, bir imparatorluk kurucusu tarafından yazılmasıdır.

Baburnâme sadece Çağatay Edebiyatı sahasında değil tüm Dünya Edebiyatı içerisinde de otobiyografik yazının en eski ve en güzel örneklerinden biridir. *Baburnâme*, Babur'un askerî ve siyasi kariyerinin yanı sıra, içinde bulunduğu döneme ve coğrafyaya ait askerî, siyasi, tarihî, coğrafi ve daha pek çok alanda kapsamlı bilgiler aktarmaktadır.

Doktora tezi olarak hazırlanan bu çalışmada *Baburnâme* adlı eserde yer alan fiiller yapı bakımından değerlendirilmiştir.

Bu tez çalışması dört bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Çağatay Türkçesi, Çağatay Türkçesinin devreleri, Babur ve *Baburnâme* eserine ilişkin bilgilere yer verilmiştir.

İkinci bölümde *Baburnâme* metnindeki fiiller yapı bakımından incelenmiştir. Yapı Bakımından Fiiller bölümü hazırlanırken *Baburnâme* metninin Haydarâbad nüshası esas alınmıştır. *Baburnâme* metninde tespit edilen fiiller Basit Fiiller, Türemiş Fiiller ve Birleşik Fiiller olmak üzere üç başlığa ayrılmıştır. Türemiş Fiiller de kendi içinde İsimden Türemiş Fiiller ve Fiilden Türemiş Fiiller olmak üzere iki alt kategoride incelenmiştir. Türemiş Fiiller başlığı altında ilk olarak İsimden Türemiş fiillere yer verilip ardından Fiilden Türemiş Fiiller ele alınmıştır. Birleşik Fiiller bölümü oluşturulurken Cengiz Demir'in *Baburnâme'de Birleşik Fiiller* adlı yüksek lisans tezinden faydalanılmıştır.

Üçüncü bölümde eserdeki Moğolca alıntı fiillere yer verilmiştir.

Dördüncü bölüm *Baburnâme* metnindeki fiillerin ekler dizininden oluşmaktadır.

Tez çalışmam süresince çok büyük desteğini gördüğüm biricik kardeşime ve sevgili ailemin tüm fertlerine, tez çalışmamda bana çok yardımcı olan Dr. Öğr. Üyesi Serpil Yazıcı Şahin, Dr. Öğr. Üyesi Şenel Gerçek ve Doç. Dr. Kenan Acar'a, tez konumun seçiminde ve çalışma aşamalarında yardımlarını benden esirgemeyen engin bilgileriyle her zaman yanımda olan kıymetli Hocam, Prof. Dr. Münevver Tekcan'a sonsuz teşekkürler sunarım.

Nida Erim
Kocaeli, 2022

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	ii
İÇİNDEKİLER	iv
ÖZET.....	vii
ABSTRACT	viii
KISALTMALAR	ix
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ÇAĞATAY TÜRKÇESİ.....	3
1.1. Çağatay Türkçesinin Devirleri	3
1.2. BABUR ŞAH	5
1.2.1. ESERLERİ	6
1.2.1.1. <i>Aruz Risâlesi</i>	6
1.2.1.2. <i>Risâle-i Validiyye</i> Tercümesi	6
1.2.1.3. <i>Divan</i>	8
1.2.1.4. <i>Mübeyyen</i>	10
1.2.1.5. <i>Vekâyi (Baburnâme)</i>	10

İKİNCİ BÖLÜM

2. YAPI BAKIMINDAN FİİLLER	22
2.1. BASİT FİİLLER	22
2.1.1. Tek Ünlüden İbaret Basit Fiiller	23
2.1.2. Ünsüz+ünlü Yapısındaki Fiiller	24
2.1.3. Ünlü+ünsüz Yapısındaki Fiiller	26
2.1.4. Ünsüz+ünlü+ünsüz Yapısındaki Fiiller	27
2.1.5. Ünlü+ünsüz+ünsüz Yapısındaki Fiiller	36
2.1.6. Ünlü+ünsüz+ünlü Yapısındaki Fiiller	37
2.1.7. Ünlü+ünsüz+ünlü+ünsüz Yapısındaki Fiiller	37
2.1.8. Ünsüz+ünlü+ünsüz+ünlü+ünsüz Yapısındaki Fiiller	38
2.1.9. Ünsüz+ünlü+ünsüz+ünlü Yapısındaki Fiiller	39
2.1.10. Ünlü+ünsüz+ünsüz+ünlü Yapısındaki Fiiller	41
2.1.11. Ünsüz+ünlü+ünsüz+ünsüz Yapısındaki Fiiller	41
2.1.12. Ünsüz+ünlü+ünsüz+ünsüz+ünlü Yapısındaki Fiiller	41
2.2. TÜREMİŞ FİİLLER.....	43
2.2.1. İsimden Türemiş Fiiller.....	43
2.2.1.1. İsimden Fiil Yapma Ekleri.....	44
2.2.1.1.1. +A-	45

2.2.1.1.2. +(A)l-, +(U)l-	49
2.2.1.1.3. +(A)r-	50
2.2.1.1.4. +(X)rGA-/ +(X)rKA-	51
2.2.1.1.5. +(A)y- (< ET +(A)D-), +D-	52
2.2.1.1.6. +DA-	54
2.2.1.1.7. +dI-	56
2.2.1.1.8. +(X)K-	57
2.2.1.1.9. +KAr-, +GAR-	58
2.2.1.1.10. +IA-	59
2.2.1.1.11. +I-, +U-	70
2.2.1.1.12. +şA-	72
2.2.1.1.13. Yansıma Fiillerler: +KUr-, +KI-	73
2.2.1.1.14. +rA- İle Biten Yansıma Ve Ses Taklidi Fiiller	76
2.2.2. Fiilden Türemiş Fiiller	77
2.2.2.1. Fiilden Fiil Yapma Ekleri	78
2.2.2.1.1. Pekıştirici Ekler	79
2.2.2.1.1.1. -A-	79
2.2.2.1.1.2. -(X)K-	80
2.2.2.1.1.3. -IA-	81
2.2.2.1.1.4. -mA-	82
2.2.2.1.1.5. -y- (< ET -ğ-)	88
2.2.2.1.2. Sıklık Çatı Ekleri	89
2.2.2.1.2.1. -AIA-	89
2.2.2.1.2.2. -GUIA-	89
2.2.2.1.2.3. -IA-	90
2.2.2.1.3. Benzetme Eki: -(I)r-	90
2.2.2.1.4. Eylem İsteği Bildiren Ek: -sA-	92
2.2.2.1.5. Edilgen Fiil Türeten Ek: -(X)l-	94
2.2.2.1.6. Dönüşlü Fiil Türeten Ek: -(X)n-	104
2.2.2.1.7. İşteş Fiil Türeten Ek: -(X)ş-	108
2.2.2.1.8. Ettirgen Fiil Türeten Ekler	112
2.2.2.1.8.1. -Ar-	112
2.2.2.1.8.2. -DUr-	114
2.2.2.1.8.3. -GUr-	119
2.2.2.1.8.4. -GUz-	121
2.2.2.1.8.5. -KAr-, -GAR-	121

2.2.2.1.8.6. -(X)r-	123
2.2.2.1.8.7. -(X)t-	125
2.2.2.1.8.8. -Xz-	130
2.3. BİRLEŞİK FİİLLER	133
2.3.1. İsim + Yardımcı Fiil Yapısında Olan Birleşik Fiiller	135
2.3.2. Fiil + Zarf-fiil Eki + Yardımcı Fiil Yapısında Olan Birleşik Fiiller	136
2.3.3. Deyimleşmiş Birleşik Fiiller	138
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
3. ALINTI FİİLLER	147
EKLER DİZİNİ	150
KAYNAKÇA	167
ÖZ GEÇMİŞ	185

ÖZET

Baburnâme’de Fiil Yapımı dört bölümden oluşmaktadır. 1. Giriş 2. Yapı Bakımından Fiiller 3. Alıntı Fiiller 4. Dizin

Giriş bölümünde *Baburnâme*’nin içeriği ve yapısı, üzerine yapılan çalışmalar hakkında bilgi verilmiştir.

Yapı Bakımından Fiiller bölümü üç kısımdan meydana gelmektedir. İlk olarak Basit Fiiller değerlendirilmiştir. İkinci kısımda Türemiş Fiiller incelenmiştir. Yapı Bakımından Fiiller bölümünün son kısmında Birleşik Fiiller ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde Alıntı Fiiller incelenmiştir.

Dördüncü bölümde ise *Baburnâme* metnindeki fiillerin alfabetik bir listesinden oluşan ekler dizini yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Babur, Baburnâme, Çağatay Türkçesi, fiil yapımı.*

ABSTRACT

Verb formation in Baburnama consist four sections. 1. Introduction 2. Verbs in Structure 3. Quote Verbs 4. Index.

In the introduction, the studies about *Baburnama* are mentioned.

In the second section, Verbs in Structure consist three chapters. Firstly, simple verbs were evaluated. In the second part, derived verbs are examined and in the third part, compound verbs are discussed.

In the third part, quoted verbs are examined.

In the fourth chapter, there is an alphabetical list of the verbs in the *Baburnama* text and an index of suffixes.

Key Words: *Babur, Baburnama, Chagatai Turkish, verb formation.*

KISALTMALAR

Ar.	: Arapça
Abş.	: Atalay, Besim. <i>Abuşka Lûgati veya Çağatay Sözlüğü</i>
Alttür. Gra.	: Gabain, Annamarie von. <i>Alttürkische Grammatik</i>
AOH	: Tekin, Talat. <i>Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae</i>
ay.	: aynı
B.	: Batı yüzü
Beng.	: Yūsuf Emīrī. <i>Beng ü Çağır Arasında Münāzara</i>
B Ilm.	: Ilminskiy, N. <i>Baber-Nameh</i>
BK	: Bilge Kagan yazıtı
bkz.	: bakınız
c.	: cilt
Çağ.	: Çağatayca
çev.	: çeviren
Çin.	: Çince
Çuv.	: Çuvaşça
D.	: Doğu yüzü
DLT	: Atalay, Besim. <i>Dîvânu Lugâti 't-Türk</i>
DTO	: Courteille, Pavet de. <i>Dictionnaire turk-oriental</i>
DTS	: Nadaleyaev, V. M. <i>Drevnetyurkskiy Slovar'</i>
ed.	: düzenleyen
EAT	: Eski Anadolu Türkçesi
EDPT	: Clauson, Sir Gerard. <i>An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish</i>
ET	: Eski Türkçe
ETG	: Gabain, Annamarie von. <i>Eski Türkçenin Grameri</i>
EUTG	: Eraslan, Kemal. <i>Eski Uygur Türkçesi Grameri</i>
EUTS	: Caferoğlu, Ahmet. <i>Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü</i>
Far.	: Farsça
G	: Güney yüzü
GB	: Güney-batı yüzü
GD	: Güney-doğu yüzü

GN	: Luṭfî. <i>Gül ü Nevruz</i>
H	: Hâmidî. <i>Yûşuf u Zelîhâ</i>
Har.	: Harezmi Türkçesi
hlk.	: halk
IB	: Tekin, Talat. <i>Irk Bitig: The Book of Omens</i>
İst.	: İstanbul
İKPÖ	: Hamilton, James Russel. <i>İyi ve Kötü Prens Öyküsü</i>
K	: Kuzey yüzü
Kar.	: Karahanlı Türkçesi
KB	: Arat, Reşit Rahmeti. <i>Kutadgu Bilig</i>
KBG	: Ercilasun, Ahmet Bican. <i>Kutadgu Bilig Grameri Fiil</i>
Kıp.	: Kıpçak Türkçesi
krş.	: karşılaştırınız
KT	: Kül Tigin yazıtı
KÇ	: Küli Çor yazıtı
KutbHŞ	: Zajaczkowski, A. <i>Najstarsza wersja turecka Husrav u Şirin</i>
KTS	: Toparlı, Recep. <i>Kıpçak Türkçesi Sözlüğü</i>
LÇ	: Şeyh Süleyman Efendi-yi Buhārî. <i>Luġat-i Çagatay ve Türkî-i ‘Osmânî</i>
LD	: Karaağaç, Günay. <i>Mevlâna Lutfî Divanı</i>
Lessing	: Lessing, D. Ferdinand. <i>Mongolian-English Dictionary</i>
Mahb.	: Ahmed Vefîk Paşa. <i>Maḥbûbû’l-Ḳûlûb</i>
Meb.	: Ross, E. Denison. <i>The Mabāni’l-Lughat being a Grammar of the Turki Language in Persian by Mirzā Mehdi Khān</i>
MÇ	: Moyun Çor (Şine Usu) yazıtı
M I	: Le Coq, Albert von. <i>Türkische Manichaica aus Chostscho</i>
Mak.	: Makale
MK	: Mahmud Kaşgarlı
Moğ.	: Moğolca
NF	: Ata, Aysu. <i>Nehcü’l-Ferādîs</i>
Osm.	: Osmanlıca
OT	: Orta Türkçe

OTG	: Erdal, Marcel. <i>A Grammer of Old Turkish</i>
OTWF	: Erdal, Marcel. <i>Old Turkic Word Formation</i>
s.	: sayfa
Seng.	: Clouston, Sir Gerard. <i>Sanglax. A Persion Guide to the Turkish Language by Muhammed mahdi Xān</i>
Sogd.	: Soğdça
Şeyb. Vámb.	: Vámbéry, Hermann. <i>Şaybānīnāma</i>
T	: Tunyukuk yazıtı
T.	: Türkçe
TDK	: Türk Dil Kurumu
Tefs.	: Tefsir
TETL	: Tietze, A. <i>Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı</i>
Tkm	: Türkmen
TT	: Bang, Willy, Annamarie von Gabain. <i>Turfantext</i>
TTS	: <i>Tanıkları ile Tarama Sözlüğü</i>
U I	: Müller, F. W. <i>Uigurica I. 1. Die Anbetung der Magier, ein christliches Bruchstück. 2. Die Reste des buddhistischen “Goldglanz-Sutra”. Ein vorleufiger Bericht.</i>
U II	: Müller, F. W. K. <i>Uigurica II</i>
U III	: Müller, F. W. K. <i>Uigurica III. Uigurische Avadana-Bruchstücke (I-VIII)</i>
U IV	: Müller, F. W. K. <i>Uigurica IV</i>
Uybat	: Uybat yazıtı
Uyg.	: Uyğurca
UW	: Röhrborn, Klaus. <i>Uigurischer Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, I-VI</i>
vb.	: ve benzeri
yay.	: yayımlayan
yy.	: yüzyıl
Z	: Şerefe’ d’ dīn ‘Alī Yezd’in <i>Zafernāme</i> adlı eserinin Çağatayca tercümesi

GİRİŞ

Tezin Konusu

Bu çalışmanın konusu *Baburnâme*'de Fiil Yapımı'dır.

Tez Konusunun Sınırları

Doğu Türk dili sahasında fiil yapımı morfolojik (isim/ fiil, kök /gövdesine getirilen ekler yoluyla), sentatik -iki anlamlı dil ögesinin belirli kurallar dâhilinde birleşmesi- ve semantik (anlam değişmesi) olmak üzere üç temel yöntemle sağlanmaktadır. Bu çalışmada, Doğu Türk dili sahasında yazılan *Baburnâme* metnindeki isim/ fiil, kök/ gövdelerine çeşitli ekler (isimden fiil ve fiilden fiil yapma ekleri) getirilerek -yani türetme yoluyla- fiil yapımı ele alınmaktadır. Temelde çekim biçim bilgisi ya da yapım biçim bilgisi olmak üzere iki farklı kısım içinde ele alınabilen ve kesin olarak hangi kısımda yer alması gerektiği halen tartışma konusu olan çatı ve olumsuzluk eklerinin aynı zamanda sözcük türetme işlevine sahip olması, fiili özne, nesne ve anlam yönünden etkilemesi sebebiyle fiilden fiil yapma ekleri içinde değerlendirilmiştir.

Tezin Amacı

Bu çalışmanın amacı, *Baburnâme* metninde fiil yapımını incelemek ve eserin kelime hazinesindeki bir veya birden fazla anlamlı fiil kategorisindeki söz varlığını ortaya çıkarmaktır.

Tezde Kullanılan Yöntem

Çalışmanın temel kaynağı olan *Baburnâme* hakkında yapılan akademik çalışmalar incelenerek *Baburnâme* ile ilgili temel bilgiler edinilmiştir. Özellikle, Reşit Rahmeti Arat'ın *Gazi Zahirüddin Muhammed Babür Vekayi Babur'un Hatıratı* çevirisi ile Bilal Yücel'in *Babür Divanı (Gramer-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)* çalışma hakkında temel bilgilerin edinilmesini sağlamıştır. Ayrıca, Annette Susannah

Beveridge'in *Babur nama Journal of Emperor Babur* 'u ile Stephen Frederic Dale'nin *The Garden of the Eight Paradises: Babur and the Culture of Empire in Central Asia, Afghanistan and India (1483-1530* 'sı önemli bilgiler edinmemizi sağlamıştır. Çalışmanın esas bölümünü oluşturan *Baburnâme*'deki fiil söz varlığının tespiti ve incelenmesi için Doğu Türk dili sahası dilbilgisi ve söz varlığı üzerine yapılmış olan çalışmalardan yararlanılmıştır. Çalışmada geçen eklerle ilgili bilgiler şu kaynaklardan toplanmıştır: A. Von Gabain'in *Eski Türkçenin Grameri*, Sir Gerard Clauson'un *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth- Century*, Marcel Erdal'ın *Old Turkic Word Formation* ve *A Grammar of Old Turkish* adlı çalışmaları, Talat Tekin'in *Orhun Türkçesi Grameri*, Kemal Eraslan'ın *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Ahmet Bican Ercilasun'un *Kutadgu Bilig Grameri Fiil* ve Muharrem Ergin'in *Türk Dil Bilgisi* kitabı. Fiil yapımında kullanılan ekler uygun kategorilere ayrıldıktan sonra her fiil aldığı eke göre tasniflenip değerlendirilmiş, ifade ettiği anlam ile listelenmiştir. Çalışmada temel olarak Doğu Türkçesinin türetme biçimleri ele alınmakla birlikte biçimlerin tarihsel yapı ve işlev bakımından değişiminde Eski Türkçedeki biçimleri belirtilmektedir. Fiillerin anlamlandırılmasında ve etimolojik değerlendirmelerinde Sir Gerard Clauson'un *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish* adlı eseri esas alınmıştır. Bundan başka, Marcel Erdal'ın *Old Turkic Word Formation* ve *A Grammar of Old Turkish* adlı eserlerinden Türkçeye çeviriler yapılmıştır. Çalışmada yararlanılan sözlükler şunlardır: *An Etymological Dictionary of Altaic Languages*, *Drevnetyurkskiy Slovar'*, *Etimologičesky Slovar' Tyurskih Yazıkov*, *Alttürkische Grammatik*, *Old Turkic Word Formation*, *Sanglax: A Persian Guide to the Turkish Language*, *Abuşka Lûgati* veya *Çağatay Sözlüğü*, *Lugat-i Çağatay* ve *Türkî-i Osmânî*, *Lessing: Mongolian-English Dictionary* sözlüklerine başvurulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ÇAĞATAY TÜRKÇESİ

Türk dillerinin Orta Asya koluna mensup olan Çağatay Türkçesi, 15. yy. ila 20. yy. başına değin kullanılan edebi bir dildir. Çağatay Türkçesine en yakın günümüz Türk şiveleri Özbekçe ve Yeni Uyгурcadır. Karahanlı (11-13. yy.) ve Harezmi (14. yy.) edebi dillerinin devamı niteliğinde olan Çağatay Türkçesi, Timurluların (1405-1506) yönetimi altında gelişerek özellikle Nevayî'nin eserlerinde klasik şeklini almıştır. Çağatay Türkçesi yüzyıllarca büyük itibar görmüştür. Çağatay Türkçesi Doğu Türkistan ve Orta Asya Türk devletlerinin dili olmakla birlikte, 19. yy.ın ortalarına dek Avrupa Rusyasındaki Müslüman Türklerin de edebî dili olarak kullanılmıştır. Rusların 1868'de Buhara, 1873'te Hive ve 1876'da Hokand işgallerinin ardından, Türkistan sınırları içinde 'Sart' ismi ile bilinen bu edebî dil, aslında Çağatay dilinin mahallî Özbekçe etkisiyle az çok değişmiş bir şekliydi. "Özbekistan'da şehirlerin bölge dillerine dayanan Özbek dili 1921'de Çağatay edebî dilinin yerini aldı" (Eckmann, 2021: 15).

1.1. ÇAĞATAY TÜRKÇESİNİN DEVİRLERİ

Çağatay Türkçesi ve Çağatay Türkçesinin İslami Orta Asya edebi Türkçesi içindeki yeri farklı araştırmacılarca farklı sınıflandırmalar yapılarak incelenmiştir:

Bunlardan bazıları, aşağıda açıklanmıştır:

Samoyloviç, İslami Orta Asya edebi Türk dilini devirlere ayırırken, şive farklarını göz önünde bulundurup Çağatay Türkçesini XV.-XX. yy. aralığındaki dil için kullanmıştır.

Bu sınıflandırma şöyledir:

1. Karahanlı Türkçesi veya Kaşgar Türkçesi devri (XI.-XII. yy.);
2. Kıpçak-Oğuz Türkçesi devri (XIII.-XIV. yy.);

3. Çağatay Türkçesi devri (XV.-XIX. yy.);
4. Özbek Türkçesi devri (XX. yy.) (Eckmann, 2021: 15)

Köprülü, Samoyloviç'in bu tasnifine karşı çıkar ve kendi tasnifini hazırlar. Köprülü, Çağatay Türkçesinin Çağatay İmparatorluğu ve Altın-Ordu kültür merkezlerinde XIII.-XIV. yüzyıllar boyunca gelişmiş bir dil olduğunu ve bu dilin XV. yy.da Timur döneminde klasik şekle sahip olduğunu belirtir. Sınıflandırmasını teşkil ederken sadece edebi gelişmeyi göz önünde bulunduran Köprülü, Çağatay Türkçesini beş evrede inceler:

1. Erken Devir Çağataycası (XIII.-XIV. yy.);
2. Klasik Öncesi Çağatayca (XV. yy.ın ilk yarısı);
3. Klasik Çağatayca (XV. yy.ın ikinci yarısı);
4. Klasik Çağataycanın devamı (XVI. yy.);
5. Çöküş Devri (XVII.-XIX. yüzyıllar) (Köprülü, 1945: 270)

Eckmann, Samoyloviç ile Köprülü'nün bu tasniflerinin özellikle önemli olduğunu vurgulamıştır (Eckmann, 2021: 19).

II. Dünya Savaşı'ndan itibaren çoğu Sovyet Türkolog, "Çağatayca" yerine "Eski Özbekçe" terimini tercih etmiş, İslami Orta Asya edebi Türk dilinin Çağatayca devri öncesini de Çağatayca içinde değerlendirilmişlerdir.

Bertel's, "Özbek" terimiyle isimlendirilen Türk boylarının ve Timur Türklerinin birbirlerinden farklı etnik kökenlere sahip olduklarını düşünmüştür. Bununla birlikte Şçerbak, "Eski Özbek" terimini benimseyip "Eski Özbek" dilini X. yy.dan başlatarak üç bölümde sınıflandırmıştır:

1. İlk Devir (X.-XIII. yy.): Batı Türkçesi (Kıpçakça) ve Güney Türkçesi unsurlarının alınması. Moğol istilasıyla bu gelişme son bulmuştur.

2. İkinci Devir (XIV.-XVII. yy.): Yapay dil. "Çağatayca" terimini sadece bu devirle sınırlandırmak mümkündür.

3. Üçüncü Devir (XVII.-XVIII. yy.): Bölgesel dil unsurlarının edebi dile girmesi. (Eckmann, 2021: 20)

Eckmann, “Zur Charakteristik der islamischen mittel asiatisch-türkischen Literatursprache” isimli yazısında belirttiği gibi Çağatay Türkçesinin karakteristik ses ve biçim esaslarına dayanarak İslami Orta Asya edebi Türk dilini ilk olarak üç bölüme ayırır. Üçüncü bölümde yer alan Çağatay Türkçesini de kendi içerisinde üçe ayırarak tasnif eder:

1. Karahanlıca veya Hakaniye Türkçesi (XI.-XIII. yy.);
2. Harezmi Türkçesi (XIV. yy.);
3. Çağatayca (XV. yy.-XX. yy. başlangıcı)

Eckmann Çağatay Türkçesini aşağıdaki devrelere ayırmıştır:

1. Klasik Öncesi Devir (XV. yy.ın başlarından Nevayi’nin 1465 yılında ilk divanını tertibine kadar olan süreci kapsar)
2. Klasik Devir (1465-1600)
3. Klasik Sonrası Devir (1600-1921) (Eckmann, 2021: 21)

Eckmann’ın hazırladığı bu tasnif bugün yaygın olarak kabul edilmektedir. Bu tezde incelenen *Baburnâme* metni Eckmann’ın tasnifindeki klasik devirde yer almaktadır.

1.2. BABUR ŞAH

Gazi Zahirüddin Muhammed Babur, 888 (1483) yılında Fergana’da doğdu. Babası Ömer Şeyh Timur soyundan, annesi Kutluğ Nigâr Hanım ise Cengiz Han’ın soyundan gelmektedir. Babasının bir kaza sonucu ölümü sebebiyle 5 Ramazan 899’da (9 Haziran 1494) Fergana hükümdarı oldu. Babur hükümdar olduğunda on iki yaşında idi. Hanedan üyeleri arasındaki çekişmeden dolayı güç kaybeden Timulular, Şiban Han liderliğindeki Özbekler tarafından bozguna uğratılınca Babur Fergana’dan çekilip 1504 yılında Kabil’e gitmek zorunda kalmıştır. Kabil’de Babur İmparatorluğu’nu

kurmuştur. 1519 yılında Pencap şehrini, 1526 yılında Delhi ve Agra şehirlerini, 1528 yılında ise Leknev şehrini almıştır. Babur askerî ve siyasi başarılarıyla koca bir imparatorluk kurmayı başarmıştır. 1530 yılında vefatı ile bu imparatorluğun idaresi oğlu Hümayun'a geçmiştir (Ercilasun, 2010: 419).

Babur bir imparatorluk kurucusu; büyük bir siyasi, askerî, idari şahsiyet; usta bir şair, kalemi kuvvetli bir nesir ustası; tarih, hatıra, günlük, seyahatname, biyografi yazarı; edebiyat teorisyeni; coğrafya, astronomi, botanik ve zooloji bilginir.

1.2.1. ESERLERİ

1.2.1.1. *Aruz Risâlesi*

Aruz Risâlesi adlı bu eser Babur'un çok donanımlı şahsiyetinin bir parçası olan edebiyat kuramcılığı yönünü ortaya koymaktadır. Babur bu eserinde kendine ve başka şairlere ait olan vezin, sanat ve nazım şekillerini adeta bir edebiyat kuramcısı edasıyla değerlendirmektedir. Dönemin diğer şairlerin farklı olarak eserinde millî nazım şekilleri olarak bilinen tuyuğ, koşuk, tarhanî ve ölung nazım şekillerini de ele almıştır (Yücel, 1995: 17).

1533'de Hacı Muhammed Semerkandî tarafından istinsah edilen ve Bibliothèque Nationale Supplement Turc 1308'de kayıtlı bulunan *Aruz Risâlesi*'nin tıpkıbasımı, I.V. Stebleva tarafından yayımlanmıştır. Başka bir nüsha da, Tahran'daki Kütübhâne-i Saltanatî defter no: 2249, sıra no: 200'de kayıtlı külliyat içindedir (Yücel, 1995: 17).

1.2.1.2. *Risâle-i Validiyye* Tercümesi

Babur'un babası ve amcasının müridi oldukları ve öğütlerinden yararlandıkları, Babur'un de birçok defa rüyasında gördüğü Nakşibendi şeyhi Hoca Ubeydullah Ahrar'ın *Validiyye Risâlesi*'nin 1528 yılında Babur tarafından yapılan manzum bir tercümesidir.

Babur, bu risâleyi çevirmeye başlamasını *Baburnâme*'de şöyle ifade etmektedir: “Cuma günü ayın 23'ünde vücudumda bir hareket peyda oldu. O derecede ki Cuma namazını mescitte ıstırapla ödeyebildim. Öğle namazı ihtiyatını kütüphanemde, bir müddet sonra zahmetle kılabilirdim. Hararet düştü. Pazar günü yeniden ateş geldi ve biraz titredim. Pazar günü gecesi Safer ayının 27'sinde Hoca Ubeydullah Hazretleri'nin *Validiyye Risâlesi*'ni nazma çevirmek hatırıma geldi. Hazretin ruhuna iltica edip, gönlümden: ‘-Eğer bu manzume, o hazretin makbulü olur- nitekim Kaside-i Bürde sahibinin kasidesi makbul olup, kendisi felç hastalığından kurtulmuştur ve ben de bu hastalıktan kurtulursam, bu, nazmımın kabul olunduğuna bir delil olur’ diye düşündüm. Bu niyetle, remele-i müseddesin darp ve aruzu mahbun, bazen ebter ve bazen mahbun ve mahzuf olan vezinde risâlenin nazmına başladım ve gece on üç beyit tertip ettim. Bililtizam her gün on beyitten daha az tertip edilmezdi. Galiba bir gün ara verildi. Geçen sene de bir defa böyle bir hastalık gelmiş ve en az bir ay veya kırk gün devam etmişti. Tanrı inayeti ve hazretin himmeti ile perşembe günü ayın 29'unda biraz hafifledim. Sonra bu hastalıktan kurtuldum. Cumartesi günü Rebiyülevvel ayının 8'inde risâlenin nazmı tamamlandı. Bir gün elli iki beyit yazıldı” (Arat, 1989: 564).

Risâle-i Validiyye Tercümesi, İstanbul Üniversitesi divan nüshasının başında bulunmaktadır (I.Ü./2b-12a). İki yüz kırk üç beyitlik failatün/failatün/failün vezinde ve mesnevi şeklindeki bu tasavvufî eser beş bölümden oluşmaktadır.

“Hak taala diyin hamd ü sipas Künhiga yitmes anıng vehm ü kıyas”

beyitiyle başlayan birinci bölümde Allah'ın evvelden var olduğu, sonu olmadığı, şeriki olmadığı, kimseye ihtiyacı olmadığı, dilin ona ne kadar hamd etse de yetersiz kaldığı anlatılmaktadır.

“Ya Habib-i Arabi-yî Kureşî Gam u derding manga şadi ve hoşî”

beyitiyle başlayan ikinci bölümde Hz. Peygambere naad yer almaktadır. Üçüncü bölümde ise, risâlenin yazılma sebebi dile getirilmektedir. Bu bölüm de şu beyitle başlamaktadır. “Hazret-i Hâce Ubeydullah'dın işit ol sırr-ı Huda âgehadin”

Dördüncü bölüm Risâle Şürû'ı adlı bölümdür ve şöyle başlar:

“Hâce-i mahrem-i esrâr-ı İlâh Didi evvel mum kim kâle'llâh”

Beşinci bölüm ise son bölümdür ve Risâle Hâtimesi adını taşımaktadır. Bu bölümün başlangıç beyiti şudur:

“Bil tüketkende bu söz bî-kem ü bîş Yıl tokuz yüz idi vü ottuz bîş”

Bu tercümenin, *Divan* nüshasıyla birlikte Bilal Yücel tarafından tıpkıbasımı yapılmıştır (Yücel, 1995).

1.2.1.3. *Divan*

Babur'un hayat görüşünü, sanat gücünü, karakterini yansıtmaları bakımından, *Baburnâme*'den sonra onun ikinci önemli eseridir. *Divan* Babur'u yansıtır; çünkü o, devlet idaresinden günlük işlere kadar her şey hakkında şiir yazmış ve bunları bu eserinde toplamıştır. Bu durumun bir yansıması olarak *Divan*'da mevcut olan konular da çeşitlilik arz etmektedir. Bu eserde aşk, doğa, güzellik şiirlerinin dışında, toplumsal, ahlakî ve tasavvuf konulu şiirler de bulunmaktadır.

Divan'ın bir diğer özelliği de *Baburnâme*'de olduğu gibi samimi ve sade bir üslupla yazılmasıdır. Babur Divanı'nı sanat yapma endişesinden uzak, konuşur bir üslupla yazdığı şiirlerle oluşturmuştur:

“Yitti mini öltürgeli âhır hicran Öltürgeli koyma mini kutkar iy cân Âhır mini kutkar bu firâk asru yaman Hicran iy can asru yaman âh u figân”

“Bu san'atm izhara'l-muzmer dirler. Evvelgi rabâ'idin her harf yaşuralsa songgi 121 rabâ'idin tapılır.

Evvelgi rabâ'i bu durur:”

“Gam yüzini körme bolsang cür’a vü câmî bile Şükr kıl mey nûş eğer kılsang gül-endâmî bile” (Yücel, 1995: 303-305).

Babur klasik divan tarzında tertip edilmemiş olan *Divan*’ında, *Risâle-i Validiyye Tercümesi*, 119 gazel, 18 mesnevi, 210 rubaî, 57 muamma, 19 kıta, 15 tuyuğ, 79 matla, 7 masnû’ şiir, 16 tamamlanmamış gazel, 3 nazm, 16 musarra beyit, 5 müfred, 4 yerde de mensur parça bulunmaktadır. Ayrıca Farsça 2 gazel, 12 rubaî, 8 kıta, 17 matla ve 1 mensur parça vardır. Gerek ülkemizdeki, gerekse diğer ülkelerdeki birçok kütüphanede Divan nüshaları mevcuttur. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi 3743 numaralı bölümde kayıtlı olan nüsha, sırt tarafı koyu kahverengi meşin miklepli ve mukavva üzerine ebruli kâğıtla ciltlenmiş olup, 13.7x20 cm ölçülerindedir. Filigransız ve aharlı krem renginde kâğıt kullanılan bu yazma nüsha, 105 varaktır, 1a’da başka bir kimse tarafından eserin adı “*Divan-ı Babur Şah-ı Çağatayî*” olarak yazılmıştır. 2a’da ise bu nüshanın H. 1265’te Rumeli Kazaskeri ve Saray Baştabibi Abdulhak Molla’ya ait olduğu yazılıdır. Hürde talik ile yazılmış olan nüshada satır sayısı 9-13 arasında değişmekte olup, yazılı yerlerin ölçüleri 7.5x13-15 santimdir. (Yücel, 1995: 19-20) Bu nüshanın birinci bölümünde *Risâle-i Validiyye Tercümesi* vardır. Yazma nüshanın ikinci bölümü olan *Divan*’ın 12b-14a arası boş bırakıldıktan sonra 14b’de “Canımdan özge yâr-ı vefâ dar tapmadım Könglümünden özge mahrem-i esrâr tapmadım” beytiyle başlamakta 105a’da aruz kalıplarını gösteren bir liste ile sona ermektedir. 52a-53b arasında yazı değişiktir ve 53b’nin kenarında “Babur durur bu ikki varakning muharriri Biri bütün varaktur u peyvendtür biri” beyti bulunmaktadır. Ayrıca 74b, 75a, 76a, 76b ve 77a’da aynı elden çıkmış beyitler ve 31 yerde daha sayfa kenarında tashihler görülmektedir. Hacim bakımından öteki nüshalardan büyük olan bu nüshayı diğer nüshalarla karşılaştıran Bilal Yücel gramer ve şekil bilgisi tahlilleri yaparak hem bugünkü Türkçeye aktarmış hem de tıpkıbasım halinde yayımlamıştır. (Yücel, 1995) Babur, kurduğu devletin imar faaliyetleriyle de meşgul olmuş, bahçeler, havuzlar, hamamlar, camiler yaptırmıştır. Bu işlerde, emrindeki mühendis ve mimarlarla yakından ilgilenmiş, onlara bahçelerin veya diğer binaların yapımında fikirler vermiştir. (Yücel, 1995: 26) Bu durum, Babur’un şehir planlaması ve mimari işler hakkında da gerekli bilgi ve donanıma sahip olduğunu bize göstermektedir.

1.2.1.4. *Mübeyyen*

Babur'un, oğulları Hümayun ve Kamran Mirzalara öğüt vermek için Hanefi fikhının sefer, misafirlik, zekât, haraç gibi konularında yazdığı dini bir eserdir. Yazım tarihi 1522'dir. *Mübeyyen*, *Der Fıkh-ı Mübeyyen* veya *Fıkh-ı Bâbüri* isimleriyle de bilinmektedir (Akün, 1991: 399-400).

İlk defa Berezin tarafından tıpkıbasım olarak yayımlanmıştır (*Chrestomathie Turque*, Kazan 1857). Eserin bir başka nüshası da Tahran Kütüphanesi-i Saltanatî'de numara 671'de kayıtlı olan külliyyatın içindedir (Akün, 1991: 399). 1530 yılında Merginanlı Musa b. İsa'nın istinsah ettiği bir nüshanın Fuat Köprülü'nün özel kitaplığında bulunduğu kendisi tarafından bildirilmiştir (Yücel, 1995: 17).

Annette Susannah Beveridge'e göre Babur Şah'ın değerli eserleri arasında iki eseri diğerlerine göre daha fazla önem arz eder. Bunlardan ilki yukarıda bahsi geçen *Fıkh* (*Der Fıkh Mübeyyen*) diğeri *Baburnâme* adıyla da bilinen *Vekâyi*'dir (Beveridge, 2006).

1.2.1.5. *Vekâyi (Baburnâme)*

Zahirüddin Muhammed Babur'un (1483-1530) *Baburnâme*'si sadece Çağatay Edebiyatı sahasında değil tüm Dünya Edebiyatı içerisinde otobiyografik yazının en eski ve en güzel örneklerinden biridir. *Baburnâme*, Babur'un bir hanedanlığın kurulmasıyla zirveye ulaşan askerî ve siyasi kariyerinin Orta Asya ve Hindistan'da var olan yaşamın gerçek ve canlı bir tablosunu yansıtmaktadır (Beveridge, 2006).

Babur'un isminden hareketle genellikle *Baburnâme* olarak bilinen eser *Vakâyi*', *Vâki'anâma*, *Tüzük-i Bâburî*, *Bâburîyye* gibi isimlerle anılmakla birlikte, Farsça çevirilerinde *Vâki'ât-ı Bâburî* ismiyle görülür (Şen, 1993: XV).

Eser Babur'un 12 yaşında tahta geçmesinden başlayarak ölümünden bir yıl öncesine kadar olan zaman dilimindeki olayları içerir. Ancak, eserin 1502-1503, 1508-1519 ve Haziran 1520-1525 tarihleri arasındaki yaklaşık on sekiz yıllık kaydı kayıptır

(Beveridge, 2006).

Her yılın ayrı bir fasıl teşkil ettiği *Baburnâme*'yi olayların geçtiği yerlere ve gerçekleştiği tarihe göre bölümlere ayırabilmek mümkündür.

Birinci bölüm 1494-1503 yılları arasında Fergana'da geçen hadiseleri ve Fergana'yla ilgili bilgileri içermektedir. Bu bölümde hem Babur'un babası Ömer Şeyh Mirza ve amcaları Sultan Ahmed Mirza ve Sultan Mahmud Mirza'nın hâl tercümeleri hem de Babur'un Semerkant seferleri, Muhammed Şeybani Han Özbek (ö. 916/1511) ile mücadeleleri anlatılır. Bu bölüm, Semerkant'a ait coğrafi ve sosyal bilgileri kapsamı bakımından ayrıca önemlidir (Akün, 1991: 404).

İkinci bölüm 1504'ten 1520'ye kadar olan zaman dilimini kapsamaktadır. Bu bölüm; Babur'un Şeybânî Han'a yenilmesi, Fergana'dan ayrılarak Kabil'de siyasi birliği yeniden sağlaması, Hindistan'a düzenlediği seferleri, Şeybânî Han ile bitmeyen mücadelelerini ve Kabil'e ait coğrafi, idari ve kültürel bilgileri içermektedir. Bu bölümde ayrıca, çevresindeki bazı kişilerin ve Sultan Hüseyin Baykara'nın biyografisi de yer almaktadır (Akün, 1991).

1525 yılı ve 1529 Eylül ayı arasındaki tarihleri kapsayan üçüncü bölümde Babur'un kurduğu Hindistan-Türk İmparatorluğu, askerî ve siyasi başarılarla zirveye ulaştığı Hindistan dönemi aktarılmıştır. Ayrıca bu bölümde, Babur'un Hindistan'la ilgili sosyal, kültürel, coğrafi vb. pek çok alandaki izlenim ve tespitleri yer almaktadır (Akün, 1991).

Baburnâme, otobiyografik bir eserdir. Ancak içerik ve şekil yönünden çok kapsamlı bir eser olduğu için birden fazla edebi türün özelliklerini taşımaktadır. Eser, başlangıç itibarıyla hatırat türüne yakın bir yapı sergiler. Babur, deneyimlerini adeta günlük tutar gibi günü gününe kaydetmiştir. Eser Babur'un yolculuklarını anlattığı için aynı zamanda bir seyahatname, yaşanan dönemin tüm tarihi olaylarını yansıttığı için bir tarih metni özelliği gösterir. Yakın çevresindeki kişilere ve çağdaşı olduğu hükümdarlara ait bilgileri aktarırken biyografi türüne yaklaşır. Botanik, coğrafi,

astronomi, zooloji gibi pek çok alana ait bilgileri keskin bir gözlem gücüyle yansıtmaları bakımından *Baburnâme*, aynı zamanda ansiklopedik bir niteliğe sahiptir. Babur eserini, devrin hâkim edebî ve tarihî normlarına aldırmadan, şaşırtıcı derecede açık sözlü ve titiz bir üslupla kaleme almıştır (Dale, 1999).

Babur'un anne tarafı Türk hakanı Timur'a baba tarafı ise Moğol hükümdarı Cengiz Han'a dayanır. Ancak Beveridge'in çevirisinden de anlaşıldığı gibi, Babur kendini Türk olarak kabul etmekte ve Türk olmasıyla övünmektedir: "Timürî sultanların geleneğine göre kendimi yükseltmiş bir koltuğa yerleştirdim." ifadesi bu durumun bir delili niteliğindedir (Beveridge, 2006).

Babur, babası Ömer Şeyh Mirza'nın ani bir kaza sonucu ölmesinden sonra, henüz 10 yaşındayken Fergana tahtına çıkmıştır. Babasının ölümünü "Ömer Şeyh Mirza bir kaza sonucu güvercinleriyle uçtu." ifadesiyle aktarır. Beveridge, Babur'un babasının ölümünü aktarırken "öylece öldü" ifadesi yerine "Tanrı'nın rahmetine kavuştu" şeklinde bir ifade kullandığına değinir (Beveridge, 2006).

Babasının ölümünün ardından Babur, aristokrat ve yüksek eğitimli anneleri Kutluk Nigâr Hanım ve Esen Devlet Begüm Hanım tarafından edebiyat, sanat ve kraliyet işleriyle ilgili pek çok alanda bilgili ve zeki bir insan olarak yetiştirilir (Beveridge, 2006).

Baburnâme'de coğrafya, astronomi, devlet idaresi, askeri strateji ve silahlar, bitki örtüsü ve hayvan topluluğu, hanedan üyelerinin ve çağdaşı olduğu hükümdar ve sanatçıların biyografileri, sosyal gelenekler, şiir, müzik, resim ve bazı tarihî eserlerin yansımaları yer alır.

Babur'un coğrafya alanındaki derin bilgisi, Fergana ili ile ilgili kaydettiği izlenimlerinde açıkça görülür:

"Fergana beşinci iklimde (ılıman bir iklimde bol su kaynakları olan verimli toprakların kenarında) yer alır. Doğusunda Kaşgar, batısında Semerkand, güneyinde Badahşan dağları sınırdır (...)" (Beveridge, 2006).

Babur'un üslubu, süslemeden ve mübalağadan uzak sade ve açıktır. Ancak iyi bir gözlemci olarak ifadelerinde ayrıntılara yer verdiği görülür: “Bir koyun kalbi gibi görünen tomurcuk ateşe düşen su gibi düştü” (Beveridge, 2006).

Onun detayları titizlikle kaydetmesi sınırsız merak duygusundan ve olaylara gerçekçi bakış açısından kaynaklanmaktadır. Hatıratında tarihsel açıdan büyük önem arz eden her türlü tarihî vakaya yer verilmesinin yanı sıra bir tavus kuşunun tüyleri gibi önem arz etmeyen ayrıntılara da yer verilmiştir: “kafasında... 20 ila 30 tüy yükseliyor” (Beveridge, 2006).

Babur çağdaşı olan hükümdarların hem dostane hem de düşmanca tutumlarını tüm yönleriyle titizlikle kaydetmektedir. Babur yapmış olduğu tüm savaşları, kazandığı ya da kaybettiği toprakları, bastırdığı ya da yayılan isyanları hem düşmanlarının hem müttefiklerinin çöküş ya da yükselişlerini tüm gerçekliğiyle hatıratında kaydetmiştir. “Düz gerçeği yazdım” ifadesi de bu durumun bir yansımasıdır (Beveridge, 2006).

Babur açık ve sade üsluplu bir nesir ustasıdır. Oğlu Hümayun'a da sade bir üslupla yazmasını öğütler: “Her türlü zahmete katlanarak mektubun okunsa da bu belirsiz ifaden yüzünden pek anlaşılmıyor (...) Gelecekte detaylandırmadan yaz sade ve anlaşılır kelimeler kullan” (Beveridge, 2006).

Başarılarını naklederken son derece alçak gönüllü olan Babur, yenilgilerini, hatalarını, hatta zaaflarını *Baburnâme*'de naklederken gerçekçi ve akılda hiçbir soru bırakmayacak kadar açık bir üslup kullanmıştır. *Baburnâme* incelendiğinde siyasi ve edebi şahsiyetlerin tahlil ve tasvirlerinin mükemmelliği açıkça görülür. Babur, Şeybani gibi bazı şahsiyetler hariç, bütün tahlil ve tasvirlerinde tarafsızlık çizgisini büyük ölçüde korumuştur. Babur'un Şeybani'yle ilgili tahlillerinde taraflı davranması, devrindeki olayların doğrudan tanığı olmasıyla açıklanabilir. Yaşam öyküsünde, Şeybani'den gördüğü zararların izleri açıkça görülebilir. Beveridge'nin çevirisinde de yer aldığı gibi Babur'un ölümüne kadar mücadele ettiği en büyük düşmanı Şeybani'dir. Bu durum ister istemez onu Şeybani konusunda taraflı davranmaya itmiştir (Yücel, 1995).

Eserin Nüshaları

Baburnâme'nin nüshaları kayıp ve çoğunlukla eksik durumdadır. Eserin bilinen on orijinal el yazması mevcuttur. Bunlardan dördü kayıptır; altısı çeşitli kütüphanelerde koruma altına alınmıştır.

Baburnâme metninin orijinal el yazması nüshaları şöyledir:

1. Babur'un kendisinin kaleme aldığı el yazması nüsha: Bu nüshanın 1629 yılına kadar Delhi'deki Şah Cihan Kütüphanesinde kayıtlı olduğu bilinmektedir. Ancak, nüshanın 1739'da Delhi İsyanı sırasında çıkan kütüphane yangınında yitirilmiş olma ihtimali vardır (Şen, 1993: XXXVII).

2. Babur'un Hoca Ubeydullah Ahrar'ın torunu Hoca Kelan'a gönderdiği nüsha: Babur'un henüz hayattayken gönderdiği bilinen bu nüsha elde mevcut değildir.

3. Tahran'da Kütübhan-e-i Sultani'deki 2936 numara ile kayıtlı bulunan nüsha.

4. Tahran'da Kütübhan-e-i Melik'teki 2948 numara ile kayıtlı bulunan ve *Tüzük-i Bâbur-ı Bâbur-nâma* adı ile bilinen nüsha: Bu nüsha Zeki Veli Togan tarafından ortaya çıkarılmıştır.

5. Hümayun'un tarafından Aliü'l-Kâtip'e 1531'de istinsah ettirilen nüsha: Bu nüshanın 1556-1567 yıllarında Delhi Kütüphanesinde olduğu bilinmekle birlikte 1567 tarihinden itibaren kayıptır.

6. Muhammed Haydar Duglat'ın büyük ihtimalle müstensihinin kendisi olduğu nüsha: Bu nüshanın 1536-1540 yıllarında istinsah edildiği bilinmektedir. Ancak, mevcut değildir.

7. Elphinstone nüshası: Bu nüsha İskoçya'nın Edinburg şehrinde İskoçya Millî Kütüphanesi tarafından muhafaza edilmektedir.

8. 1629'da Aliü'l-Keşmirî tarafından istinsah edilen nüsha: Bu nüsha British Museum'da koruma altına alınmıştır.

9. 1625 yılında Abdulfazl'ın kuzeni Nur Muhammed tarafından istinsah edilen nüsha: Bu nüsha Lindasiana kütüphanesinde bulunmaktadır.

10. Haydarâbad nüshası: Bu nüshanın ne zaman ve kim tarafından istinsah edildiği bilinmemektedir. Hindistan'ın Haydarabad şehrinde Salar Jang Müzesinde koruma altına alınmıştır.

Orijinal el yazması olmayan basma nüsha: Kazan nüshası adıyla bilinen basma nüsha 1857'de Ilminski tarafından Kazan'da bastırıldığı için bu ismi almıştır. Beveridge bu nüshanın orijinal bir nüshanın bir kopyası olmadığını ve Buhara şehrinde yapılan bir derlemeden oluşturulduğunu tespit etmiştir (Şen, 1993: XXXVII).

Baburnâme hakkında yapılan çalışmalar şunlardır:

a) *Baburnâme Neşirleri*

Baburnâme'nin Kazan nüshası N. Ilminski, Haydarâbad nüshası A. S. Beveridge ve Taşkent nüshası Porso Şamsiev–Sodık Mirzaev tarafından tıpkıbasım halinde yayımlanmıştır.

Baber-Nameh Diagataice, Ad fidem codicis Petropolitani, edidit N. Ilminskiy, Kazan 1857.

The Bábar-náma, being the autobiography of the emperor Bábar, the founder of the Moghul dynasty in India, written in Chaghatáy Turkish; now reproduced in facsimile from a manuscript belonging to the late Sir Sálár Jang of Haydarábád, and edited with a preface and indexes by Annette S. Beveridge, Leyden-London 1905.

Zaḥîr Ad-Dîn Muhammad Bobır, Bobırnoma (nşr. Porso Şamsiev-Sodik Mirzaev), Taşkent 1960 (önceden 1948-49'da yapılan çalışmanın kapsamlı halidir.)

b) *Baburnâme Tercümeleri*

Baburnâme'nin ilk tercümeleri henüz 16. yy.da Farsça yapılmıştır. Bu tercümeler şöyle sıralanabilir:

İlk tercüme satır arası bir tercüme olup Tahran'da Kütübhâne-yi Saltanatî'de (nr. 671) Babur külliyatı içinde bulunmaktadır. Eserde yer alan istinsah tarihine göre 931'de (1524-25) henüz Babur hayatta iken tercüme edilmiştir.

İkinci tercüme Bihrûz Han'ın emriyle Pâyende Hasan Gaznevî ve Muhammed Kulı Mugulhisârî tarafından 1586'da yapılmaya başlanan tercümedir.

Üçüncü tercüme Ekber'in isteğiyle saray tarihçisi Abdülkâdir el-Bedâûnî'nin faydalanması için Bayram Han'ın oğlu Abdürrahim Han'ın 1590 yılında hazırladığı tercümedir.

Avrupalı bir doğu bilimci olan d'Herbelot tarafından henüz 17. yy.da "Babur ou Baber"¹ çalışmasıyla tanınan *Baburnâme*, Nicolas Corneliszoon Witsen tarafından çeşitli kısımlarının baskıları yapılarak Flemenkçeye tercüme edilmiştir.²

Baburnâme'nin birçok yazma nüshası bulunmakla birlikte, *Bâbürnâme Mevsûm bi-Tüzük-i Bâbüri vü Fütûhât-ı Bâbüri* isimli 1308'de (1890) Bombay'da basılan tercüme en yaygın tercümelerdendir (Akün, 1991: 406-407).

¹ d'Herbelot "Babur ou Baber", *Bibliothèque Orientale, ou Dictionnaire Universel contenant généralement tout ce qui regarde la connaissance des peuples de l'Orient*, Paris 1697, s.163.

² Kitabın Flemenkçeye çevirisinden sonra birçok yabancı dile çevrildiği görülür. (*Noord en Oost Tartarye, ofte bondigh ontwerp van eenige dier landen, en volken, zo als voormaels bekent zyn geweest*, Amsterdam 1692; *Noord en Oost Tartaryen: behelzende eene Beschryving van verscheidene Tartarsche en Nabuurige Gewesten, in die Noorder Oostelykste deelen van Azien en Europa*, 2. bs., Amsterdam 1785).

Batı diline yapılan ilk tercüme 1826 yılında John Leyden ve William Erskine³ tarafından hazırlanmıştır. Bu İngilizce çalışma esas alınarak eser farklı batı dillerine de çevrilmiştir.⁴

1857 yılında ilk defa Ilminski tarafından basılan Çağatay Türkçesi ile yazılmış metin üzerinden batı diline yapılan ilk çeviri ise Pavet de Courteille tarafından 1871 yılında hazırlanmıştır.⁵

1909 yılında F. G. Talbot'un çevirisi⁶ ve Sir Lucas King tarafından 1921'de J. Leyden ve W. Erskine'in çevirisinin değerlendirip notlarla zenginleştirilmiş yeni neşri⁷ yayımlanmıştır. Ardından, A. S. Beveridge'nin, günümüze ulaşan bir Türkçe metne dayanarak 20. yy.ın başlarında yaptığı İngilizce çevirisi⁸ ile çalışma güvenilir ve bilimsel bir hale gelmiştir (Dale, 2004).

1924 yılında Mirza Nâsirüddin ve 1969'da Reşid Ahtar Nedevî tarafından *Tüzük-i Bâbüri* adıyla Urdu diline tercüme edilmiştir.⁹ İlk defa “modern” Türkçe çevirisi Reşit Rahmeti Arat tarafından yapılmıştır. 1943-1946 arasından hazırlanan çalışma Türk etimolojileri ve tarihiyle ilgili değerli notlar içermektedir.¹⁰

³ John Leyden-W. Erskine, *Memoirs of Zehir-ed-din Muhammed Baber, Emperor of Hindustan, written by himself, in the Jaghatai Turki*, London 1828.

⁴ J. Leyden ve W. Erskine'in İngilizce tercümesinden sonra ilk olarak Almancaya çeviri yapılır: .A. Kaiser, *Zehir-Eddin Muhammed Baber, Kaisers von Hindustan, Denkwürdigkeiten von ihm selbst im Dschagatâi-Türkischen verfasst und nach der englischen Uebersetzung des J. Leyden und W. Erskine deutsch bearbeitet von, A. Kaiser*, Leipzig 1828. Ardından Caldecott tarafından J. Leyden ve W. Erskine çevirisinin özetlenmiş hali hazırlanır: Caldecott, *Life of Baber, Abridged from the Memoires of Zehir-ed-din Muhammed Baber*, London 1844.

⁵ A. Pavet de Courteille, *Mémoires de Baber (Zahir-ed-din Mohammed), Fondateur de la dynastie mongole dans l'Hindoustân. Traduits pour la première fois sur le texte djagatai*, Paris 1871, I-II.

⁶ F. G. Talbot, *Memoirs of Baber, Emperor of India, First of the Great Moghuls, being an Abridgement with an Introduction supplementary notes, and some account of his successors*, London 1909.

⁷ Sir Lucas King, *Memoirs of Zehir-ed-din Muhammed Bâbur, Emperor of Hindustan*, Oxford 1921

⁸ *The Bâbur-nama in English. Memoirs of Bâbur. Translated from the original turki text of Zahiru'd-dîn Muḥammad Bâbur Pâdshâh Ghâzî* by Annette Susannah Beveridge, I, Ferghana 1912; II, Kabul 1914; III, Hindustan 1917; IV, London 1921.; *Bâbur-Nāma: Memoirs of Bâbur* by Annette Susannah Beveridge, London 1922, I-II (2. bs.).

⁹ Mirzâ Nâsireddin Haydar, *Tercüme-i Tüzük-i Bâburî*, Delhi 1924.; Reşid Ahter Nedevî, *Tüzük-i Bâburî*, Lahor 1969.

¹⁰ *Gazi Zahirüddin Muhammed Babur, Vekâyi' Babur'un Hatıratı* (Doğu Türkçesinden çeviren Reşit Rahmeti Arat), Ankara 1943-1946, I-II.

Baburnâme'yi 1958 yılında Sali, 1966'da S. A. Azimdzhanova Rusçaya¹¹, 1980 ve 1985'te ise J. L. Bacqué-Grammont Fransızcaya çevirmiştir¹² (Dale, 2004).

Dale'ye göre *Baburnâme* metniyle ilgili bilimsel çalışmalara kaynak olabilecek en önemli basımlar şunlardır: Jhon Leyden, William Erskine, Abel Pavet de Coutraille tarafından yapılan 19. yy. İngilizce ve Fransızca çevirileri; Annette Susannah Beveridge'in günümüze ulaşan bir Türkçe metne dayanarak 20. yy.ın başlarında yaptığı İngilizce çeviri, Reşit Rahmeti Arat'ın "modern" Türkçe çevirisi, S. A. Azimdzhanova'nın Rusça çevirisi, W. M. Thackston'ın Türkçe ve Farsça metinlerin paralel baskısı ve İngilizce çevirisi, Eiji Mano'nun harmanlanmış baskısı¹³ (Dale, 2004).

Baburnâme hakkında yapılan diğer çalışmalar şöyle sıralanabilir:

Eiji Mano'nun uzun yılların emeğine dayanan eseri, bilim insanlarının Babur'un kültürel varsayımlarını, siyasi ve sosyal ortamını mümkün olan en büyük hassasiyetle değerlendirmelerini sağlar. Eiji Mano otobiyografinin günümüze ulaşan Çağatayca el yazmalarının harmanlanmış baskısını 1995'te yayımlar. Sadece kusursuz bir şekilde düzenlenmiş bir metin yayınlamakla kalmaz, aynı zamanda metnin tüm kelime dağarcığını içeren bir indeks hazırlar.¹⁴ Bilal Yücel ise, Babur'un şiirlerinin yer aldığı sayısız el yazmasını derler. Ayrıca Babur'un *Divan*'ının ilk tam baskısını yayımlar.¹⁵ Sovyet dönemi bilginleri, özellikle I. V. Stebleva¹⁶ ve S. A. Azimdzhanova,¹⁷ Babur'un şiirleri üzerine kapsamlı çalışmalar hazırlamış olsa da şiirlerinin tam baskısı henüz yayınlanmamıştır (Dale, 2004).

¹¹ M. Sali'e, *Babur-name, Zapiski Babure*, Taşkent 1958; S.A. Azimdzhanova, *İndiiskii Divan Babura*, Tashkent: "Fan", 1966.

¹² J.-L. Bacqué-Grammont, *Le Livre de Babur. Babur-Nama. Mémoires de Zahiruddin Muhammad Babur de 1494 à 1529*, Paris 1980.; a.mlf., *Le Livre de Babur. Mémoires de premier Grande Moghol des Indes (1494-1529)*, Paris 1985.

¹³ Eiji Mano, *Bābur-Nāma (Vaḳāyi')*, Kyoto: Syokada, 1995.

¹⁴ Eiji Mano, *Bābur-Nāma (Vaḳāyi')*, Concordance and Classified Index, Kyoto: Syokada, 1995.

¹⁵ Bilal Yücel, *Bābūr Dīvānı*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1995.

¹⁶ I. V. Stebleva, *Semantika Gazeli Babura*, Moskova: "Nauka", 1982.

¹⁷ S.A. Azimdzhanova, *İndiiskii Divan Babura*, Tashkent: "Fan", 1966.

Babur hakkındaki bilgilere hem hayatayken hem de ölümünden sonra kaleme alınan Farsça tarihî kaynaklardan ulaşmak mümkündür. Bununla birlikte, yalnızca Moğol kuzeni Haydar Mirza Duglat'ın (1499-1551) ve kızı Gülbeden Begüm'ün otobiyografileri onun hakkında önemli kişisel bilgiler içermektedir; bunların çoğu Babur'un kendi otobiyografisinden alınmıştır. Ancak saray tarihçileri tarafından Babur, kuzey Hindistan'ı başarılı bir şekilde ele geçirene kadar yeterince ilgi görmemiştir. Babası Ömer Şeyh Mirza'ya ise *Baburnâme* dışında hiçbir kaynaktan rastlanmaz. Babur'un 16. yy. erken dönem Doğu Afganistan'daki yaşamını anlatmasıyla bölge hakkında bilgiler neredeyse ilk defa edinilmiş olur. Babur'un otobiyografisi olmasaydı, belki de bir yüzyıl daha Afganlar veya bu bölgedeki olaylar hakkında hiçbir şey bilinemeyecekti. Azimdzhanova, *The State of Babur in Kabul and India* kitabının kaynakları hakkında bilgi verirken benzer bir noktaya değinir.¹⁸ Bu dönemin Kabil'ile ilgili bilgi sağlayacak materyallerden biri olan madeni para örnekleri bile yetersizdir. Timurlu topraklarının çoğu için sikke örnekleri nispeten bolken, 15. yy. sonlarında ve 16. yy. başlarında doğu Afganistan için bu bolluk söz konusu değildir. Ancak Babur'un Hindistan'daki zaferlerinden sonra Kabil'de basılan birkaç sikkenin günümüze ulaştığı görülür (Dale, 2004).

Babur'un Hindistan'daki yıllarının tarihi hakkında benzer noktaya değinen başka çalışmalar da yapılmıştır. Azimdzhanova kaynak olarak gösterdiği Timurlu saray tarihçilerinden biri olan Hândemir'in, Babur'un hayatına babası Ömer Şeyh'in hayatından daha fazla önem vererek Babur'un Kuzey Hindistan'ı fethetmesinden sonra büyük tarihi eseri *Hâbib el-Siyer*'in bölümlerini yeniden gözden geçirdiğini bildirir. Yani, Hândemir eserini tamamlamış olmasına rağmen Hindistan'dan edindiği yeni bilgileri de sonradan eserine dâhil eder (Dale, 2004).

Baburnâme ile ilgili bir diğer önemli çalışma, oğlu Hümayun'un otobiyografisidir. Hümayun Babur'un hayatını uzun uzadıya eleştirir, ancak buradaki bilgilerin çoğu doğrudan Babur'un otobiyografisinden alınmıştır (Dale, 2004).

¹⁸ S. A. Azimdzhanova, Gosudarstvo Babura v Kabule i v Indii, Moskva: "Nauka", 1966, 6.

Safevi Devleti'nde askerî/îdari sınıfın bir üyesi olan Hasani Rūmlū (d. 1530) önemli tarihi eseri *Ahsan al-tevārīh*'te Babur'dan birkaç kez bahseder. Eserde Babur'un 1501'de Semerkant'ı ikinci kez işgal etmesi ve Özbeklerle olan mücadeleleri yer alır (Dale, 2004).

Ayrıca İskender Bey Münşi gibi son dönem Safevi tarihçilerine, Babur'a ve onun soyundan gelenlere büyük saygı duyduğunu belirtmekte fayda var. Gerek Hasan Rūmlū gerekse Handemir eserlerinde neredeyse hiçbir kişisel bilgiye yer vermezler. Hatta bu konuda Safevi kaynaklarından bile çok daha yüzeyseldirler. Babur'un ve Timurluların düşmanı olan Şeybani Han'ı tarafsız bir gözle irdelemezler; eleştirilerinde çoğu zaman Babur'un etkisinde kalırlar. *Şeybānī-nāme* ve *Şeref-nāme-yi Şahī* adlı eserler Şeybani Han hakkında yazılmış önemli kaynaklar olup Şeybani Han'la aynı dönemde yaşadığı için Babur hakkında birtakım bilgiler içerir. *Şeybānī-nāme*, Şeybani Han'ın Semerkant'ı ilk kez ele geçirdiği dönemi ve doğumundan 1500 yılına kadar olan tarihî süreci kapsar. Handemir tarafından kaydedilmiş olan bu eser daha sonra Özbeklerin kendi tarihini ve onların Semerkant'ı fethini aktaran bir kaynak olarak kullanılır. *Şeref-nāme-yi Şahī* ise, Babur'un 1512'de Özbeklere karşı uğradığı yenilgiyi anlatır; ancak *Şeybānī-nāme*'ye göre daha geleneksel bir tarihî eserdir. Babur'un 1512 yılında Özbek kuvvetlerine karşı aldığı yenilgiyi aktaran bir diğer eser ise *Sulūk el-Mulūk* adlı eserdir. Bu eser, tarihsel boyutundan çok İslamî yönetim ilkelerini açıklayan bir metin olarak Fazlullah ibn Rūzbihan Hunji (İsfihani) tarafından yazılmıştır. Fazlullah ibn Rūzbihan Hunji ve onun gibi diğer saray tarihçilerinin Babur hakkında aktardığı bilgiler onun otobiyografisindeki bilgilerden daha fazla bilgi vermeyip yalnızca onun otobiyografisinde yazdıklarını tamamlar niteliktedir (Dale, 2004). Eserlerde tipik saray tarihçiliği anlayışının hâkim olduğu görülür.¹⁹

Peter Hardy'nin Farsça tarihçilik üzerine yazdığı çığır açıcı çalışmasında da uyardığı gibi, bu tarihçilerin olayların nedenlerini ve bireylerin tutumlarını

¹⁹ Tipik olarak bu tür yazarlar, verilerinin zenginliği ve metinlerinin edebi kalitesi büyük ölçüde değişse de, esas olarak hamilerine adanmış siyasi ve askerî anlatılar sunar. Siyasi ve askerî olaylarla meşgul olmalarının bir sonucu olarak, bireylerin özellikleri, kişilikleri veya varsayılan güdülerini hakkında çok az ayrıntılı bilgi sağlarlar.

değerlendirdikleri eserlere ihtiyatlı yaklaşılmalıdır.²⁰ Hardy'nin bu çalışması Babur'un otobiyografisini daha iyi anlayıp daha iyi değerlendirebilme imkânı sağlar (Dale, 2004).

²⁰ Orijinal kaynak için bkz. Peter Hardy, *Historians of Medieval India*, London: Luzac, 1966

İKİNCİ BÖLÜM

2. YAPI BAKIMINDAN FİİLLER

2.1. BASİT FİİLLER

Yapı ve anlam bakımından daha basit öğelere ayrılamayan, tek veya iki heceli kök durumundaki, yapımlık birim taşımayan fiil, basit fiildir (Karaağaç, 2013: 181). Başka bir ifadeyle, “basit fiil; parçalanamayan, içinde başka manalı unsur bulunmayan kök hâlindeki fiildir” (Ercilasun, 2020: 29).

Deny, *Türk Dil Bilgisi* adlı eserinde basit fiilleri “vokal”, “konsonant+ vokal”, “vokal+ konsonant”, “konsonant+ vokal+ konsonant”, “vokal+ konsonant+ konsonant”, “konsonant+ vokal+ konsonant+ konsonant” hece yapısındaki fiiller olarak belirtir (Deny, 2012: 79).

Ercilasun da Deny ile benzer şekilde basit fiilleri “tek ünlüden ibaret basit fiiller”, “ünsüz+ ünlü”, “ünlü+ ünsüz”, “ünsüz+ ünlü+ ünsüz”, “ünlü+ ünsüz+ ünsüz”, “ünsüz+ ünlü+ ünsüz+ ünsüz” hece yapısındaki fiiller olarak gösterir (Ercilasun, 2020: 30-31).

Ergin, Türkçe kelime köklerinin genellikle tek heceli olduğunu, bugün kelimelerin köklerini ararken pek çok kelimenin tek heceye kadar indirildiğini, Eski Türkçe de dâhil tek heceye indirilemeyen kelimelerin Türkçenin karanlık devirlerine inmek mümkün olsa onların da tek heceye kadar indirilebileceğini belirtir (Ergin, 2006).

Banguoğlu, Türkçede kelime köklerinin aslında hep tek heceli anlamlıklar olduğu görüşünün düşünüldüğünü, dolayısıyla sözlük kelimelerimizin iki veya üç heceli olan yapılarının eski ya da yaşayan birtakım eklerle teşkil edildiğini belirttikten sonra, yine de bazı iki veya üç heceli kelimelerin daha fazla çözümlenmesinin zor olduğunu belirtir (Banguoğlu, 1959: 145-146).

Hacıeminoğlu ise, tek heceden ibaret bütün kelimelerin bugüne kadar genellikle “kök” kabul edildiğini ancak, bu görüşün yanlış olduğunu ortaya koyarak kök fiilleri “Tek Ünlüden İbarete Kök Fiiller” ve “İki Sesten İbarete Kök Fiiller” olmak üzere iki ana başlık altında ele alır. Eski Türkçede mevcut tek heceli birçok kelimenin “kök” değil “gövde” olduğunu belirterek *iz-* “iz” < *i-z* < *i-* “takip etmek”, kök “kök” < *kö-k* < *kö-* “bağlamak”, *san-* “saymak” < *sa-n* < *sa-* “saymak” vb. örnekler verir (Hacıeminoğlu, 1991: 15-16).

Ercilasun da Türkçe kelimelerde iki heceliliğin esas olduğunu ileri süren Ramstedt’in bu görüşünün pek çok Türkolog tarafından tenkit edildiğini, bu görüşe karşı Türkçede tek heceliliğin esas olduğunu kabul eden R. Rüstemov, P. M. Melioranski, A. N. Kononov, V. V. Reşetov, E. V. Sevortyan ve Besim Atalay gibi pek çok Türkologun varlığına değinerek eldeki malzemeye ve bugünkü bilgilerimize göre basit fiil olduğunu ileri sürdüğümüz bazı fiillerinde aslında türemiş olabileceğini ifade eder. Ona göre, basit fiil olduğu şüpheye yer bırakmayacak şekilde kabul edilebilecek fiiller, ancak tek ünlüden ve bir ünsüzle bir ünlüden meydana gelmiş olan fiillerdir. Ünsüzle biten pek çok fiil de basit olmakla birlikte bunların türemiş fiil olması ihtimali daima mevcuttur (Ercilasun, 2020).

Türkçenin eklemeli bir dil olması ve çoğu sözcüğün de türetme yoluyla elde edilmesinden dolayı türemiş fiillerin basit fiillere göre sayıca fazla olması doğaldır. “Türkolojideki araştırmalar ilerledikçe daha çok kelimenin ilk şekline ve köküne doğru gidilmekte ve Türkçedeki bütün köklerin (dolayısıyla fiil köklerinin) tek heceli olduğu kanaati daha çok yerleşmektedir” (Ercilasun, 2020: 29).

Bu tez çalışmasının temel kaynağı olan *Baburnâme* metninde tespit edilen basit fiiller şunlardır:

2.1.1. Tek Ünlüden İbarete Basit Fiiller

é- “imek, olmak” < ET *ér-* (EDPT, 193b) → *ér-*

(...) mén Zahirüddin Muhammed Bâbur *édim*. 8b

ı- “göndermek” < ET *ı-* (Tekin, 2003a: 93; Gabain, 2003: 273)

(...) anıñ üstige yiberildi. 25a

Köktürk Yazıtlarında *ı-* ve *ıd-* olmak üzere iki şekilli olarak görülen bu fiilin *ıd-* şeklinin *ı-* basit fiiline kuvvetlendirme anlamı bildiren *-d-* fiilden fiil yapma eki eklenerek teşkil edildiğini tahmin etmek mümkündür (Hacıeminoğlu, 1991: 31; Ercilasun, 2020: 60). Gabain bu fiilin tonlu şeklinin yanı sıra tonsuz şekline de yer vererek fiili *ı-*, *ıt-*, *ıd-* “terk etmek, göndermek, kaçırmak” olarak ifade eder (Gabain, 2003: 273). Clauson, *EDPT* eserinde kelimeye *ıd-* “göndermek, gitmesine izin vermek, salıvermek” tanımıyla yer vererek erken dönemde *-U* zarffiiliyle oluşturulmuş yardımcı bir fiilin varlığına değinir. Teşkil edilmiş olan *ıdu ber-* birleşik fiilin sonradan görülen *ibar-*, *éber-*, *éver-*, *yeber-*, *yiber-* şekilleriyle yer değiştirdiğini bildirir. Fiilin, kök fiil olarak kuzeydoğu lehçelerinde *ı-*, *ıs-*, *ız-*, şekillerinde yer aldığına değinir (*EDPT*, 37b). Tekin, *ıd-* fiilindeki *-d-* ekinin “pekiştirme çatıları eki” olduğunu bildirir: *ıd-* “göndermek” (KT D 6, vb.) < *ı-* ay. (KT G 8, BK K 6) (Tekin, 2003a: 93). Hacıeminoğlu da Tekin’e benzer şekilde *ıd-* fiilinin *ı-* fiiline anlam kuvvetlendiren *-d-* fiilden fiil yapma eki getirilerek türetildiğini belirtir. Ayrıca *ı-* ve *ıd-* fiillerinin ifade ettiği anlamın birbirine yakın olmasından yola çıkarak *-d-* ekinin bazı kök fiillerdeki anlam aşınmasını gidermek üzere kullanıldığını belirtir (Hacıeminoğlu, 1991: 31).

Baburnâme metninde *ı-* “göndermek” fiili bu şekliyle yer almaz. Yine de *Baburnâme*’de geçen *yiber-* “göndermek” fiilinin kök fiili olması dolayısıyla burada listelenir. Fiilin tarihî gelişimi: *ıd-u ber-* > *ıyu ber-* > *iyiber-* > *yiber-* olarak görülür.

2.1.2. Ünsüz+ünlü Yapısındaki Fiiller

ba- “bağlamak” < ET *ba-* (*EDPT*, 292a)

(...) başını bir yerge katıp *bağlarlar*. 143b

dé- “demek, söylemek” < ET *té-* (*EDPT*, 433b) → *té-*

(...) Afğân tili bile liyâr *dérler*. 148a

ko- “bırakmak, koymak” (BK G 12; *EDPT*, 578b)

(...) anıñ bile *koydı*. 42a

Clauson, *kop-*, *koḡ-*, *kon-* fiillerinin ortak bir **ko-* fiil kökünden türemiş olabileceğini bildirir (EDPT, 578b).

sa- “saymak” < ET *sa-* (EDPT, 781b)

(...) nārençini bir dıraḥttın alıp *sanaduk*. 286b

sa- “saymak” fiili etimolojik sözlük ve kaynaklarda *sa-* “sayı, saymak, benzetmek” anlamlarıyla görülür (EDPT, 781b; Brockelmann, 1954: 128; Ercilasun, 2020: 30; Tekin, 2003a: 92).

sı- “kırmak” < ET *sı-* (EDPT, 782a; Brockelmann, 1954: 204; Ercilasun, 2020: 30)

Ḳazan sındı. 337a

sö- “söylemek” < ET *sö-* (Gabain, 2003: 55; Brockelmann, 1954: 142; Tekin, 2003a: 93)

Bu cihettin néçe nevbet Ḥāce Yaḥyā kişiler yiberip *sözleşildi*. 78b

Gabain, *söz* “söz” < *sö-z*, *söyle-* “söylemek” < *sö-y+la-* kelimelerinin *sö-* “söylemek” fiil kökünden türediğini bildirir (Gabain, 2003: 55). Brockelmann ve Tekin de Gabain ile aynı görüştedir. Tekin, *söz* kelimesini Çuv. *šīmaḥ* “söz” < **sömek* kelimesiyle karşılaştırarak **sö-* “söylemek” fiilinden türemiş olabileceğini bildirir (Gabain, 2003: 55; Brockelmann, 1954: 142; Tekin, 2003a: 93).

té- “demek, söylemek” < ET *té-* (EDPT, 433b) → *dé-*

(...) çün ecel *tép* ékendür. 156b

Gabain, *te-* “demek” fiilinin Brahmanca kökenli olduğunu belirtir (Gabain, 2003: 299).

to- “doymak” < ET **to-* (KT G 8, EDPT, 434a) → *toy-*

(...) *toyğarıp* bir iki geridin soḡ atlanduk. 233a

Gabain, *tod-* “doymak”, *tol-* “dolmak”, *top* “bütün, hep” kelimelerinin **to-* fiilinden geldiğini belirtir (Gabain, 2003: 58). Ayrıca **to-* fiilini “dolmak, dolu olmak” anlamıyla verir (Gabain, 2003: 54). Clauson, *to-* fiil kökünü “kapatmak, engellemek” anlamlarıyla açıklar. Fiilin **tu-* şeklinde bir telaffuzunun da söz konusu olduğunu ancak, *toḡ-*, *toḡ-*, *tol-* fiillerinin temeli olmasından dolayı **to-* şeklinin daha kuvvetli

bir telaffuz tercihi olduğunu bildirir (EDPT, 434a). *Erdal, toğ-, toḵ-, tol-, ton- ve toş-* fiillerinin hepsinin aynı kökten **to-* fiilinden türediğini bildirir (OTWF, 643). Tekin, Eraslan, Clauson, Erdal **to-* kök fiilinin varlığı konusunda hemfikirdir. Eraslan, *toğ-/tot-, toḵ, tol-, top* kelimelerinin **to-* fiil kökünden türediğini belirtir (Tekin, 2003a: 91; Eraslan, 2012: 610-611).

yé- “yemek” < ET *yé-* (EDPT, 869b)

(...) ḥaylī *yédim*. 306a

yu- “yıkamak, temizlemek” < ET *yu-* (EDPT, 870a)

(...) ısıḵ suyl bile *yudum*. 364a

2.1.3. Ünlü+ünsüz Yapısındaki Fiiller

aç- “açmak” < ET *aç-* (EDPT, 17a; Gabain, 2003: 54; Tekin, 2003a: 43)

(...) savuḡandın soṇ *açtılar*. 302b

aḵ- “akmak” < ET *aḵ-* (EDPT, 77b)

(...) ḡarb sarı *aḵar*. 2a

al- “almak” < ET *al-* (EDPT, 124b)

(...) ẖutluḵ Nigār Ḥanımnıñ sa‘yıl bile *aldım*. 27b

as- “asmak” < ET *as-* (EDPT, 240b)

(...) boynıḡa *astılar*. 258b

aş- “aşmak, geçmek” < ET *aş-* (EDPT, 255a)

(...) ruḡsatı ḥaddın *aştı*. 159b

at- “atmak” < ET *at-* (EDPT, 36a)

(...) kéḡe tınāb *attım*. 142b

ay- “demek, söylemek” < ET *ay-* (EDPT, 266a)

(...) *aylatḡandın soṇ* yırāḵ kélerige māni‘ bolḡay. 276b

ék- “ekmek” < ET *ek-* (EDPT, 100a)

Ba‘zı yérde *ékiptürler*. 260a

ér- “imek, olmak” < ET *ér-* (EDPT, 193b) → *é-*

(...)“Celḡānī Dūn” dér *érmişler*. 260a

éş- “eşmek, kazmak” < ET eş- (EDPT, 255b)

(...) tınāb *éşerler*. 142a

ét- “etmek” < ET ét- (EDPT, 36b)

(...) baş alıp *étsem* yahşı. 101b

ıl- “inmek, alçalmak” < ET ıl- (EDPT, 125a)

(...) bizni közge *ılmadı*. 82a

iç- “içmek” < ET iç- (EDPT, 19a)

(...) süt *içtim*. 306b

il- “bağlamak” < ET il- (EDPT, 125b)

(...) anı közige *ilmes édi*. 21b

in- “inmek” < ET én- (EDPT, 168a)

(...) gerdleşip *indiler*. 127a

ol- “olmak” < ET bol- (EDPT, 331a) → bol-

(...) şād *olmadı*. 100a

oy- “oymak, kazmak” < ET oy- (EDPT, 266b)

Şahsuvār’nıñ başını *oydılar*. 65b

öl- “ölmek” < ET öl- (EDPT, 125b)

Köl-i Melik uruşıda *öldi*. 22b

öt- “geçmek” < ET öt- (EDPT, 39a)

(...) tartış bile *ötti*. 59b

uç- “uçmak; yıkılmak; düşmek;” < ET uç- (EDPT, 19b)

Namāz-ı hoften burc *uçtı*. 34b

ur- “vurmak” < ET ur- (EDPT, 194b)

(...) kadem *urdılar*. 44b

üz- “eski ve kötü haline döndürmek; koparmak; yüzmek” < ET üz- (EDPT, 379b)

(...) *üzüp çıktı*. 241a

2.1.4. Ünsüz+ünlü+ünsüz Yapısındaki Fiiller

bağ- “bakmak” < ET bağ- (EDPT, 311a)

(...) aña *bağtı*. 73b

bar- “varmak, gitmek” < ET bar- (EDPT, 354a)

(...) Oş sarı *barduk*. 107b

bas- “baskın yapmak” < ET *bas-* (EDPT, 370b)

(...) uruşup *bastılar*. 125b

bat- “(güneş) batmak” < ET *bat-* (EDPT, 298a)\$

(...) āftāb *batkunça* ve (...) 60b

Köktürkçede kelime *batsık* ve *batım* sözlerinin yapısı içinde geçer (Demirci, 2016: 91).

batsık “batı, batış” < *bat-sık* (KT G 2; EDPT, 309b; Gabain, 267)

batım “batım” < *bat-(ı)m* (KT D 35; EDPT, 305b; Gabain, 267)

bér- “vermek” < ET *bér-* (EDPT, 354b)

(...) Sulṭānga *bérđi*. 12a

bış- “pişmek, olgunlaşmak” < ET *bış-* / *biş-* (EDPT, 376b) → *biş-*

Şalışı *bışıp* tamām ayağ astıdadur. 243b

Clauson, fiilin asli ünlüsünün *-ı-* olduğunu ancak *-i-* ünlüsünde Türkçenin çok erken dönemlerinde görüldüğünü belirtir (EDPT, 376b).

bil- “bilmek” < ET *bil-* (EDPT, 330b)

(...) kişi *bilmedi*. 98b

biş- “pişmek, olgunlaşmak” < ET *bış-* / *biş-* (EDPT, 376b) → *bış-*

Qazanda aş *bişirür* (...) 305b

boğ- “boğmak” < ET *boğ-* (EDPT, 311b)

Sikender Şāh’ı *boğup* öltürüp (...) olturguzdı. 302a

bol- “olmak” < ET *bol-* (EDPT, 331a) → *ol-*

(...) ihtiyāç *bolmadı*. 70a

böl- “bölmek, parçalamak” ET < *böl-* (EDPT, 332a)

Cay *böldük*. 161b

bul- “bulmak” < ET *bul-* (EDPT, 332a)

(...) yörütüp *bula almadı*. 367b

bus- “saklanmak, pusu kurmak” < ET *bus-* (EDPT, 371a)

Busқан yerdin çıkıp (...) faşılğa қоярлар. 92b

buş- “kızmak, öfkelenmek” < ET *buş-* (EDPT, 377a)

- (...) *hîç buşmadı. 67a*
- buz-* “bozmak” < ET *buz-* (EDPT, 389b)
- (...) *élni ol buzar. 229b*
- bük-* “bükme” < ET *bük-* (EDPT, 324a)
- (...) *bükülüp yağının ortası[da] méni yerge urdı. 112a*
- büt-* “inanmak; yazmak” < ET *büt-* (EDPT, 298b)
- (...) *çür bütti. 242a*
- çal-* “bir müziği dinlemeyi sağlayan aleti çalıştırmak” < ET *çal-* (EDPT, 417b)
- (...) *sāz çaldılar. 343a*
- çap-* “dört nala gitmek; vurmak; akın etmek” < ET *çap-* (EDPT, 394a)
- (...) *ayrılıp çaptılar. 337b*
- çek-* “çekmek” < ET *çek-* (EDPT, 413b)
- (...) *köñlüm çekmegen derd ü belâsı kaldı mu? 193b*
- çık-* “çıkma” < MK *çık-* < ET *taşık-* (EDPT, 562a) → *çık-*
- (...) *Çāhnın ziynesi çıkar (...)*
- çık-* “çıkma” < MK *çık-* < ET *taşık-* (EDPT, 562a) → *çık-*
- Vālidem hanımını alıp çıktım. 95a*
- çom-* “batma” < ET *çom-/çöm-* (EDPT, 422a) → *çöm-*
- (...) *suğa çomdum. 98a*
- çöm-* “batma” < ET *çom-/çöm-* (EDPT, 422a) → *çom-*
- Yana suğa çömer (...)* 281b
- dég-* “değme, ulaşma” < ET *teg-* (EDPT, 476a) → *tég-*
- (...) *Çekmen dégen yerde hem mağlûb boldı. 26a*
- dur-* “durma” < ET *tur-* (EDPT, 529b) → *tur-*
- (...) *köp durmaydur. 287b*
- geç-* “geçme” < ET *kéç-* (EDPT, 693b) → *kéç-*
- (...) *hâtırımğa dāyim geçer édi. 286b*
- kaç-* “kaçma” < ET *kaç-* (EDPT, 589a)
- (...) *tamām kaçtılar. 51a*
- kağ-* “kaka, hafifçe vurma” < ET *kağ-* (EDPT, 609a)
- (...) *nağğārelerini kağıp gānīm sarı yürüdük. 211a*

kal- “kalmak” < ET *kal-* (EDPT, 615a)

(...) tilimde kelâlet *kaldı*. 53a

kap- “kuşatmak, ele geçirmek” < ET *kap-* (EDPT, 580a)

Çapudağını *kapmasa* çarığuca kaygurur. 73a

kat- “katmak” < ET *kat-* (EDPT, 594a)

(...) söz *katmaqlıknıñ* hoş imkânı yok edi. 75b

kaz- “kazmak” < ET *kaz-* (EDPT, 680b)

(...) kögüskeçe *kazdım*. 194a

kéç- “geçmek” < ET *kéç-* (EDPT, 694a) → *geç-*

(...) deryânı *kéçtiler*. 111a

kél- “gelmek” < ET *kel-* (EDPT, 715b)

(...) Çurganı’nın eşikige *kéldim*. 61a

kér- “germek” < ET *ker-* (EDPT, 735b)

(...) *kérgen* yerlerini Kiçik Han’ğa bértiler. 108a

kés- “kesmek” < ET *kes-* (EDPT, 748b)

(...) yahşı *késti*. 204a

két- “gitmek” < ET *két-* (EDPT, 701a) → *kit-*

(...) tamām *kéttiler*. 105a

kéy- “giymek” < ET *keç-* (EDPT, 700b)

Kéydim. 117b

kéz- “gezmek” < ET *kez-* (EDPT, 757a)

(...) medreseni *kézip* (...) *kéldük*. 341a

kıl- “kılmak, yapmak” < ET *kıl-* (EDPT, 616a)

(...) hizmetler *kıldı*. 42a

Clauson’un EDPT ve Gabain’in ETG’de *kıl-* “kılmak, yapmak” fiilinin etimoljisi hakkında veri yoktur. Fiil *kıl-* “kılmak, yapmak” şeklinden daha fazla tahlil edilmemiştir (EDPT, 616a; Gabain, 2003: 141). Tekin ise *kıl-* fiilin *kıl-* fiil kökünden türemiş olabileceğini belirtir ve buna örnek olarak *kış-* ve *kıl-* fiillerini gösterir: *kış-*

“birlikte kılmak, birlikte yapmak” (KT D 32, 3) < *kı-ş* < **kı-*; krş. *kıl-* < *kı-l-* ; krş.

Moğ. *ki-* “kılmak, yapmak, etmek”. (Tekin, 2003a: 95)

ķır- “kesmek” < ET *ķır-* (EDPT, 643a)

(...) barını *ķırdılar*. 62b

kir- “girmek” < ET *kir-* (EDPT, 735b) → *ķir-*

(...) Țarşı ȚurȚanıȚa *kirdi*. 86a

ķir- “girmek” < ET *kir-* (EDPT, 735b) → *kir-*

(...) erkȚa *ķirmiș*. 301b

Tekin, *kir-* “girmek” fiilinin **kī-* fiil köküne -(X)r- orta çatı eki eklenerek türemiş olabileceğini bildirir: *kir-* “girmek” (BK D 38, vb.) < **kī-r-* (Tekin, 2003a: 95).

kit- “gitmek” < ET *két-* (EDPT, 701a) → *két-*

(...) talȚlıȚı aȚzȚdȚn *kitmedi*. 243a

ķol- “istemek, rica etmek” < ET *ķol-* (EDPT, 616b)

(...) Țızı bu oȚlıȚa *ķoldı*. 167b

kop- “kalkmak” < ET *kop-* (EDPT, 580b) → *ķop*

(...) gerdler *koptı*. 157b

ķop- “kalkmak” < ET *ķop-* (EDPT, 580b) → *kop*

(...) ta‘ȚȚm Țılıp *ķoptılar*. 32a

koș- “koșmak; katmak; birleștirmek” < ET *koș-* (EDPT, 670a)

(...) öȚlerige *koștılar*. 52a

köç- “göçmek” < ET *köç-* (EDPT, 694a)

(...) su yokȚarı baȚa *köçti*. 33a

kör- “görmek” < ET *kör-* (EDPT, 736a) → *ķör-*

(...) dedemni *kördüm*. 54b

ķör- “görmek” < ET *kör-* (EDPT, 736a) → *kör-*

(...) teferrüc *ķördük*. 245b

kuç- “kucaklamak, sarılmak” < ET *kuç-* (EDPT, 590a, Tekin, 2004: 435)

- (...) *kuçuşup* öpüşüp vedā‘ kılurlar. 207a
- kur-* “kurmak” < ET *kur-* (EDPT, 643a)
- (...) yaynı tüşürüp *kurup* atıp qabaqnı urar édi. 173b
- kus-* “kusmak” < ET *kus-* (EDPT, 666a)
- (...) qalın *kustum*. 306a
- kuy-* “dökmek” < ET *kud-* (EDPT, 596a)
- (...) su *kuyarlar*. 3a
- min-* “binmek” < ET *bin-/min-/mün-* (EDPT, 348a) → *miñ-*
- (...) atqa *mindim*. 112a
- miñ-* “binmek” < ET *bin-/min-/mün-* (EDPT, 348a) → *min-*
- (...) atğa *miñip* qaçıp çıkar. 198a
- saç-* “saçmak, serpmek” < ET *saç-* (EDPT, 794b)
- (...) kıımızlar *saçadurlar*. 100b
- sal-* “bırakmak” < ET *sal-* (EDPT, 824b)
- Özin deryāğa *saldı*. 29a
- sép-* “serpmek” < ET *sep-* (EDPT, 784a)
- (...) zehrniñ azraq yarımını *séper*. 305b
- sév-* “sevmek” < ET *seb-* (EDPT, 784b)
- (...) bisyār *séver édi*. 28a

Gabain, kitabelerdeki *seb-* “sevmek” fiilinin yazmalarda *-b* > *-w* değışmesi sonucu *sew-* şeklinde görülebileceğini bildirirken Clauson, Erdal bu fiili son sesi *-v* olmak üzere yalnızca *sev-* şekliyle ele alır (Gabain, 2003: 39; EDPT, 784b; OTWF, 612). Tekin ise fiili *Orhon Türkçesi Grameri*’nde son sesi *-b* olmak üzere sadece *seb-* “sevmek” şekliyle inceler (Tekin, 2003a: 252).

- sığ-* “sığmak” < ET *sıg-* (EDPT, 804b)
- (...) hānesi bile *sığdı*. 220a
- sık-* “sıkma, bastırma” < ET *sık-* (EDPT, 804b)
- (...) *sıkgusız* qorqqı dék vākı‘ā édi. 307a
- sız-* “sızma” < ET *sız-* (EDPT, 861a)

- (...) *sızıp çıkar*. 328a
- siḡ-* “sinmek; kaybolmak; küçülmek” < ET *siḡ-* (EDPT, 833b)
- (...) *siḡer* hīç deryāğa qatılmas. 2a
- sor-* “sormak” < ET *sor-* (EDPT, 843b)
- (...) söz *sordı*. 37a
- soy-* “soymak” < ET *soy-* (EDPT, 858b)
- Térisini *soyup* (...) élderler. 48b
- sök-* “sövmek, hakaret etmek” < ET *sök-* (EDPT, 819a)
- Ġalebe *söküp* içimni ḡālī kıldım. 325a
- suḡ-* “(su vb. sıvılar için) boşaltmak” (EDPT, 805a)
- (...) *suḡarıp* tındurup iztīrāb kılmay kélgeyler 369b
- sür-* “sürmek” < ET *sür-* (EDPT, 844a)
- (...) ḡaylī *sürdi*. 306b
- tap-* “bulmak, elde etmek” < ET *tap-* (EDPT, 435b)
- (...) şikest *taparlar*. 65a
- ṭay-* “denkleştirmek, yüklemek” < ET *tay-* (EDPT, 567a)
- (...) tamıḡa *tayandı*. 113a
- tég-* “deḡmek, vurmak” < ET *teg-* (EDPT, 476a) → *dég-*
- (...) teḡş okı *tégip* öldi. 31a
- tép-* “vurmak” < ET *tep-* (EDPT, 435b; Gabain 2003, 299)
- (...) qar téper *édük*. 193b

Erdal, *tep-* “tekmelemek” anlamında olduğunu belirtirken *DLT*’te *tepig* sözcüğünün “futbol” anlamında verildiğini ekler (OTWF, 810).

- tér-* “dermek, toplamak” < ET *tér-* (EDPT, 529a)
- (...) şurāḡīlerni şīre üstige *térdiler*. 186b
- téş-* “delmek, deşmek” < ET *téş-* (EDPT, 559b)
- (...) burnını *téşip* ordudın évürdiler. 226a
- tık-* “tıkmak, zorla sokmak” < ET *tık-* (EDPT, 465a)
- (...) ḡolḡa *tıktılar*. 210b
- tın-* “dinmek” < ET *tın-* (EDPT, 514a) → *tin-*

(...) *tınmay* Hān kaşığa Taşkend’ge barur édi.

tıy- “önlemek, engel olmak” < ET *tıd-* (EDPT, 567a)

(...) élni *tıydım*. 105a

tik- “dikmek” < ET *tik-* (EDPT, 476b)

(...) çadır *tikiptürler* 108b

tin- “dinmek, dinlenmek” < ET *tın-* (EDPT 514a) → *tın-*

(...) *tinmesler* ve muttaşıl uçarlar ve pest uçarlar 142b

Ercilasun, *tıd-* “mani olmak”, *tıl-* “mani olunmak” ve *tın-* “durmak” fiillerinin aynı *tı-* kök fiilinden türediğini bildirir (Ercilasun, 2020: 66).

**tir-* “canlandırmak” < ET **tir-* (EDPT, 529b).

Hartümü bolmasa *tirilmes*. 275a

Clauson’a göre *tirig*, *tirgür-* ve *tiril-* sözcüklerinin “canlandırmak” vb. bir anlama sahip olan **tir-* fiil kökünden türemiş olma ihtimali vardır. Ancak aynı anlamdaki *tirgür-* “canlandırmak” ettirgen biçimli fiilin varlığı **tir-* fiilinin anlamını konusunda belirsizliğe yol açmaktadır (EDPT, 529b).

toğ- “doğmak” < ET *tug-* (EDPT, 465a) → *toğ-*, *tuğ-*

(...) imdi *toğdum*. 306b

toṇ- “donmak, üşümek” < ET *toṇ-* (EDPT, 515a)

(...) *toṇup* tāīb kéldi. 235b

tök- “dökmek” < ET *tök-* (EDPT, 477a)

(...) üstige *töktiler*. 352a

tuğ- “doğmak” < ET *tug-* (EDPT, 465a) → *toğ-*, *tuğ-*

Yalguz *tuğup édi*. (167b)

tuğ- “doğmak” < ET *tug-* (EDPT, 465a) → *toğ-*, *tuğ-*

(...) méniṇ bile bir *tuğқан érди*. 8b

tur- “durmak, kalmak” < ET *tur-* (EDPT, 529b) → *dur-*

(...) bularnıṇ üstige *turdılar*. 38b

tus- “beklemek; yolunu kesmek” < ET *tus-* (EDPT, 554b)

(...) muhâliflerniñ yolını *tusqaylar*. 378a

tuş- “rastlamak, karşılaşmak” < ET *tuş-* (EDPT, 558a)

(...) şimāl tarafıda *tuşgay* 216b

tut- “tutmak” < ET *tut-* (EDPT, 451a)

(...) Bāyezīd’ni *tuttı*. 111b

tuy- “fark etmek, hissetmek” < ET *tuy-* (EDPT, 567b)

(...) kurgandağılar *tuyarlar* 66b

tüş- “bir yerde birinin yanında bulunmak” < ET *tüş-* (EDPT, 560a)

(...) Sarāyğa *tüştüm*. 44b

tüz- “düzmek, sıraya geçmek” < ET *tüz-* (EDPT, 572b)

Bir süt bişimiğa yavuş direng kıldı ğālibā hamlını *tüzdi* (...) 151a

vér- “vermek” < ET *bér-* (EDPT, 354b)

Kābil vilāyeti bile *vérsek* (...) in‘ām boldı. 294a

yağ- “(yağmur) yağmak” < ET *yağ-* (EDPT, 896a)

(...) yağur *yağdı*. 297a

yak- “yaklaşmak” < ET *yak-* (EDPT, 896b)

(...) *yakın* yürüp édi. 232b

Tekin, *yagut-* “yaklaştırmak” fiilini incelerken *yak-* “yaklaşmak” fiilinin **ya-* kökünden türemiş olabileceğini bildirir: *yagut-* “yaklaştırmak” < *yag-u-t-* < **yagu-* “yaklaşmak” (KT G 5, BK K 4) < **yag* < **ya-g*; krş. *yak* “yakın” < **ya-k*, Uyg. *yak-* “yaklaşmak” < **ya-k-* (Tekin, 2003a: 88). Ercilasun da *yak-* “yaklaşmak” fiilinin *ya-* kök fiiline -*k-* fiilden fiil yapma eki getirilerek türemiş olabileceğini bildirir (Ercilasun, 2020: 66).

yan- “dönmek” < ET *yan-* (EDPT, 941b)

(...) Hişār sarı *yandılar*. 33a

Clauson, Ercilasun *yan-* “dönmek” fiilinin **ya-* kökünden türemiş olabileceğini bildirir (EDPT, 869b; Ercilasun, 2020: 66).

yap- “kapatmak, örtmek” < ET *yap-* (EDPT, 870b)
(...) içkileridin hem ayağını *yapar ékendür*. 19a
yar- < “yarmak” < ET *yar-* (EDPT, 954b)
(...) *yarımını yétti sékkiz fıl bile kéltürdi*. 262b
yat- “yatmak” < ET *yat-* (EDPT, 884a)
(...) ğāfil *yatқан ékendür*. 110a
yay- “yatmak” < ET *yad-* (EDPT, 883b)
(...) kilimlerini *yayduk*. 376b
yaz- “değmek” < ET *yaz-* (EDPT, 983b)
Boynıdın *yazdım*. 122b
yét- “yetişmek” < ET *yét-* (EDPT, 884a) → *yit-*
(...) *yétişe alğaymén*. 115a
yığ- “toplamak” < ET *yığ-* (EDPT, 897a)
(...) at *yıgdım*. 161b
yık- “yıkma” < ET *yık-* (EDPT, 897b)
(...) oğlap *yıktılar*. 92a
yum- “gözlerini kapamak” < ET *yum-* (EDPT, 934a)
(...) közni *yumup açğunça bolğay*. 290a
yut- “yutma” < ET *yut-* (EDPT, 885b)
(...) derdest *yuttı*. 280b

2.1.5. Ünlü+ünsüz+ünsüz Yapısındaki Fiiller

art- “artmak, fazlalaşmak” < ET *art-* (EDPT, 201)
(...) i‘tibarı *arttı* ve öksümedi. 14a
élt- “ulaştırmak, göndermek” < ET *élet-/élt-* (EDPT, 132a) → *élit-*
(...) kurganğa *élttiler*. 43a

2.1.6. Ünlü+ünsüz+ünlü Yapısındaki Fiiller

arı- “temizlenmek, arınmak” < ET *arı-* (EDPT, 198a)

(...) *arıp* hicābım ref‘ bolğay. 60b

aya- “korumak, himaye etmek” < ET *aya-* (EDPT, 267b)

(...) okumrı *ayap* atmadım. 115a

éri- “erimek” < ET *érü-* (EDPT, 198a)

(...) altını *éritiptür*. 302a

ıra- “uzak olmak, uzak tutmak” (EDPT, 198a)

(...) *yırağ* yérlerge élderler 5b

Gabain, Hamilton kelimenin kökünü *ıra-* ~ (y)*ıra-* olarak verir (Alttür. Gra. 273, İKPÖ, 151). Tekin’de de **ıra-* şeklinde olduğunu görürüz (Tekin, 2003a: 92).

ısl- < “ısınmak, sıcaklamak” < ET *isi-* (EDPT, 241b)

(...) yandurup *ııduuk*. 197b

öte- “ödemek, eda etmek” < ET *öte-* (EDPT, 43a)

(...) teşvış bile *ötedim*. 346a

üle- “paylara bölüp dağıtmak” < ET *üle-* (EDPT, 127b)

(...) tartılıp *üleşildi*. 212b

2.1.7. Ünlü+ünsüz+ünlü+ünsüz Yapısındaki Fiiller

élit- “ulaştırmak, göndermek” < ET *élt-/élet-* (EDPT, 132a) → *élt-*

(...) élig *élitmedim*. 190b

éşit- “işitmek, duymak” < ET *éşid-* (EDPT, 257b)

(...) *éşitmekünçe* inansa bolmas. 278a

évür- “evirmek, döndürmek” < ET *evir-* (EDPT, 14a) → *évür-*

(...) ordudın *évürdiler*. 226a

évür- “evirmek, döndürmek” < ET *evir-* (EDPT, 14a) → *évür-*

(...) çarhını *évürüp* su tarğaylar. 354a

işen- “güvenmek, inanmak” < ET *işen-/ışan-* (EDPT, 264a)

(...) uranıa *iendi mu? 333b*

unut- “unutmak” < ET *unit-* (EDPT, 179b)

(...) n *unutay? 359a*

2.1.8. nsz+ünlü+nsz+ünlü+nsz Yapısındaki Fiiller

buyur- “emretmek, buyurmak” < ET *buyur-* (EDPT, 387b, DLT III 186)

(...) maa *buyurdular. 20b*

kter- “götürmek; yükseltmek” < ET *ktr-/ kter-* (EDPT, 706a)

(...) han *kterdiler. 10b*

Gabain, *ETG*’de bu fiile *ktr-/kdr-* “yükseltmek tahammül etmek, taşımak” tanımıyla yer verir (Gabain, 2003: 283). Clauson, *ktr-* “kaldırmak yükseltmek” fiilinin ilk bakışta çeşitli geniletilmi anlamlara sahip ettirgen bir fiil olduğunu ancak bu hipoteze dayalı ikna edici bir etimolojinin ileri srlmediini bildirir. Kelimenin genellikle orijinal bir *ktr-* fiiline işaret eden *kter-*, *ktr-* gibi biçimlerinin olduğunu da belirtir (EDPT, 706a). Erdal, ET’deki *ktgi*, *kötü*, *ktit-* sözcüklerinin bu fiil ile aynı tabandan gelmiş olabileceğini ifade eder (OTWF, 718).

saçar- “sramak” < ET *sara-* < *saçar+a-* (EDPT, 798a)

(...) yah *saarar rdi. 14a*

Clauson, *sara-* fiilinin *saçar-* fiilinden bu fiilin de *sa-* fiilinin geniş zaman sıfat-fiili olabileceğini bildirir (EDPT, 798a).

ygr- “komak, hareket etmek” < ET *ygr-* (EDPT, 914)

(...) arb imli sarıdın *ygrdiler. 230b*

ygr- “komak” fiilini Tekin *Orhon Türkçesi Grameri*’nde “nll eylem zarfları” balıı altında ele alır. Bu zarfların -A, -I ve -U ekleri ile tretildiini ve asıl fiil ile aynı zamanda meydana gelen bir fiili ifade ettiğini belirtir (Tekin, 2003a: 172-173). *DLT*’te ise *ygr-* “(at) komak, ygrke komak, geçmek, seirtmek; beze eri yapmak” tanımıyla görülür (DLT I, 360; II, 13, 133, 137; III, 68, 69).

2.1.9. Ünsüz+ünlü+ünsüz+ünlü Yapısındaki Fiiller

bula- “bulamak, karıştırmak” < ET *bulğa-* (EDPT, 337a; Tekin, 2003a: 92)

(...) koyını *buladuk* 196b

DLT’te *bula-* fiili “pişirmek” tanımıyla yer alır. (*DLT* III, 270). Eraslan ise bu fiile *bulğa-* “bulandırmak, karıştırmak” olarak yer verir (Eraslan, 2012: 562).

kéne- “görüşmek, danışmak” (EDPT, 727a)

(...) né yol bile barurumızni *kéneştük*. 193a

Gabain, bu kelimenin *kiñ* “geniş” isim kökünden türediğini bildirir (Gabain, 2003: 49). Clauson, *kéne-* “görüşmek, danışmak” fiilin açıklarken *kéneş-* şeklindeki kullanımın daha yaygın olduğunu belirtir (EDPT, 727a). *Baburnâme* metninde de *kéne-* “görüşmek, danışmak” fiili tespit edilmekle birlikte *kéneş-* fiili daha yaygın görülür.

koru- “korumak” < ET *qorı-* (EDPT, 645b)

(...) öleñni kem *qorurlar*. 130a

quru- “kurumak” < ET *qurı-* (EDPT, 646a)

(...) *qurutup* teberüklükler bile vilâyetin vilâyetka élderler. 48b

DLT’te “kuru” anlamıyla *kur* kelimesi görülür. Kaşgarlı Mahmud *kur* kelimesinin Oğuzca olduğunu, “kurug” kelimesinin kısaltılmış şekli olduğunu bildirir. Ercilasun’da *qurı-* “kurumak” fiilinin *kur* ismine +ı- isimden fiil yapma eki eklenerek türetildiğini bildirir (Ercilasun, 2020: 35).

küre- “küremek” < ET *küre-/ küri-* (EDPT, 737a)

(...) qar *kürepe* özümge bir tek ye-nemed ornı yer yasadım. 194a

DLT’de *küri-* “eşinmek, yeri eşmek, küremek, (hayvan) haşarılık etmek” olarak görülür (*DLT* III, 263).

savu- “soğumak” < ET *soğı-* (EDPT 806a)

(...) *savuk* su yok 290b

tala- “yağmalamak” < ET *tala-* (EDPT, 492a)

(...) élni tamām *taladı*. 162a

Gabain, *ETG*’de bu fiilin *talı-* “yağmalamak” şekline yer verir (Gabain, 2003: 53). ET *tal-*, *tala-* “yağma ve talan etmek” (EUTS, 221, 222)

tanı- “tanımak” < ET *tanu-* (EDPT, 516a)

(...) yavuğıdağılar *tanımadılar* 9a

taşı- “taşımak” < ET *taşıu-* (EDPT, 561a)

(...) sipāhīler *taşıdılar*. 220a

Erdal, *taşıu-* “iletmek” fiilinin *taşı* “dışarıda” isminden türemediğini, fiilin ET ve OT örneklerinin “dışarı taşıma, aktarma” anlamı taşımadığını, dolayısıyla “basit” bir fiil olduğunu söyler (OTWF, 478).

taya- “yüklemek, iliştiirmek” < ET *taya-* (EDPT, 567b)

(...) tekyeğa *tayandı*. 245b

tile- “dilemek” < ET *tile-* (EDPT, 492a)

(...) ruhşat *tilediler*. 97b

Ercilasun, Hacıeminoğlu *tile-* “dilemek” fiilinin +A- isimden fiil eki almış türemiş fiil olabileceğini belirtirler (*tile-* < ET *til+e-* “dilemek”) (Ercilasun, 2020: 34; Hacıeminoğlu, 1991: 204).

tüke- “bitmek, tükenmek” < ET *tüke-* (EDPT, 479a)

(...) éliniñ olçası *tükendi*. 51a

yara- “yaramak” < ET *yara-* (EDPT, 956b)

(...) işke *yaramadı*. 265b

yasa- “yapmak, düzenlemek” < ET *yasa-* (EDPT, 974a)

(...) havz *yasadım*. 274b

yörü- “yürümek” < ET *yori-* (EDPT, 957a) → *yörü-*

(...) koyığı *yörüdüm*. 361b

yürü- “yürümek” < ET *yori-* (EDPT, 957a) → *yörü-*

(...) çıрмаşıp *yürür édi*. 74b

Clauson, *EDPT*'de *yorı-* fiilini daha fazla çözümlemez, *yorı-* “yürümek” olarak gösterir (EDPT, 957). Ancak, Tekin *Orhon Türkçesi Grameri* 'nde kelimenin geçişsiz fiil yapan *+I-* isimden fiil yapma eki ile türemiş olabileceğini bildirir: *yorı-* “yürümek” < *yor+ı-* (KT D 37, vb.) < **yor* (krş. MK *yorçı* “kılavuz, rehber, yol gösteren”, Moğ. *çorçi-* “gitmek, yürümek, gezmek”) (Tekin, 2003a: 87).

2.1.10. Ünlü+ünsüz+ünsüz+ünlü Yapısındaki Fiiller

öksü- “azalmak, eksilmek” < ET *egsü-* (EDPT, 117a)
(...) i'tibarı arttı ve *öksümedi*. 14b

2.1.11. Ünsüz+ünlü+ünsüz+ünsüz Yapısındaki Fiiller

sanç- “saplamak” < ET *sanç-* (EDPT, 835b)

(...) çokusuğa *sançım*. 113a

silik- “silkmek, sallamak” < ET *silik-* (EDPT, 826b)

(...) qar barnı *silkip* havālğa keldim. 194b

tart- “çekmek” < ET *tart-* (EDPT, 534b)

(...) kırk künge tarttı. 31b

2.1.12. Ünsüz+ünlü+ünsüz+ünsüz+ünlü Yapısındaki Fiiller

çırma- “sarmak, dolamak” < ET *çerme-* (EDPT, 430a)

(...) yığaçka tükengüçe çırmarlar. (142b)

Clauson, bu fiilin Çağ.da *çırma-* (-p), şeklinde görüldüğünü belirtir (EDPT, 430a).

torga- “doğramak, bıçak ile parçalamak” < ET *toğra-* (EDPT, 472b)

(...) kaznı buzup *torgap* allımda koydı. 190b

yarma- “tırmanmak” < ET *yarma-* (EDPT, 969b)

(...) tağğa *yarmaştuk*. 196b

yasta- “yaslamak” < ET *yasta-* (EDPT, 974b)

(...) éşikte *yastanıp* édi. 174a

Etimolojik kaynaklarda fiil *yasta-* “uzanmak, dayanmak” olarak aktarılır (EDPT, 974b; OTWF, 628). KB’de *yasta-* “yastık dayamak” anlamında bir fiil tespit edilir (KB 647, 5953).

2.2. TÜREMİŞ FİLLER

Türemiş fiiller, isim ya da fiil kök veya gövdesine yapım ekleri eklenerek türetilmiş fiillerdir. Yani, yapımlık bağlı birimlerle türetilmiş fiil ya da fiil gövdesidir (Karaağaç, 2013: 808).

Ergin, dildeki hareketlerin hepsi için ayrı ayrı kökler mevcut olmadığını, birçok hareketin gövde adını verdiğimiz “genişletilmiş kök”lerle karşılandığını ifade eder. “Genişletilmiş kök” demesinin sebebini kök ve gövdelerin anlam, görev ve kullanım bakımlarından aralarında hiçbir fark bulunmayan dil birlikleri olmasına ve onlar arasındaki kök ve genişletilmiş kök farkını açıkça ortaya koymasına bağlar (Ergin, 2006: 138).

Hacıeminoğlu Türkçenin gerek kullanım şekilleri ve ifade imkânı, gerekse çeşit ve sayı itibarıyla, fiil bakımından zengin bir dil olmasına rağmen, kök fiillerin dilimizin kelime hazinesi içindeki miktarının sınırlı olduğunu belirtir. Ancak, bu sınırlılığın yeni kelimeler teşkil etmeye çok elverişli olan Türk Dilinde türetme yolu ile giderilmesinin mümkün olduğunu belirterek türemiş fiilleri isimden türemiş fiiller ve fiilden türemiş fiiller olmak üzere iki kısma ayırır (Hacıeminoğlu, 1991: 30).

2.2.1. İsimden Türemiş Fiiller

İsim kök ve gövdelerine isimden fiil yapma ekleri getirilerek türetilen fiillere “isimden türemiş fiiller” denir (Ercilasun, 2020: 32). Yani isim kök veya gövdelerine yapımlık bağlı birimler getirilerek elde edilmiş ve getirildiği isim ile ilgili görülmüş bir fiilin, yapma veya olmanın adını bildiren yeni söz, isimden türemiş fiil gövdesidir (Karaağaç, 2013: 69). Bunların gerek kullanılış gerekse mahiyet itibarıyla ne kök fiillerden ne de fiilden türeyen fiillerden hiçbir farkı yoktur. Bunlar da ya bir hareket ya bir oluş yahut da bir durum ifade ederler. Ancak bu fiillerin taşıdıkları anlam tamamıyla dayandıkları isme bağlıdır (Hacıeminoğlu, 1991: 171). Eklemeli bir dil olan Türkçede fiillerin birçoğunun bu türetme yoluyla yapılmış olması tabiidir (Ercilasun, 2020: 32).

Hacıeminoğlu, isimlerden yeni fiiller yapma imkânının genişliğinin Türk dilinde birçok kök fiilin terk edilerek yerine isme dayalı fiillerin getirilmesine de sebep olduğunu ifade eder. Bu duruma *karı*- “yaşlanmak” fiilinin bugün tamamen bırakılıp onun yerine isim kökenli *yaşlan*- veya *ihtiyarla*- fiillerinin kullanılmasını örnek gösterirken Türkçede isimden yapılmış fiillerin lehine bir gelişme olduğunu belirtir (Hacıeminoğlu, 1991: 171).

2.2.1.1. İsimden Fiil Yapma Ekleri

Karaağaç, *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü* eserinde isimden fiil yapma eklerini yapımlık bağlı birimlerin bir türü ve çeşitli isim soylu kelimelerden yeni fiiller yapan ekleşmiş bağlı birimler olarak niteler. İsimden fiil yapma ekleri, isimlere ya da isim soylu kök ve gövdelere gelerek getirildiği isim ile ilgili görülmüş yeni bir fiilin, yeni bir yapma veya olmanın adını yapan eklerdir. İsimlere ya da isim soylu kök ve gövdelere gelerek anlamca eskisinden farklı yeni bir anlam oluşturacak ve yeni bir olma ve yapma bildirir biçimde fiil türeten ekler, isimden fiil türeten eklerdir (Karaağaç, 2013: 65).

Ergin, Karaağaç’a benzer bir ifadeyle isimden fiil yapma eklerinin isim köklerine, isimden yapılmış isim gövdelerine ve fiilden yapılmış isim gövdelerine eklendiğini ancak bu eklerin gövdelerden fiil yapmakta çok az kullanıldığını, genellikle köklerden fiil yaptığını bildirir. Gövdelerden yapılan çok az sayıdaki fiillerde de ancak çok işlek olan isimden fiil yapma eklerinin kullanıldığı özellikle isimden yapılmış isim gövdelerinden çok nadir olarak fiil yaptıklarını buna karşın fiilden yapılmış isim gövdelerinden fiil yapmalarının daha çok olduğunu ifade eder. Özetle, Ergin’e göre isimden fiil yapma ekleri genellikle isim köklerinden, az miktarda fiilden yapılmış isim gövdelerinden, çok az miktarda da isimden yapılmış isim gövdelerinden fiil yapan eklerdir. Dolayısıyla, isimden fiil yapma ekleri fiilden isim yapma eklerinden sonra az, isimden isim yapma eklerinden sonra ise çok az kullanılırlar. Sayıları da pek fazla değildir (Ergin, 2006: 179-180). Fiilden türeyen fiillerde, türetme ekleri, fiil tabanının hem anlamını hem de hareketin niteliği ve yönü üzerinde bazı değişiklikler meydana getirirken isimden fiil yapma ekleri, fiil haline

getirdikleri isimlerin aslî anlamlarında, genellikle herhangi bir değişiklik yapmazlar (Hacıeminoğlu, 1991: 171).

Fiillerin taşıdıkları anlam ya bir olma veya bir yapma ifade eder. İsimden fiil yapma ekleri ile yapılan fiiller de dayandıkları isimlerle ilgili, olma veya yapma ifade eden çeşitli hareketleri karşılarlar. Bu hareketlerin anlamları genellikle dayandıkları isimlere bağlıdır. Ekler o isimleri fiil haline getirmek dışında anlam ile ilgili büyük bir rol oynamazlar. Bu eklerin özel fonksiyonları yoktur. Hepsinin isimlerden yapma veya olma ifade eden fiiller yapmak şeklinde genel bir fonksiyonu vardır. Yapma veya olma ifade etmek bakımından da pek ayrılmazlar. Gerçi bazılarında bu bakımdan olma veya yapma ifadelerinden birine karşı belirli bir yönelme görülür. Fakat öte yandan aynı bir ek bazı köklerden yapma, bazı köklerden de olma ifade eden fiiller yapar. Bu da gösteriyor ki isimden yapılmış fiillerin anlamlarında eklerin değil, bağlandıkları isimlerin rolü vardır. Onun için isimden fiil yapma ekleri arasında fonksiyon farkı yoktur, işlevlik farkı vardır diyebiliriz. Hepsinin başlıca fonksiyonu, dediğimiz gibi, aynıdır ve esas itibarıyla yapma veya olma ifade eden fiiller yapmaktan ibarettir. Şüphesiz bu fiillerin, dayandıkları isimlerle ilgili çeşit çeşit anlamları vardır. Dayandıkları isimlerle ilgili çeşitli hareketleri karşılarlar. Aynı ek bir isimden bir çeşit hareketi, başka bir isimden başka çeşit bir hareketi karşılayan çeşitli fiiller yapar. Fakat bu hareketler belirli değildir. İsimlere bağlı çeşit çeşit hareketler olduğu için bunları eklerle bağlayarak sınırlandırmak imkânsızdır (Ergin, 2006, 179).

Baburnâme metninde isimden türemiş fiiller büyük yer tutar. *Baburnâme* metnindeki isimden fiil yapma ekleri ve bu eklerle türetilmiş olan fiillere ait örnekler aşağıda gösterilmiştir:

2.2.1.1.1. +A-

Gabain, Clauson, Eckmann, Eraslan isimden fiil yapma +A- ve +I-, +U- eklerini birlikte ele alır. Clauson, +A- ekinin +I-, +U- eklerine göre daha işlev kullanıldığını, sadece ünsüzlere eklendiğini, muhtemelen en eski isimden fiil yapma eklerinden biri olduğunu, genellikle geçişsiz fiiller ancak az da olsa geçişli fiiller türettiğini bildirir. Gabain, isimden fiil yapma +A- ekine ilişkin *küçe*- “çabalamak, zorlamak” < *küçe*+e-,

müne- “azarlamak, suçlamak” < *mün+e* vb. örnekler verir (EDPT, xiv; Gabain, 2003: 48; Ekmann, 2021: 57; Eraslan, 2012: 113).

Erdal, isimden fiil yapma +A- ekinin +IA- eki gibi işlek kullanıldığını hem geçişli hem geçişsiz fiiller türettiğini belirtir (OTG, 228). Ayrıca +A- ekinin sadece ünsüzlerle bitmesi gereken iki heceli Türkçe isim tabanlarına eklendiğini ancak, *k*, *g*, *η* ünsüzleriyle ile biten çift hecelilerin genellikle +IA- ekini alıp +A- türevlerini almadığını bildirir (OTWF, 416).

Tekin, Clauson bu ekin daha çok geçişsiz fiiller türettiğini belirterek *ata-* “unvan vermek, tayin etmek” < *at+a*, *bedize-* “süslemek” < *bediz+e-*, *küre-* “kaçak olmak, bağımsız olmak, yönetilmez olmak” < *kür+e-* vb. örnekler verir (Tekin, 2003a: 85).

Eckmann, Erdal bu ekin geçişli ya da geçişsiz fiiller yaptığını bildirerek *aşa-* “aş yemek” < *aş+a-*, *boşa-* “boşamak” < *boş+a-* vb. örnekler verir (OTG, 228; Eckmann 2021: 57).

Eraslan, ekin işlek kullanılması ve genellikle geçişsiz fiiller teşkil etmesi hususunda Clauson’a katılarak *baça-* “oruç tutmak” < *baç+a-* (< Sogd. *paç+a-*) vb. örnekler verir (Eraslan, 2012: 113).

Ergin, bu ekin Eski Türkçe döneminden günümüz Türkçesine kadar varlığını hiç değişmeden sürdürdüğünü ancak Eski Türkçe döneminde daha işlek durumdayken örneklerinin gittikçe azaldığını belirtir. İsimlerden olma ve yapma ifade eden fiiller yaptığına da değinerek *yaşa-* “yaşamak” < *yaş+a*, *kana-* “kanamak” < *kan+a*, *türe-* “türemek” < *tür+e-*, vb. örnekler verir (Ergin, 2006: 181).

Ercilasun, *n*, *r*, *z*, gibi ünsüzlerle biten iki heceli isimlere +A- isimden fiil yapma eki eklendiği zaman bu ünsüzlerden önceki dar ünlülerin orta hecenin vurgusuzluğundan dolayı düşebileceğini belirterek *meñze-* “benzemek” < *meñiz+e-*, *ogra-* “uğramak” < *ogur+a-* vb. örnekler verir (Ercilasun, 2020: 34). *Baburnâme* metninde bu durum şu örnekte görülür:

oyna- “oynamak” < *oy(u)n+a-* < ET *oyna-* (EDPT, 275a)

(...) oyunlar oynadılar. 353b

+A- isimden fiil yapma eki ile türetilmiş bir fiil bu ekden sonra -n- fiilden fiil yapma dönüşlülük ekini alabilir. *Baburnâme* metninde bu durum şu örneklerde görülür:

atan- “atanmak, çağrılmak” < at+a-n- < ET atan- (OTWF, 590; EDPT, 61a)

(...) Geng ok atanur. 273a

örgan- “kendi başına öğrenmek, alışmak” < *ög(ü)r “sürü”+e-n- < ET *ögre-n-(EDPT, 114a; OTWF, 609)

(...) söz örganmes. 278b

Clauson, Erdal öğren- “öğrenmek” < ög+re-n- < ög-re- < *ö-g “akıl, anlayış” < u- “düşünmek, anlamak” bk. (Dankoff III 1985: 45; Räsänen, 1969: 368, Eckmann, 2021: 58) çözümlemesine karşılık olarak ögret-, örgan-, ögreyük, vb. fiillerin *ögre-fiilinden türediğini, *ögre- fiilinin de semantik açıdan herhangi bir ilişki yokmuş gibi görünen ögür “(at, vb.) sürü” kelimesinden türemiş olabileceğini bildirir [örgan- “kendi başına öğrenmek, alışmak” < ET *ög(ü)r+e-n- (OTWF, 609)] (EDPT, 114a; OTWF, 609). Tekin, Erdal’ın bu türetmeyi ET de isimden fiil yapan +rA- eki bulunmadığı için reddettiğini kendisinin de Erdal’a katılarak ögre- fiilinin muhtemelen ögür+A- şeklinde türemiş olabileceğini belirtir. Tekin’e göre öğren- “to learn” ve ögret- “to teach” kelimelerinin asıl sözlük anlamlarının sırasıyla, “alışmak, ehlileşmek, eğitilmek” ve “alıştırmak, ehlileştirmek, eğitmek” olması ve Modern Türkçe, EAT ve hatta Osm.da dahi bu anlamlarıyla kullanılmaları bu görüşü desteklemektedir (Tekin, 1993: 201-202).

Baburnâme metninde isimden fiil yapma +A- ekiyle türetilmiş diğer örnekler şunlardır:

çına- “tahmin etmek” < çın+a- < ET çın “doğru, gerçek” (EDPT, 424a) + a-

(...) otuz miñ kişi çınadılar. 103b

Clauson, çın “doğru, gerçek” sözünün Çin. aynı anlamda olan *chên* sözünden geldiğini ifade eder (EDPT, 424a).

iltıra- “parlamak” < iltır “yaldurar, şule verir demektir”+a- (Abş. 74)

(...) bir néme iltırap körünedür. 117a

Clauson, fiilin en eski şeklinin *yaltrı-* “parlamak” gibi görüldüğünü fakat *yaltrık* sözcüğünde olduğu gibi bu sözcüklerde ünlülerin durumunun net olmadığını belirtir. Kuzeydoğu lehçelerinde *yıltra-/ yıldıra-/ çıldıra-*, güneydoğu lehçelerinde *yaltiri-*, kuzeybatı lehçelerinde *yaltıra-/jaltıra-*, güneybatı lehçelerinden Osm., Tkm.de *yaldıra-* şeklinde görüldüğünü belirtir (EDPT, 923b).

örte- “yakmak” < *ört* “yangın” + *e-* < ET *örte-* (EDPT, 208b)

(...) cengellerni *örtep* buğu, maral avlar édük. 71a

sana- “saymak, hesap etmek” < **sa-n+a-* < ET **sana-* (EDPT, 835a; OTWF, 611)

(...) nârençini bir dırahtın alıp sanaduk. (286b)

sına- “test etmek, deneyimlemek” < *sin+a-* < ET *sına-* (EDPT, 835a)

(...) yahşı *sinaduk* 372b

Clauson, Erdal *sına-* “test etmek, deneyimlemek” sözcüğünün *sin* “insan vücudu ya da boy” sözcüğünden türemiş gibi görüldüğünü ancak aralarındaki semantik bağın kuvvetli olmadığını bildirir (EDPT, 835a; OTWF, 423). Bununla birlikte Erdal, *sına-* fiilini isimden fiil yapma +*A-* eki ile türemiş kabul ettiği diğer fiillerle birlikte listelemiştir (OTWF, 423).

tüze- “düz etmek, düzlemek” < *tüz+e-* < *tüz* (EDPT, 571a) + *e-*

(...) hâmmâm yerini tüzettiler. (356a)

ulğa- “büyümek, yükselmek” < *ul(u)ğ+a-* < ET *uluğ* (EDPT, 136b)+ *a-*

(...) devlette *ulğayıp* édi. 22b

Clauson, muhtemelen kelimenin kökeninin *uluğ* olduğunu *u-* kökünden *-luğ* ekiyle yapılan çözümlemenin hiçbir semantik bağının olmadığını bildirir (EDPT, 136b).

uza- “uzaklaşmak” *uz+a* < ET *uz+a-* (EDPT, 281a)

Āgra’dın uzadı. 285a

yaşa- “yaşamak” < *yaş+a-* < ET *yaşa-* (EDPT, 976b)

Qırq üç *yaşar* édi. 25b

2.2.1.1.2. +(A)l-, +(U)l-

Gabain, bu ekin işleklik sahasının geniş olmadığını belirterek *yoklun-* “tahrip etmek, yok etmek” < *yok+l-(u)n-* vb. örnekler verir (Gabain, 2003: 49). Clauson, Gabain gibi +1- isimden fiil yapma ekinin işlek olmayan bir ek olduğunu ve *tusul-* “fayda vermek, faydalanmak” < *tusu+l-* örneğinde olduğu gibi geçişsiz fiiller türettiğini bildirir (EDPT, xivi).

Eckmann, +(A)l-, +(U)l- eklerini birlikte ele alıp +Ay- eki ile aynı işlevde olduklarını belirtir. *azal-* “azalmak, eksilmek” < *az+al-*, *oḡal-* “onulmak; hastalıktan kurtulmak” < *oḡ+al-*, *saḡal-* “saḡalmak, saḡlığına kavuşmak” < *saḡ+al-* vb. örnekler verir (Eckmann, 2021: 57).

Ercilasun, ekin geçişsiz fiiller yaptığını belirterek *koyul-* “derinleşmek” < *koyu+l-*, *öḡdil-* “öḡülmek” < *öḡdi+l-* vb. örnekler verir (Ercilasun, 2020: 39).

Eraslan da ekin işlek olmadığına değinerek geçişsiz fiiller teşkil eden isimden fiil yapma eki olduğunu belirtir (Eraslan, 2012: 114).

Ercilasun, *Kutadgu Bilig Grameri Fiil* eserinde +Al- ekine ilişkin *yokal-* “yok olmak” < *yok+al-* örneğini verir (Ercilasun, 2020: 39). +(A)l- eki isim ve sıfatlara eklenerek geçişsiz fiiller türetir. Eski Türkçe döneminden günümüze kadar kullanılan isimden fiil yapma eklerinden biri olmakla birlikte işleklik sahası fazla geniş değildir. Genellikle sıfatlardan fiil yapar. Bu ekle yapılan fiiller yalnız olma ifade eder. *az-al-*, *dar-al-*, yönel örneklerinde bu ek vardır. Eski Türkçeden itibaren bu ek de hiçbir değişiklik olmamıştır (Ergin, 2006: 181).

Baburnâme metninde +(A)l-, +(U)l- isimden fiil yapma ekini şu örneklerde görülür:

çoḡul- “çoḡalmak” < *çoḡ+(u)l-* (Hacıeminoḡlu, 1991: 211)

Destānı éligige *çoḡulup* bardı. 113a

tüzal- “düzelmek” < *tüz+e-* (EDPT, 572b) + -l-

(...) *tüzelmeki* bir zamanda boladur. 274b

2.2.1.1.3. +(A)r-

Gabain, isimden fiil yapma eki *+r-* şeklinde gösterir ve ünlülerden sonra eklendiğini bildirerek *belgür-* “belirmek” < *belgü+r-*, *yağırtı* “yeniden” < *yağı+r-t-ı* örneklerini verir (Gabain, 2003: 50).

Clauson, ekin ünlülerden sonra *+r-* ünsüzlerden sonra *+Ar-* ya da *+Ir-* şeklinde eklendiğini ancak *+Ir-* şeklinin diğerlerine göre işlek olmadığını belirtir. Ayrıca bu ek ikinci hecesi *-I-* olan iki heceli isimlerden sonra geldiği zaman ikinci hecedeki *-I-* sesinin düştüğünü belirterek *kurğır-* “kurutmak” < *kurığ+ır-* örneğini verir (EDPT, xivi).

Erdal, *+(A)r-* ekinin Uygurca renk adlarına eklendiğini ancak, ekin eklendiği fiil tabanlarında semantik açıdan herhangi bir ortaklık yok gibi görüldüğünü belirtir. Ayrıca, *+U-*, *+I-*, *+(A)d-* ve *+(X)k-* eklerini alan gövdeler genellikle ettirgen biçimlerle genişlerken *+(A)r-* ekinin sadece ettirgen fiil türettiğine değinir. *+(A)r-* ile oluşturulan fiillerin geçişsiz olduğunu, eklendiği tabanların bir veya birden fazla heceli olabildiğini, ancak asla pasif veya geçişli biçimlere dönüşmediğini bildirir. Ekin renk adları türeten bir işlevi olmasının yanı sıra, şasırtıcı bir şekilde /gU/, /kU/ ve /ŋU/ ile biten tabanlara işlek eklendiğini belirtir (OTWF, 503-507).

Tekin, *+(A)r-* eki için *tañlar-* “şafak sökmek, tan ağarmak” (IB 26) < **tañla+r-*; Eckmann, *köker-* “göğermek; mavileşmek, yeşilleşmek” < *kök+er-*, *yaşar-* “yaşarmak” < *yaş+ar-* vb. örnekler verir (Eckmann, 2021: 58).

Eraslan, *+Ar-* ekinin daha ziyade renk adlarında kullanılan ve geçişsiz fiil teşkil eden isimden fiil yapma eki olduğunu belirterek *alar-* “gözü kızarmak” < *al+ar-*, *oñar-* “tamir etmek” < *oŋ+ar-* gibi örnekler verir (Eraslan, 2012: 113).

Ercilasun, *+Ar-* ekinin sıfat cinsinden isimlere geldiğini belirterek geçişsiz fiiller türetmesi hususunda Clauson, Eckmann ve Eraslan ile aynı görüştedir. Ek ile ilgili olarak *tüner-* “kararmak” < *tün+er-*, *kızar-* “kızarmak” < *kız+ar-* vb. örnekler verir (Ercilasun, 2020: 37).

Ergin, Eski Türkçede bu ekin yanında bir de +*gar-*, +*ger-* ekinin olduğunu Batı Türkçesinde *ğ* ve *g*'si düşerek +*Ar-* haline gelmiş olacağı için asıl +*Ar-* ile karışmış olabileceğine dikkat çeker. Bununla birlikte, Türkçede eskiden beri görülen bu ekin işleklik sahasının sınırlı olduğunu ve daha çok renk isimlerinden fiil yapmakta kullanıldığını belirtir. Renk isimlerinden yalnız olma ifade eden, diğer isimlerden ise bazen olma, bazen yapma ifade eden fiiller yaptını belirterek *ağar-*, “ağarmak” < *ağ+ar-*, *morar-* “morarmak” < *mor+ar-*, *onar-* “onarmak” < *onar-* vb. örnekler verir (Ergin, 2006: 182).

Hacıeminoğlu, bu ekin +*A-* isimden fiil yapma ekine -*r-* fiilden fiil yapma ekinin getirilerek kaynaşmış bir ek olduğunu ifade eder. Ayrıca bu ek ile türetilmiş fiillerin hep geçişsiz olmasından yola çıkarak ettirgen ve geçişli olan *oñar-* “tamir etmek” fiilinin +*Ar-* eki ile teşkil edilmiş olamayacağına dikkat çeker. Eckmann, Ergin ve Eraslan’dan farklı olarak *oñar-* fiilinin *oña-* fiiline -*r-* ettirgenlik eki getirilerek genişletildiğini belirtir (Eckmann 2021: 58; Ergin, 2006: 182; Eraslan, 2012: 113; Hacıeminoğlu, 1991: 205).

Baburnâme metninde +(A)*r-* isimden fiil yapma eki şu örneklerde görülür:

aķar- “ağarmak, beyazlaşmak” < *aķ+ar-* < ET *ak+ar-* (OTWF, 499)

(...) *aķarıp* görünür. 142b

ķabar- “kabarmak, şişmek” < *ķab+ar-* < ET *kab+ar-* (EDPT, 585b)

(...) kulağları alma dēk *ķabarçuğlanıp édi*. 72b

ķayğur- “kaygılanmak, kederlenmek” < *ķadğu+r* < ET *kayğu+r-* (EDPT, 599a)

(...) karığuça *ķayğurur*. 73a

sarğar- “sararmak, sarı olmak” < *sar(ı)ğ+ar-* < ET *sar+gar-* (EDPT 849a)

(...) nārençiler hātırh vāh *sarğarmaydur édi*. 245a

2.2.1.1.4. +(X)*rGA-*/ +(X)*rKA-*

Gabain, eki +*rKA-* şeklinde göstererek *alpırķan-* “yiğitlenmek”, *ķıwırķaklan-* “hasislik etmek” vb. örnekler verir (Gabain, 2003: 50).

Clauson, bu ekin işlek kullanılmadığını ve işlevinin belirsiz olduğunu ifade ederek isimden türeyen *tañırka*- “şaşırmak”, *tsoyurka*- “acımak, şefkatli olmak” ve fiilden türeyen *isirken* “ısınmak”, *kısırkan* “cimri olmak” vb. örnekler verir (EDPT, xiv).

Erdal, bu ek ile türetilen fiillerin tümünün duygu ya da duyumları ifade ettiğini ve ünsüz ile biten tek heceli tabanlarına $+(X)rKA-$, ünlü ile biten iki heceli tabanlara ek yardımcı ünlüsü olmaksızın $+rKA-$, ünsüz ile biten iki heceli tabanlara ise $+KA-$ şeklinde eklendiğini bildirir. Genellikle $-n-$ eki ile genişlemiş şekillerin de geçişli olduğunu belirtir. Ayrıca $-n-$ Erdal da Clauson gibi ekin hem isim hem de fiil tabanlarına eklenebildiğini belirterek *kıvrıkan*- “cimrilik etmek”, *özirkä*- “kendine ait saymak” vb. örnekler verir (OTWF, 458-459).

Tekin, eke ilişkin **tokurka*- “kendini tok saymak” (KT G 8, BK K 6) $< tok$ “tok” örneğini verir (Tekin, 2003a: 88).

Eckmann da Erdal gibi ekin duygu, düşünce ve görüş bildiren fiiller yaptığını ifade ederek isimden türeyen *azırğa*-, “azımsamak, az bulmak”, *munğurğa*-, “sıkılmak, üzülmek, kederlenmek” ve fiilden türeyen *açırğan*- “kızmak” *açı*- “acımak, üzülmek”, *buşurğan*- “sıkılmak” vb. örnekler verir. (Eckmann, 2021: 58)

Baburnâme metninde bu ek şu örnekte tespit edilir:

azırğan “(kendine) azımsamak, (kendine) az bulmak” $< az$ (EDPT, 277a)+ $(i)rga-$ “küçümsemek” (TETL, 348)+ $-n-$

(...) Belh’ni *azırğansa* ‘arzâ-dâşt kılıñ. 349a

2.2.1.1.5. $+(A)y-$ ($< ET +(A)D-$), $+D-$

Çağatay Türkçesindeki $+Ay-$ isimden fiil yapma eki Orta Türkçede ve Eski Türkçede $+Ad-$ şeklinde görülür. $+Ay-$ eki, isimlerden “olma” anlamı bildiren geçişsiz fiiller türetir. Bang, $+dIn$ ayrılma durum ekinin etimolojik yapısı ile *adın* “başka” kelimesi arasındaki ilişkiyi göz önünde bulundurarak $+Ad-$ ekinin de *ad-* fiiliyle

ilişkili olabileceğini bildirir. (Bang, 1925: 410). Brockelmann da bu hususta Bang ile aynı görüştedir (Brockelmann, 1954: 159).

Gabain, Eski Türkçede görülen +*d-*, +*AD-* ekinin “bir şey olmak veya yapmak” anlamı bildirdiğini belirtir. Ayrıca +*a-* isimden fiil yapma eki ile -*t-* yaptırma ekinin birleşimiyle meydana gelen +*at-* ekiyle karıştırılmaması gerektiğine değinerek: *ulgad-* “büyümek, yetişmek” < *ulug+ad-*, *yağıd-* “düşman olmak” < *yağı+d-* gibi örnekler verir (Gabain, 2003: 48; Eraslan, 2012: 113).

Erdal, bu ekle ilgili olarak ekin tek ve iki heceli köklere eklendiğini ancak, iki heceli köklerin genellikle ünsüzle bittiğini belirtir. Fakat bu durumun iki istisnası olduğunu da bildirir: *yagıt-* “düşman olmak” < *yagı+t-* (OTWF 489), *yuvga-* “utanmamak, ededsiz olmak” < *yuvga+t-* (OTWF 490).

Tekin, Ercilasun +(A)*d-* ekinin geçişsiz fiillerler türettiğini bildirir. Tekin, *başad-* “başında olmak, kumanda etmek” (BK G 8,11) < *baş+ad-*, *buṇad-* “bunalmak, sıkılmak” (T 26) < *buṇ+ad-*, *kulad-* “köle olmak” (KT D 13) < **kul+ad-*; Ercilasun ise *köpeḍ-* “çoğalmak” < *köp+eḍ-*, *kutaḍ-* “mesut olmak, kutlu olmak” < *kut+ad-*, *küçeḍ-* “güçlenmek” < *küç+eḍ-* gibi örnekler verir (Tekin, 2003a; Ercilasun, 2020: 36).

Hacıeminoğlu, Eski Türkçede görülen isimlerden genellikle dönüşlü-geçişsiz fiiller türeten +*Ad-* ekinin +*a-* isimden fiil yapma ekinden sonra -*d-* eki alarak genişletildiğini bu eki birleşik ek kabul etmek gerektiğini ifade eder (Hacıeminoğlu, 1991: 173). Ekteki -*d-* sesinin -*y-* olarak açığa çıkmasından sonra ekin +*Ay-* şeklini aldığını belirtir. Ekin +*Ay-* ekinin işlek olmadığını oluş bildiren geçişsiz fiiller türettiğini bildirerek *körkey-* “güzelleşmek” < *körk+ey-*, *muṇay-* “bunalmak” < *muṇ+ay-* vb. örnekler verir (Hacıeminoğlu, 1991: 206).

Baburnâme metninde bu ekle ilgili şu örnekler görülür:

ulḡay- “büyümek, gelişmek” < *ul(u)ḡ* “büyük” + *ay-* < ET *uluḡ+ad-* (EDPT, 138b) → *ulḡan-* / *ulḡat-*

Sultān Hüseyin Mīrzā’dın sonra köprek *ulḡaydı*. 172b

Clauson, *ulğan-/ulğat-/ulğay-* “büyümek, yükselmek, yaşlanmak, ihtiyarlamak” fiilinin *uluğ* “büyük” isminden türediğini güneybatı lehçeleri hariç tüm modern dillerde canlı olduğunu belirtir. Ayrıca Çağatay Türkçesinde *ulğan-/ ulğat-/ ulğay-* “büyümek, yükselmek, yaşlanmak, ihtiyarlamak” olmak üzere üç şekilde görüldüğünü bildirir (EDPT, 138b). Eski Uygurcada *ulğad-* “büyümek” (U III 80; TT VII 28); DLT’de *ulğat-* “büyümek” (DLT I 263; DanKelly, 1985: 53). Fiil aynı anlamıyla Çağatayca sözlüklerde de yer alır (Seng. 82r9; LÇ, 39b; DTO, 77).

yokāt- “yok etmek” < *yok+at-* < ET *yok+ad-* (EDPT, 900b)

Қарлығыдın му, ҃а алдарағаныдın му, ҃а қарның улуғлығыдın му, yolnı *yokattı*.

193a

2.2.1.1.6. +DA-

Gabain, bu ekin taban ismini vasıta haline getirdiğini ifade ederek *ün-te-* “çağırarak, seslenmek” < *ün+te-*, *alta-* “aldatmak” < *al+ta-* vb. örnekler verir (Gabain, 2003: 50).

Clauson, +DA- ekinin işlek kullanılmadığını ve yalnızca sınırlı bir ünsüz aralığına eklendiğini bildirir (EDPT, xiv).

Eckmann, ekin sadece tonlu şekillerini ele alarak -dA- ekinin geçişli fiiller yaptığını bildirir. *alda-* “aldatmak” < *al+da-*, *inde-* “seslenmek, çağırarak” < *in+de*, *kolda-* “kolda tutmak, kola almak” < *kol+da-* gibi örnekler verir (Eckmann 2021: 57).

Eraslan, +DA- ekinin Moğolcada da kullanılan ve yapma ifadesi veren isimden fiil yapma eki olduğunu belirtir (Eraslan, 2012: 114).

Ercilasun, geçişli fiiller yapan bu ekin ünsüzünün tonlu ünsüzlerden sonra *d*, tonsuz ünsüzlerden sonra *t* olduğunu ifade eder (Ercilasun, 2020: 38).

Ergin ise, Eski Türkçede ekin hem *d*’li, hem *t*’li şekilleri olduğunu ancak *t*’li şeklin Batı Türkçesinde yalnız *iste-* fiilinde kaldığını bildirir. Türkçede eskiden beri

görülen bu ekin diğer isimlerden fiil yapmakta çok az kullanıldığını ancak ses taklidi kelimelerden fiil yapmakta işlek kullanıldığını belirtir ve diğer isimlerden yapma ifade eden, ses taklitlerinden olma ifade eden fiiller yaptığına değinir. İşlek olarak kullanıldığı ses taklidi kelimelerin sonu hep *l, r, y* gibi tonlu konsonantlarla bittiği için ekin bugün yalnız *d*'li şekillerinin kullanıldığını ifade eder (Ergin, 2006: 182-183).

Baburnâme metninde bu eke ilişkin tespit edilen örnekler şunlardır:

çapķuda- “karın tipi olarak yağması” < *çap-ķu+da-*

(...) *ķar ança çapķudap yağdı* (...)194b

Çağatayca sözlüklerde fiil bu şekliyle tespit edilememekle birlikte *çapgula-* “muzarebeve muharebe itmek, döğüşmek, uruşmak, cenk vecidal itmek.” (< *çapgu* “döğüş, muharebe, muzarebe, mücadele, gavgı.”+*la-* (LÇ, 160) ve *çapķula-* “kıyasıya dövüşmek” (Şeyb. Vámb. 94) olarak görülür.

hāyda- “hay diye seslenmek” < *hay+da-*

(...) *üyni hāydamak kérek*. 274a

Bu fiil Çağatayca sözlüklerde metnimizdeki anlama yakın olarak *hayda-* “sürüb akıp gitmek, hay huy itmek.” (< *hay+* “*eyzan, bagrışma, güürültü*” +*da-*) tanımıyla görülür (LÇ, 320).

iste- “aramak, araştırmak” < *is+te-* < ET *iste-* (EDPT, 243b)

Mén hem barıp istermén. 119b

Clauson, Kaşgarlı Mahmud’un bu fiili *irte-* “aramak, bir şeyin peşinden gitmek” kelimesiyle eş anlamlı olarak tanımladığını ancak iki kelimenin semantik açıdan gelişimi birbirinden farklı olduğunu belirtir. *irte-* “aramak, bir şeyin peşinden gitmek” kelimesinin hayatta kaldığı yerde hâlâ bu anlama sahip olduğunu ancak *iste-* fiilinin genişletilmiş anlamlar kazandığını ifade eder: “istemek; bir şey için dilemek.” *iste-* ile *iz* kökünden türeyen *izde-* *fiilinin* meydana geldiğinde özdeş olduğunu yani *iste-* fiilini *izde-* fiilinin ikinci şekil olarak kabul etmenin cazip olduğunu ancak böyle bir ses değişikliğinin 8.yy.dan önce gerçekleşmiş olmasının şaşırtıcı olabileceğine ve bu benzerliğin tesadüf olabileceğine dikkat çeker (EDPT, 243b). Erdal ise *iste-* ve *izde-*

fiillerinin Uyg. ve Kar. döneminde genellikle s ile yazılmasından dolayı bu iki fiilin ilişkilendirilmesine ciddi itirazlar olduğunu belirtir. Ayrıca *iste-* fiili için başka etimolojik bir temelin Yakutçada var olduğuna değinir. Yakutçada *ies* “borç” olduğunu ve *ies kū̄s* ikilemesinin olmasını ve bu ikilemenin doğrudan Orhun Türkçesindeki *iş güç* ile bağlantılı olduğunu belirtir. Ayrıca, Yakutçada bir borcun iadesini istemek için kullanılan *ieste-* fiilinin **iz+te-* ile **es+te-*’nin üst üste çökmesinden kaynaklanmış olabileceğini bildirir (OTWF, 455-456). Şeyh Süleyman Efendi, *iste-* “istemek, taleb ve arzu ve hahiş ve temenna eylemek” tanımıyla fiile yer verir (LÇ, 63).

ķolda- “elinden tutmak” < *ķol* “ET el; taraf, yön; ordu birliği (EDPT, 615a)”+*da-* (Abş., 335)

(...) éligimdin *ķoldap* çadırğa keltürdi. 108b

şarılda- “su dökülürken şırıltıyla ses çıkarmak” < *şar* (yansıma ses) “akan suyun sesi” (EDPT, 868b)+*ıl+da-*

(...) su bu çığğa *şarıldap* tüşkey, tüşken bile koyı oğ bargay. 143a

Şeyh Süleyman Efendi, *şarılda-* “su akarken ses ve avazı çıkmak, şarlatmak, şıldırıdamak” tanımıyla bu fiile yer verir (LÇ, 222).

urandaş- “parola sormak” < ET *uran* “parola” (EUTS, 266)+*da-ş-*

(...) kélip urandaşurlar. (105a)

yalda- “atın yelesinden tutmak” < ET *yal* “at yelesi” (EDPT, 916a) +*da-*

(...) atlarını kémeniñ yanıda *yaldap* öttiler. 373b

Bu fiil Çağatayca bir sözlükte *yalda-* “atın yolından tutmak, gerdenine il komak, misas etmek” tanımıyla görülür (LÇ, 334).

yandaş- “yaklaşmak” < ET *yan* “yan, taraf, kanat” (EDPT, 940a)+*da-ş-*,

(...) ékki kişi *yandaşa* çığa algay. 92b

2.2.1.1.7. +*dI-*

+*dI-* isimden fiil yapma eki kesin olarak varlığı kabul gören bir ek değildir. Ancak Tekin’e göre bu ek şu örneklerde görülür: *udı-* “uyumak” (BK D 22, vb.) < *ū* “uyku”; krş. MK *aṇdı-* “av için pusuya yatmak” < *aṇ* “av” (Tekin, 2003a: 86).

Baburnâme metninde de işlek olmayan ek tek örnekte görülür:

uyu- “uyumak” < ET *u+dt-* (EDPT, 42b; Tekin, 2003a: 86)

(...) *uyuhlap* dem alıp tañ atqanda andın tépredük. 203b

Clauson, *udt-* fiilinin *u* “uyku” kökünden türediğini ifade eder (EDPT, 42b).

2.2.1.1.8. +(X)K-

Gabain, isimden fiil türeten *+k-* eki ile ilgili olarak *içik-* “bağımlı olmak” < *iç+(i)k-*, *tagık-* “çıkmaq, dağa çıkmak” < *tag+(i)k-*, *yolk* “karşılaşmak” < *yol+k-* örneklerini verir (Gabain, 2003: 49).

Clauson, Erdal bu ekin ünlülerden sonra *+k-*, ünsüzlerden sonra *+Ik-*, *+Uk-* şeklinde eklenerek genellikle geçişsiz bazen de pasif fiiller türettiğini bildirir (EDPT, xivi; OTWF, 497). Ayrıca Erdal, eklendiği isim tabanlarının bir veya iki heceli olduğunu bildirir (OTWF, 497).

Tekin, Eckmann *+k-* ekinin geçişsiz fiiller yaptığını belirtir. Tekin, *taşık-* “çıkmaq” (KT D 11, vb.) < *taş+ık-*, *birik-* “birikmek” < *bir+(i)k-*; Eckmann, *atık-* “ad salmak, meşhur olmak” < *at+(i)k-*, *tarık-* “daralmak, sıkılmak” < *tar+(i)k-* vb. örnekler verir (Tekin, 2003a: 87; Eckmann 2021: 58; Eraslan, 2012: 114; Ercilasun, 2020: 37).

Ergin, Eski Türkçede örnekleri daha çok görülen bu ekin bugün ancak birkaç örnekte görüldüğünü olma ifade eden fiiller yaptığını belirtirek *gözük-* “gözükmek” < *göz+(ü)k-*, *gecik-* “gecikmek” < *geç+(i)k-* vb. örnekler verir (Ergin, 2006: 183).

Baburnâme metninde bu eki tespit ettiğimiz örnekler şunlardır:

atık- “kötü ünle anılmak” < *at+(i)k-* < ET *at+(i)k-* (OTWF, 493)

(...) *qorqaklıkqa atıqıp* bīdillik bile efsāne boldılar 35a

yağığ- “düşman olmak” < *yağı+ğ-* < ET *yağı+k-* (EDPT, 901a) → *yağık-*

(...) aḥṣām *yağığurı* cezm émes édi. 216a

yağık- “düşman olmak” < *yağı*+*k*-, < ET *yağık*- (EDPT, 901a) → *yağığ*-

(...) méniñ bile *yağıktılar*. 64b

yoluğ- “karşılama” < *yol* +(u)*k*- < ET *yul-k*- (EDPT, 924b)

(...) güzeriğä yétkende *yoluğtı*. 250b

2.2.1.1.9. +KAr-, +GAr-

Gabain, isimden fiil yapma +GAr-, +KAr- ekinin işlek olarak kullanılmadığını belirterek *köñülker*- “düşünmek” < *köñül*+*ker*-, *tüpger*- “aslını araştırmak” < *tüp*+*ger*- gibi örnekler verir. Clauson, genellikle geçişli bazen geçisiz fiiller türettiklerini bildirir. Ancak, kullanım sıklığı hususunda Gabain’in aksine işlek olduklarını belirtir (Gabain, 2003: 49; EDPT, xivi).

Eckmann, +*gar*-/ +*kar*-, şekilleriyle eki inceleyerek *başkar*- “öncülük etmek, klavuzluk etmek” < *baş*+*kar*-, *kutkar*- “kurtarmak” < *kut*+*kar*- örneklerini verir (Eckmann, 2021: 57).

Tekin, bu ekin geçişli fiiller türettiğini bildirerek *içger*- “bağımlı kılmak” (KT, GD, vb.) < *iç*+*ger*-, *taşgar*- “(orduyu sefere) çıkarmak” (MÇ, D 10) < *taş*+*gar*- örneklerini verir (Tekin, 2003a: 86).

Eraslan, Gabain, Clauson +GAr-, +KAr-, şekilleriyle eki değerlendirerek yapmak ifade eden isimden fiil yapma eki olduğunu bildirir (Gabain, 2003: 49; EDPT, xivi; Eraslan, 2012: 114).

Baburnâme metninde bu ek ile ilgili tespit edilen örnek şudur:

suğar- “su vermek, sulamak” < *su*+*gar*- < ET *suv*+*gar*- (EDPT, 786b)

(...) atlarını *suğarıp* tındurup ıztırāb kılmay kélgeyler. 369b

2.2.1.1.10. +IA-

+IA- eki isimden fiil yapma eklerinin arasında kullanımı en işlek görülen ektir. “Sınırsız kullanılma imkânı vardır” (Gabain, 2003: 49).

Clauson, Erdal +IA- ekinin işlek kullanılmakla birlikte tüm ünlü ve ünsüzlere eklenerek, geçişli ve geçişsiz fiiller oluşturduğunu bildirir (EDPT, xiv; OTG, 228). Ayrıca Erdal, bu eki +A- ve +tA ekleriyle karşılaştırıp +IA- ekinin +A- ve +tA eklerinden farklı olarak yabancı ve Türkçe tabanlara serbestçe eklenebildiğini, +A- ve +tA- eklerinin ise sadece ünsüzlerle biten Türkçe isimlere eklendiğini, *k, g, n* ünsüzleri ile biten çift heceli isim tabanlarının genellikle +IA ekini aldığını bildirir (OTWF 416).

Tekin, bu ekle ilgili olarak *abla-* “avlamak” (KÇ B 9) < *ab+IA-*, *ançola-* “(bir büyüğe) bir şey takdim etmek, sunmak” (KT D 32) < *anço+IA-*, *botola-* “(deve) yavrulamak” (IB 5) < *boto+IA-* vb; Eckmann ise +IA- ekinin ismin belirttiği ile ilgili bir hareketi ifade etmek için her türlü isme getirilebildiğini belirterek *ağırla-* “ağırlamak, saygı göstermek” (GN 78b:3) < *ağır+IA-*, *bağla-* “bağlamak” (Z 39a:7) < *bağ+IA-*, *toyla-* “şölen yapmak” (GN 107a: 10) < *toy+IA-* gibi örnekler verir (Eckmann, 2021: 133; Tekin, 2003a: 87).

Özetle, Eski Türkçe döneminden günümüze değin isimden fiil yapmak gerektiğinde en çok başvurulan ve örnekleri sayılamayacak kadar fazla olan bu ek bugün de işlek olarak kullanılan canlı bir ektir. Neredeyse her çeşit ismin sonuna gelerek yapma veya olma ifade eden fiiller yapar. Türkçede başlangıçtan beri kullanıla gelmiş, özellikle son zamanlarda işlekliği çok artarak isimden fiil yapma sahasına hâkim olan başlıca ek durumuna yükselmiştir (Ergin, 2006: 180; Eraslan, 2012: 115; Ercilasun, 2020: 32-34).

Baburnâme metninde sık rastladığımız isimden fiil yapma görevi olan +IA- ekine ait örnekler şunlardır:

ağırla- “saygı göstermek, ikramda bulunmak” < *ağır+IA-* < ET *ağırla-* (EDPT, 94a)

(...) ba‘zıların *ağırlağalı* çarlar. 98b

añla- “anlamak” < *añ* “anlayış”+*la-* < ET *añla-* (EDPT, 186a; OTWF 429)

(...) *anlap bolmas édi. (26a)*

arala- “terk etmek” *ara+IA-* < ET *arala-* (EDPT, 231a; UW, 175)

(...) *aralay atlanduk. 73b*

ara+IA- fiilinin *ara* isim sözcüğünden türetildiği görülür. Bununla birlikte, Clauson, Erdal *ara* isim sözcüğünün etimolojisini tespit etmenin zor olduğunu ifade eder (EDPT, 231a; OTWF, 430). Ancak Gabain *ETG*’de *ar-* “dolaşmak” anlamında bir kök fiile yer verir (Gabain, 2003: 52). Tekin bu fiildeki *ara* “arasında” ismini fiilden isim yapma +A fiil zarfı eki almış olarak değerlendirir. Tekin’e göre *ara* “arasında” (KT D 1, vb.) < **ār-* “arasından geçmek, çapraz geçmek” fiil kökünden türemiş olabilir (Tekin, 2003a: 88). Eraslan da *EUTG*’de bu ihtimale yer vererek fiilin **ar-* kökünden türeyebileceğini belirtir (Eraslan, 2012: 552).

aşla- “aş yemek” < *aş+IA-* < ET *aş* (EDPT, 253b)+*IA-* (EDPT, 262b)

(...) *aşlap ma’dūdı bile tağ sarı kaçıptur. 259b*

avla- “avlamak” < *av +IA-* < ET *avla-* (EDPT, 10b)

(...) çerge salıp *avladılar. 100b*

bağışla- “suç ve cezayı affetmek” < Far.+T < bağış “hediye, bağış”+*IA-* < *bağışla-* (EDPT, 321a)

(...) *kanların bağışladım. 215b*

bağla- “bağlamak” < *ba-ğ+IA-* < ET *bağla-* (OTWF, 432)

(...) uçını üyğa *bağlapturlar. 274a*

baldağla- < Moğ. + T < *baldağ* “kılıcın kabzası veya kını” (Lessing, 128) +*IA-*

Ḳılıcnı baldağlamaydur édim. (107b)

başla- “başlamak” < *baş+IA-* < ET *başla-* (EDPT, 381a; OTWF, 432)

Uşol yolğa *başlañ. 116a*

bıçağla- “bıçaklamak” < ET *bıçek+IA-* (EDPT, 295a) < **bi* “bıçak” (EDPT, 291b) + *ç-ag+IA-*

(...) *bıçağlap çapķulap pāre pārelediler. 238b*

Clauson, *bıçakla-* kelimesini *bile-* “bilemek” kelimesinin varlığından hareketle Uyg. *bıçak* anlamındaki **bi* isim köküne dayandırmaktadır (EDPT, 291b).

boğuzla- “boğazlamak” < *boğ-(u)z +IA-* < ET *boğuzla-* (EDPT, 322b)

Yana bir kürk buzavı otka küyüp téprecilep yatadur *boğuzlap* her kişi şıralğa aldı. 222b

Boğaz sözcüğüne +*IA-* isimden fiil eki getirilerek türetilmiş bu fiildeki boğaz ismi *boğ-* “boğmak” fiil köküne dayanır. ET *boguz* “boğaz” (T 8) < **bog-* “bogmak” (Tekin, 2003a: 93).

çarla- “çağırma” < Moğ.+T. < *çar* “çağırma” (Lessing 265) +*IA-* (EDPT, 429b)

(...) üyige çarladı. 188b

çergele- “çevrelemek” < Moğ.+T. < *çerge* “at bağlamak için kaba, basit kazık” (Lessing, 277) +*IA-*

(...) aralnı çergeledük. 364b

çerigle- “asker sevk etmek” < ET *çerig* (EDPT, 428b) +*IA-*

(...) çeriglep olturur érdiler. 184a

Clauson, *çerig* “savaş düzenine göre hazırlanan birlikler” isminin *sü* “ordu” kelimesine göre daha sınırlı bir anlam taşıdığını ancak “sü” kelimesi eskidiğinde “çerig”in “ordu, birlikler” vb. daha genel anlamlı olarak kullanıldığını belirtir. Ayrıca *çerig* kelimesini *çer*’den türetmenin morfolojik açıdan imkânsız olduğunu ekler (EDPT, 428b-429a).

çıla- “nemlemek, ıslatmak” < ET *çıl* +*IA-* (EDPT, 418a)

(...) ferzend *çılays* sahlay. 220a

dāmenele- “dağ eteği boyunca yürümek” < Far.+T. < *dāmene* “dağ eteği” +*IA-*

Deşt’tin köçüp Mehter Süleymān tağını *dāmenelep* (...)yétişildi. 150b

devrle- “dönmek” < Ar.+T. < *devr* “dönme” +*IA-*

(...) *devrlep* kaçā bér diler. 104b

éligle- “ele geçirmek, tutmak” < *el* +*IA-* < ET *élig* “el” +*IA-* (EDPT, 144b)

(...) kurgannı şulh bile *éliglediler*. 59b

éyle- “etmek, eylemek” < *éy* +*IA-* < ET *éd* +*IA-* (EDPT, 57a; OTWF, 435)

(...) *mümtāz éyledim*. 309a

Clauson, *édle-* fiilinin Türkçenin erken döneminde “(bir şeyi) yararlı bir şeye dönüştürmek”, bu nedenle, ör. (bir bahçe, vb.) yetiştirmek ve ayrıca “(bir şeyi) yararlı görmek”, dolayısıyla “(birine) değer vermek” anlamında olduğunu belirtir. Ayrıca, daha sonraki dönemlerde “basitçe yapmak, yaratmak” anlamına geldiğini ve *ét-* biçimini alarak birleşik fiil oluşturmak için kullanıldığını ifade eder (EDPT, 57a).

fehml- “anlamak” < Ar. + T < *feh*m “anlama, anlayış” + *lA-*

Bilmen ‘aks *fehml*edi mü (...) ?111b

ḥandaḳla- “hendek açmak, çukur kazmak” < Ar.+T. < *ḥandaḳ* +*lA-* < *ḥandeḳ* “hendek” + *lA-*

(...) *ḥandaḳlap* mazbūṭ kılıp ok köçülse devletka münāsibdür. 316a

ḥarābla- “yıkma, harabetmek” < Ar.+T. < *ḥarāb* +*lA-* < *harāb* “yıkık, viran” +*lA-*

(...) *ḥarāblap* yayak yalaḳ keldi. 261a

ḥoşla- “hoşlanmak, beğenmek” < Far.+T. < *ḥoş* +*lA-* < *hoş* “güzel, iyi” +*lA-*

(...) yolını ba‘zı *ḥoşladılar*. (149b)

ḳamçila- “kamçı ile vurma” < *ḳamçı* +*lA-* < ET *ḳamçı* (EDPT, 626b) +*lA-*

(...) *ḳamçıl*ap her-çend kılıp él yığılmadı. 105a

ḳarala- “karalamak, lekelemek” < *ḳara* +*lA-* < ET *ḳara* +*lA-* (EDPT, 659b)

(...) bu sarı *ḳaralaydur* édi. 118a

ḳarıla- “yaş aldırma, yaşlandırmak” < *ḳarı* +*lA-* < ET *ḳarı* (EDPT, 644b) +*lA-* (EDPT, 659b)

(...) *ḳarıl*ap satarlar. 275a

ḳırila- “kırdan kalmak, yabanda gezmek” < *ḳır* +*lA-* < ET *ḳır* “bozkır, yaban” (EDPT, 641a) +*lA-* (EDPT, 659a)

Yol ḥod *ḳırl*ap yokḳarı çıkar ékendür. 195a

ḳışla- “kışlamak, kışı geçirmek” *ḳış* +*lA-* < ET *ḳış* (EDPT, 670a) +*lA-* (EDPT, 673a; OTWF, 439)

(...) Dere-i Ḥoş’ta *ḳışlaḡan* ékendür. 160b

ḳolla- “sakınma; araştırmak” < *ḳol* +*lA-* < ET *ḳolu* +*lA-* (EDPT, 621b)

(...) andın *ḳolladılar*. 135a

Clauson, *kolula-* fiilinin aralarında hiçbir semantik bağ olduğu görünmeyen kolu “on dakikalık bir zaman dilimi” ya da *kol-* “istemek, rica etmek” sözcüklerinden türemiş olabileceğini bildirir (EDPT, 621b).

közle- “gözlemek” < **kö-z+IA-* < ET *köz+IA-* (EDPT, 760b; OTWF 440)

Bu yérniñ şerfesini *közlep* (...) olturulup édi. 48a

közle- “gözlemek” fiilinin *köz* ismine +*IA-* isimdem fiil yapma eki eklenerek türetildiği açıkça görülür. *köz* kelimesinin yapısı ile ilgili Gabain bu kelimenin *kö* ismine ikilik bildiren ve artık canlı olmayan +*z* isimden isim yapma eki eklenerek türetildiğini bildirir (Gabain, 2003: 46). Clauson, *közle-* fiilinin *köz* kelimesinden türemiş bir fiil olduğunu bildirir (EDPT, 760b). *köz* kelimesiyle ilgili ise Arapçanın dilimize tesiri nedeniyle hem “göz” hem de suyun çıktığı yer, suyun kaynağı anlamına gelen *el-‘ayn* kelimesi ile *kör-* “görmek” fiili arasında çok eski bir etimolojik bağ olduğunu belirtir (EDPT, 756b). Erdal, *közle-* kelimesinin *Irk Bitig*’de sonra *DLT*’te ve sonraki metinlerde bulunduğunu belirtir. *Irk Bitig*’te *DLT*’ten farklı bir anlam olan fakat daha sonraki kullanımlarda görülen “tetikte oturmak” anlamında görüldüğünü bildirir (OTWF, 440-441). Eraslan, Tekin’in çift uzuvları ifade eden kelimelerde görülen *z*’nin ek olup olmadığı konusunda tereddüt ettiğini ve bu kelimelerin iştikakı yapılmadıkça bir mesele olarak kalacağı görüşünde olduğunu ifade eder. Konuya ilişkin *köz* “göz”, *müyüz* “boynuz”, *tiz* “diz” vb. örnekler verir (Eraslan, 2012: 103).

kükle- “müzik aleti çalmak, ses çıkartmak; fırlatmak” < *kük+IA-* < ET *küg* “şarkı, melodi” (EDPT, 709b) +*IA-* (EDPT, 711a)

(...) *kükley* urdum. 234a

lāylā- “sıvamak, çamurlamak” < Far.+T. < *lāy* “çamur” +*IA-*

(...) aşlık cālesi *lāylaptur*. 231b

nīzele- “süngülemek” < Far.+T. < *nīze* “süngü” +*IA-*

(...) *nīzelep* tıktılar, velī tüşmedi. 39b

oğurla- “çalmak, gizlice almak” < ET *oğurı* < *oğru* / *oğrı* “hırsız” +*IA-* (OTWF, 441; EDPT, 94a)

(...) yığaç *oğurlap* alduk. 56a

Eski Türkçede “hırsız” kelimesi *ogrı* sözcüğü ile karşılanır. Bu ismin fiil karşılığı olarak ise Eski Türkçede *ogurla-* fiili kullanılır.

oĭla- “oklamak, ok ile urmak” < *oĭ+IA-* < ET *ok* (EDPT, 76a) *+IA-*

Her ıarafdın *oĭladılar*. 232b

pārele- “parçalamak” < Far.+T. < *pāre* “parça” *+IA-*

(...) ıapķılap *pāre pārelediler*. 238b

sahla- “korumak; tutmak” < *sah+IA-* < ET *sak* “dikkatli” (EDPT, 803b) *+IA-* (EDPT, 810a) → *sakla-*

Çehre *sahlar édi*. 13b

sakla- “korumak, gizlemek” *sak+IA-* < ET *sak* (EDPT, 803b) *+IA-* (EDPT, 810a) → *sahla-*

(...) *saklasa* ĥod bolur édi. 200a

sengerle- “siper almak” < Far.+T. *senger* “kuvvetli siper” *+IA-*

(...) *sengerlep* tururlar. 148a

sözle- “söylemek” < *söz+IA-* < ET **sö-z+IA-* (EDPT, 863a; OTWF, 445) < ET **sö-z* (Gabain, 2003: 55; Brockelmann, 1954: 142; Tekin, 2003a: 93).

(...) muķım bile sözleşür édi. 127a

taşla- “dışarı çıkmak” < *taş+IA-* < ET *taş+IA-* (EDPT, 564b)

(...) özini *taşladı*. 157b

tirāşla- “tırış etmek” < Far.+T. < *tirāş* “tırış” *+IA-*

(...) ‘imāret *tirāşlasa* bolġay. 339b

tişle- “dişlemek, ısırarak” < *tiş+IA-* < ET *tiş+IA-* (EDPT, 564b)

(...) raġbet bile *tişledi*. 242a

tuşla- “rastlamak” < *tuş+IA-* < ET *tuş* “karşı karşıya” (EDPT, 558a) *+IA-* (EDPT, 565a)

Ėarbuġ Puştesi’niņ şimālıdın Cūdek kėntiniņ ayaġı bile İlan Otını *tuşlap* tépredük. 95b

tüle- “tüylerini dökmek” < *tü+IA-* < ET *tü+IA-* (EDPT, 492b)

(...) üç *tülep édi*. 233a

tünle- “geceyi geçirmek, geceleme” < *tün*+*IA*- < *tün* “gece”(EDPT 513a) +*IA*-

(...) *tünlep* ötüp (...) hezârelerini çapıldı. 145a

uğurla- “çalmak, gizlice almak” < *uğur*+*IA*- < ET *oğurı* < *oğır*-*u* “hırsız”+*IA*- (OTWF, 441; EDPT, 94a) → *oğurla*-

(...) *kullābını uğurladılar*. 101a

uykula- “uyumak” < *uyku*+*IA*- < *u+d(ı)*-*ku* “uyku”+*IA* < ET *udık*+*IA*- → *uyuhla*-

(...) *tüşüp uykuladuk*. 233b

uyuhla- “uyumak” < *uyuh*+*IA*- < *u+d(ı)*-*ku* “uyku”+*IA* < ET *udık*+*IA*- → *uykula*-

(...) *azrakça uyuhladuk*. 243b

Clauson, *udıkla* fiilinin *udık*- fiilinden türediğini, *udık*- “uyumak, uyuşuk olmak” anlamına gelirken *udı*- fiilinin *udık*- fiilinden farklı olarak “uyumak, uyumaya gitmek” anlamında olduğunu bildirir. Ayrıca *udıkla*- fiilinin *udı*- fiilinin artık kullanılmadığı dillerde *udı*- “uyumak, uyumaya gitmek” anlamını da aldığını belirtir. Ayrıca *udı*- fiilinin sonraki dönemlerde *uhla*-, *ukla*- şekillerinin tespit edildiğini bildirir (EDPT, 49b). *udı*- fiilinin etimolojik açıdan *u* “uyku” kelimesinden türediği görülür (EDPT, 2a; Tekin, 2003a: 86). Erdal, *udıkla*- fiilinin kökeninin tıpkı *savıkla*- fiili tespit edilmesi zor bir fiil olduğuna değinir (OTWF, 449).

yağla- “yağlamak” < *yağ*+*IA*- < *yağ* (EUTS, 279) +*IA*-

(...) *yağlap* yer émişler. 284a

yağala- “sınır belirlemek” < *yağa*+*IA*- < ET *yak*- “başka bir şeye bitişik olan bir şeyin parçası” (EDPT, 898a) +*a* (EDPT, 898a) +*IA*- (EDPT, 903b; OTWF, 450)

Cün’nu *yağalap* koyığı yörüdüm. 361b

yalanaçla- “soymak, (çıplak bırakmak)” < *yalanaç*+*IA*- < ET *yalıñ* /**yalanaç* (EDPT, 929b) +*IA*-

(...) *yalanaçlap* kire başladılar. 62b

yalanaçla- “soyunmak” fiili *yalanaç* “çıplak” kelimesi ile +*IA*- isimden fiil yapma ekiyle türetilmiş bir fiildir. Clauson, Çağ.da *yalanaç*/*yalıñ* “çıplak” olmak üzere

iki şekilli görüldüğünü ve *yal- “çıplak” kökünden türemiş olabileceğini belirtir (EDPT, 929b).

yamanla- “çekişmek” < *yaman*+*IA*- < *yaman* “kötü, fena, korkunç” (EUTS, 283)+*IA*-
(...) *yamanlap* Moğolistanğa kélip édiler. 10b

yamanla- “çekişmek” fiili *Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî*’de şöyle yer alır:
yamanla- “fena söylemek, mazarrat, ıraş itmek, şikayetlenmek.” < *yaman* “kötü, habis, fena” (LÇ, 335) +*IA*-

yanla- “yan tarafa yönelmek” < *yan*+*IA*- < ET *yan* (EDPT, 940b)+*IA*-
(...) *yanlap* kaçıp baradur. 214a

yayağla- “yürüyerek (yaya olarak) gitmek” < *yayağ* +*IA*- < ET *yadağ* “yaya” (EDPT, 887a) +*IA*-

Âbdân âbdân kişiler *yayağladılar*. 152b

yığla- “ağlamak” < *yığ*+*IA*- < ET *ığ ~ yığ (yansıma ses) +*IA*- (EUTS, 85; OTWF, 451; Gabain, 2003: 39)
(...) ğalebe yığladım. 55b

Clauson, *yığla*- şeklinde önseste *y* türemesi olduğunu ve aslî şeklin *ığla*- “ağlamak” olduğunu belirtir: *ığla*- “ağlamak” < *ığ (yansıma ses) +*IA*- (EDPT, 85b).

yükle- “yüklemek” < *yük*+*IA*- < ET *yük*+*IA*- (EDPT, 912b)

(...) *yüklep* köterip élderler érdi.

zorla- “zorlamak” < *zor*+*IA*- < Far. + T < *zōr* “sıkıntı”+ *IA*-

İlgerimiz hem *zorladı*. 90a

+*IA*- eki ile yapılan bazı fiiller bu şekilleri ile kullanılmayıp veya kullanıştan düşüp sonlarına bir fiilden fiil yapma eki alarak o şekilleri ile kullanım sahasında görünürler. Böyle fiillerde +*IA*- ile fiilden fiil yapma eki birleşerek tek bir ek hâline gelmiş hissi verir: *can*+*IA*-*n*-, *hoş*+*IA*-*n*-, *küf*+*IA*-*n*-, *et*+*IA*-*n*-, *iç*+*IA*-*n*-, *hasta*+*IA*-*n*-, *dalga*+*IA*-*n*-, *bir*+*IA*-*ş*-, *kır*+*IA*-*ş*-, *kir*+*IA*-*t*-, *dar*+*IA*-*t*- örneklerinde olduğu gibi (Ergin, 2006: 251).

Günümüzde olduğu gibi *Baburnâme*’de de -*IA*- eki ile türemiş fiiller, -*n*- dönüşlülük, -*ş*- işteşlik, ve -*t*- faktitif fiilden fiil yapma eklerini alabilirler:

‘*ācizlen-* “kuvvetini azaltmak, güçsüzleştirmek” < Ar. + T < ‘*āciz* “zayıf, güçsüz”
+*lAn-*

(...) ‘*ācizlendürüp* alur biz dēp Merv’ din köçerler. 347a

açıġlan- “öfkelenmek” < *açıġ*+*lAn-* < ET *açıġ* “öfke, kızma, şiddet” (EUTS, 2) +*lAn-*
Açıġlanıp fermānlar yiberildi. 379a

Clauson, *açı-*/*acı-* fiilinin “acı olmak” anlamında olduğunu ve başlangıçta fiziksel anlamda “acı olmak”, daha sonra “ekşi olmak” şeklinde ifade ederken çok erken bir tarihte anlamında genişleme olduğunu belirtir. Bu bağlamda en yaygın kullanımını (bir hastalık vb.) “acı olmak, dolayısıyla (bir insan için) “acı hissetmek”, ve böylece “başkalarının acısını hissetmek, merhamet duymak, üzüntülü veya kızgın olmak” olarak verir (EDPT, 20b).

arķalan- “desteklenmek” < *arķa*+*lAn-* < ET *arķa* +*lAn-* (EDPT, 220a)

(...) *arķalanıp* mundaķ ģareketler būnyād ķıldılar. (75a)

atlan- “ata binmek, harekete geçmek” < *at* +*lAn-* < ET *at* +*lAn-* (UW 269; EDPT, 58a)

(...) *ķopup atlandım*. 95b

baġlan- “(hayvan) bağlamak, (yol) kapanmak” < *baġ*+*lAn-* < ET *baġ*+*lAn-* (EDPT, 315a)

Ķışlar tōrt bēş ay cemi‘ yollar *baġlanur*(...) 130b

cébelen- “silahlanmak, zırhlanmak” < Moğ. + T. < *cebe* “zırh, silah” (Lessing 1610)
+*lAn-*

(...) *cébelenip* ıldam Ġaznī’ ģa bardı. 162a

ķabarķuġlan- “kabarcıklanmak, kabarcık, kesecik benzerlerini oluşturmak, dolayısıyla şişmek” < *ķab*+*ar-ķuġ*+*lAn-* < ET *ķabarķak* (EDPT, 586b)+*lAn-*
(...) alma dēk *ķabarķuġlanıp édi*. 72b

Clauson, *ķabarķak* “kabarcık” kelimesinin Çağ.da *koburķuk*, *kabarķuk* şekilleriyle görülebileceğini bildirir. (EDPT, 587a) (*ķab*+*ar-ķuġ*+*lAn* < *ķab*+*ar-ķuġ* < *ķab*+*ar-* < *ķab*) Kelimenin *ķab* “kap” isminden türediği görülür (EDPT, 578b).

katlan- “katlanmak, dayanmak, gayret etmek” < *kat+lAn-* < ET *katı* “katı” +*lAn-*
(OTWF, 512; EDPT, 600b)

(...) *katlanıp* merdâne cânlar tarttılar 17b

omaqlan- “oymaklara bölünmek” < Moğ. + T < *oymak~aymag* “boy, kabile” +*lA*

Uş munça bile Semerqand kişisi *omaqlanıp* (...) çıktılar. 38b

pārelen- “parçalanmak” < Far.+T. < *pāre* “parça” +*lAn-*

(...) kılıçka barıp *pārelendiler*. 239a

tüşlen- “öğle vakti dinlenmek” < *tüş+lAn-* < ET *tüş+lAn-* (EDPT, 565b)

Kevārī suydın ötüp *tüşlendük*. 344a

yaraqlan- “hazırlanmak, silahlanmak” < *yaraqlAn-* < *yarağ* (EDPT, 962a) +*lAn-*
(EDPT, 965a) → *yaraqlan-*

(...) *yaraqlanıp* çapa atlanduk. 310b

yaraqlan- “hazırlanmak, silahlanmak” < *yaraqlAn-* < *yarağ* (EDPT, 962a) +*lAn-*
(EDPT, 965a) → *yaraqlan-*

(...) *yaraqlanıp* atlandılar. 43a

Clauson, *yarağ* kelimesinin *yara-* “başarılı olmak; avantajlı olmak; uygun olmak” fiilinden türediğini ve kelimenin “hazırlanmak, uygun, faydalı olmak” anlamlarının dışında askeri techizat anlamına gelen geniş bir kelime yelpazesi olduğunu belirtir (EDPT, 962a).

yayaqlan- “askeri terim: yürümek” < *yayaqlAn-* < ET *yadağ* (EDPT, 887a) +*lAn-*

(...) *yayaqlanıp* atlanıp filleri bile kélip zor keltürdiler. 337a

yurtlan- “yurt tutmak, yurtlanmak” < *yurtlAn-* < ET *yurt* (EDPT, 958a) + *lAn-*

(...) anda *yurtlangay* 108a

Clauson, *yurt* (? *yurd*) kelimesinin ET’nin ilk dönemlerinde işlek olmadığını, Kâşgarlı’da geçen “terk edilmiş kamp yeri” çevirisinin ilk dönem oluşumlarına uygun olduğunu ancak OT’de terk edilme iması olmaksızın “ikamet yeri, mesken” anlamında kullanıldığını belirtir. Ayrıca kelimenin “ülke, birinin kendi ülkesi” gibi daha geniş anlam kazanarak tüm modern dillerde yaşadığını bildirir (EDPT, 958a).

yüklən- “yüklenmek” < *yüklAn-* < ET *yük* (EDPT, 910b) +*lAn-*

(...) tévede *yüklenip édi*. 260a

yüklen- “yüklenmek” fiilinin *yükle-* “yüklemek” fiilinden türediği açıktır. EDPT’de DLT’ten ve çeşitli OT kaynaklardan alıntılan *yük+IA-* ise, görünüşe göre *yüd-* “yüklemek” ile eş anlamlıdır (OTWF, 453).

yüzlen- “yönelmek, yüzünü çevirmek” < *yüzlAn-* < ET *yüz* (EDPT, 982a) + *IA-* (EDPT, 987b; OTWF, 516)

(...) Kernān’ğa *yüzlendük*. 116b

gerdleş- “toz kaldırmak” < Far. + T. < *gerd* “toz, toprak” + *IAş-*

(...) *gerdleşip* indiler. 127a

oğlaş- “oğlaşmak, ok ile vuruşmak” < *oğIAş-* < ET *oğ+* (EDPT, 76a) + *IAş-*

(...) *oğlaşip* kişini ötkeli koymaydurlar. 196a

sözleş- “sözleşmek” < *sözIAş-* < ET **söz+IAş-* (EDPT, 864a)

(...) erbāb bile *sözleşgeyler*. 104b

tutağlaş- “kavgaya tutuşmak” < *tutağIAş-* < ET *tutuğ* “yağma, zarar” (EDPT, 452b) + *IAş-*

(...) *tutağlaşip* on on ékki qarı yerdin bile oğ uçtılar. 150b

yakınlaş- “yakınlaşmak” < *yakın+IAş-* < ET *yak-* “yaklaşmak” (EDPT, 896b) + *-(1)n* + *IAş-*

(...) sā‘at-ı nücümüğa *yakınlaştı*. 216b

yavuglaş- “yakınlaşmak” < *yavug+IAş-* < ET *yağ-* “yaklaşmak” (EDPT, 898b) + *-k* + *IAş-* → *yavuklaş-*

(...) peşkāl *yavuglaşip édi*. 329b

yavuklaş- “yakınlaşmak” < *yavuk+IAş-* < ET *yağ-* “yaklaşmak” (EDPT, 898b) + *-k* + *IAş-* → *yavuglaş-*

Peşkāl hem *yavuklaşip édi*. 376a

Clauson, *yağ-* “yaklaşmak, yakın olmak” ile *yak-* fiilinin eş anlamlı olduğunu ancak, aralarındaki morfolojik bağın belirsiz olduğunu bildirir. Kelimenin Çağ.da *yawu-* şeklinde olduğunu ekler (EDPT, 898b).

bağlat- “bağlatmak” < ET *bağ+IA-* (EDPT, 315a)

(...) tālār *bağlattım*. 368a

başlat- “bir şeyin başlamasına yol açmak” < ET *baş+lat-* (EDPT, 382a)

(...) *başlatıp* yiberip érdi. (13a)

sağlat- “saklatmak” < *sağ+lat-* < ET *sak+lat-*

(...) *sağlatıp* né özi kördi né İbrāhīmğa yiberdi. 227a

sözlet- “söyletmek” < *söz+lat-* < ET *söz+lat-* (EDPT, 863b)

(...) *sözletip* barsunlar. 345b

taşlat- “çıkartmak” *taş+lat-* < ET *taş+lat-* (EDPT, 565a)

(...) Hermend suyığa *taşlatur*. 192b

tayaklat- “sopalamak” < *tayak+lat-* < ET *tayak* “baston” (EDPT, 568a) *+lat-*

(...) kélörtüp *tayağlattım*. 126a

yayağlat- “yürütmek” < *yayağ+lat-* < ET *yadağ* “yaya” (EDPT, 887a) *+lat-*

Bir kâfirni *yayağlatıp* (...) ketfiğa oq çapar. 309b

2.2.1.1.11. +I-, +U-

Clauson, Gabain, Eckmann ve Eraslan’ın +I-, +U- ekini +A- ekiyle bir arada incelediği isimden fiil yapma eklerinden “+A-” eki başlığı altında, yukarıda ifade edildi (EDPT, xiv; Gabain, 2003: 48; Eckmann, 2021: 57; Eraslan, 2012: 113).

Gabain, ek ile ilgili olarak *öli-* “nemlenmek, ıslanmak” < *öl+i*, *boşu-* “kurtarmak” < *boş+u-* gibi örnekler verir (Gabain, 2003: 48).

Clauson, +I-, +U- eklerinin +A- eki gibi sadece ünsüzlere eklendiğini, genellikle geçişsiz fiiller az da olsa geçişli fiiller türettiğini ancak, +A- ekine göre daha az işlek kullanıldığını bildirir (EDPT, xiv).

Erdal, +I-, +U- eklerinin +(A)d-, +(X)k-, +(A)r- ve +lAn-ekleri gibi sadece geçişsiz fiiller türettiğini bildirir (OTWF 474).

Eckmann, bu eklerin geçişli ve geçişsiz fiiller yaptığını bildirerek *bayı-* “zengin olmak”, *taşı-* “taşımak” < *taş+ı-* (Seng. 269b:18) vb. örnekler verir (Eckmann, 2021: 57).

Tekin ise bu eklerin çoğunlukla geçişsiz fiiller türettiğini ifade ederek *biti-* “yazmak” (KT GD, vb.) < *bit+i-* < **bit* “yazı fırçası” < Çin. *pi* < *piet* “fırça”, *toki-* “dövmek, savaşta mağlup etmek” < *tok+ı-* < **tok* yansıma vb. örnekler verir (Tekin, 2003a: 87).

Eraslan, *I-*, *+U-* ekleriyle ilgili *çınu-* “araştırmak” < *çın+u-* vb. örnekler verir. (Eraslan, 2012: 113).

Ergin, bu eklerin Eski Türkçede daha çok kullanıldığı fakat sonradan işlevliğini ve canlılığını kaybettiğini bildirerek bugün ancak klişeleşmiş ve unutulmuş olarak birkaç örnekte varlığını sürdürdüğünü ifade eder. Konu ile ilgili olarak *şaki-* “ezgili ses çıkarmak, şakımak” < *şak+ı-* gibi örnekler verir (Ergin, 2006: 182).

Baburnâme metninde *+I-* eki ile türetilmiş bazı fiillerde dar ünlünün orta hecede vurgusuzluğundan dolayı düştüğü görülür:

ağrı- “ağrımak; sıkıntı çekmek” < *ağ(i)r +ı-* < ET *ağrı-/ ağru-* (EDPT, 91a)

Ra‘iyyet ü vilāyet élleri bulardın bisyār *ağrıp édiler*. 62a

Baburnâme metninde *I-*, *+U-* ekleriyle türetilen diğer örnekler aşağıdadır:

berki- “sağlamlaşmak” < *berk+i-* < ET *berk* (EDPT, 361b)+*i-* (Eckmann, 2021: 57)

Hākān arıǵı dék bérk arıǵıñ yaqası *bérkilip* tüşmey arıǵdın ötüp kélip Ribāt-ı Zevraǵ kéntiniñ yanıǵa tüptüz yerge tüşüldi. 106b

Gabain, *berk* kelimesini “bärk, bk, pärk (br.), bäk (br.) sağlam, ...” şekliyle Brahmanca’dan geldiğini ifade etmektedir (İlhan, 2020: 225).

biti- “yazmak” < ET *biti-* < **bit+i-* < Çin. *pi* < Orta Çin. *piit* ~ *piét*: “yazı fırçası” (EDPT, 299b; OTWF, 484)

Hāfız Mīrek *bitidi*. 215a

karı- “yaşlanmak” < *kar+ı*- < ET *karı*- (EDPT, 645b)

(...) *karıguça* kaygurur. 73a

Brockelmann, Eckmann *karı*- “yaşlanmak, ihtiyarlamak” kelimesinin *kar* “kar” isim köküne isimden fiil yapma +*I*- eki getirilerek türetildiğini bildirir (Brockelmann, 1954: 157; Eckmann, 2021: 57). İnsanın yaşlanma belirtilerinden biri olan saç beyazlaması ve karın beyaz renkli oluşunun yaşlılığı çağrıştırması dolayısıyla iki kelime arasında semantik bir bağ gözetmek oldukça mümkündür. Clauson, Kaşgarlı Mahmud, *karı*- “kocalmak, yaşlanmak, kocamak, ihtiyarlamak” fiilini kök fiil olarak ele alır (DLT III, 263; EDPT, 645b).

ségri- “atlamak, zıplamak” < ET *sékr+i*- < **sékir+i*- (EDPT, 822a)

(...) yérđin tekke *ségrigendür*. 8a

yavu- “yaklaşmak” < *yav+u*- < ET *yağ+u*- (EDPT, 898b)

(...) *yavuk* keldi. 310b

Tekin, bu fiili şöyle çözümler: **yag+u*- “yaklaşmak” (KT G 5, BK K 4) < **yag* < **ya-g*; krş. MK *yak* “yakın” < **ya-k*, Uyg., MK *yak*- “yaklaşmak” < **ya-k* (Tekin, 2003a: 88).

2.2.1.1.12. +*şA*-

İşlek olmayan isimden fiil yapma eklerinden biridir. İsimlere ve isim soylu sözcüklere gelerek genellikle geçişsiz fiiller türetir. Eckmann isimden fiil yapma eki +*şA*- ile ilgili olarak *oķşa*- “benzemek” < *oķ+şa*-, *kaķşal*- “kurumak” < *kaķ+şa-l*- örneklerini verir (Eckmann, 2021: 47).

Çağatay Türkçesinde de işlek olmayan bu ek *Baburnâme* metninde şu örnekte görülür:

oķşa- “benzemek” < *oķ+şa*- < ET *oķşa*-/oğşa- < *oķ* “tam aynısı, eş” + *şA*- (Eckmann, 2021:59)

(...) mermincānga *oķşar*. 284b

DLT'te *oḥṣa-* fiili üç anlama sahiptir: okşamak, şakalaşmak; benzetmek; (at) uyumak (*DLT* I, 282, 283; II, 286). Çağatayca sözlüklerde *oḥṣa-* “benzetmek” anlamıyla görülür (Seng. 66a:7; LÇ, 28b; DTO, 51).

2.2.1.1.13. Yansıma Fiillerler: +*KUr-*, +*KI-*

Gabain, “+*kır-*, +*kir-*; +*ğır-*, vs. ?” olarak verdiği madde başlığı altında *aykır-* “haykırmak” < *ay+kır-*, *ala+kır-* “bağırma” < *ala+kır-* örneklerini vererek bu eklerin “ses çıkarmak” anlamında olduğunu belirtir (Gabain, 2003: 49). Gabain’in kaydettiği bu bilgiler doğrultusunda +*kür-* ekini bu ek grubuna dâhil etmek mümkündür.

Tekin, Türkçede +*kür-*, +*kir-* vb. eklerle biten bağırma, kükreme, böğürme vb. ifade eden oldukça geniş bir fiil grubu olduğunu belirterek Uyg. *aykır-* “bağırma, ağlamak”, MK *baķır-* “bağırma, ağlamak”, Osm. *çayır-* “çağırma, davet etmek”; Tefs. *tüfkür-* “tükürmek” vb. örnekler verir (Tekin, 1982: 503-513).

Erdal, +*kIr-* ve +*kI-* eklerini birlikte inceleyerek bu ekin ünlüsünün ne olduğunun yuvarlak tabanlarla belirlenebileceğini ancak eldeki kanıt ve verilerin az ve belirsiz olduğunu ifade ederek *kıkır-* “bağırma”, *sıkır-* “ıslık çalmak” vb. örnekler verir (OTWF 465-467). +*kür-* eki *OTWF*’de yer almaz ancak, Erdal’ın +*kIr-* ve +*kI-* eklerine ilişkin verdiği bilgiler doğrultusunda +*kür-* eki bu eklerle aynı grupta değerlendirilebilir.

Eraslan, Ercilasun da ekin taklidi isimler (onomathope) ile ünlemlere gelen ve yapma ifade eden isimden fiil yapma eki olduğunu belirtir. Ercilasun, *kıķırış-* “bağırışmak” < *kı+kır-ı-ş-*, *yaḡkır-* “yankılanmak” < *yaḡkır-*; Ercilasun, *bürkir-* “serpilmek” < *bür+kir-* vb. örnekler verir (Eraslan, 2012: 114; Ercilasun, 2020: 40).

Ergin, +*kır-*, +*kir-*, +*kur-*, +*kür-* eklerini birlikte değerlendirerek olma veya yapma ifade eden ses taklidi fiiller yaptıklarını ifade eder. Ekin Eski Türkçe

döneminden beri varlık gösterdiğine değinerek *püskür-* “püskürmek” < *püs+kür-*, *sümükür-* “sümükürmek” < *süm+kür* vb. örnekler verir (Eraslan, 2012: 114; Ercilasun, 2020: 40; Ergin, 2006: 183).

Baburnâme metninde bu ekle türetilen örnekler şunlardır:

çaķır- “çağırmaq” < *ça* (*yansımā ses*) +*ķır-* (Tekin, 1982: 503)

(...) *çaķırıp* attın tüşüp oķ koyar ħayāl kıldı. (210b)

ķıķķır- “sesli olarak ağlamak, hık hık diye ses çıkarmak” < *ķıç* (*yansımā ses*) +*ķır-*

(Hacıeminoğlu, 1991: 216)

(...) Yūsuf hem *ķıķķırdı*. 199a

oķu- “okumak, çağırmaq, davet etmek” < ET *oķ+ķır-* (İK, 29; EUTS, 140) → *oku-*

(...) ħuķbe *oķutķaylar*. 58a

oku- “okumak, çağırmaq, davet etmek” < ET *oķ+ķır-* (İK, 29; EUTS, 140) → *oķu-*

(...) beytni *okudı* kim (...) 125a

Erdal da ise *oķır-* “yüksek sesle aramak; çağırmaq, okutmak” tanımıyla verdiği bu fiilin +*ķır-* isimden fiil yapma eki aldığını bildirir. Bu fiilin sadece Karahanlı Türkçesinde “okuma” anlamını kazandığını belirtir (OTWF 468).

Erdal’dan farklı olarak *oķu-* fiili Tekin’in *İştikakçının Köşesi* eserinde *oķu-* “okun ucuna birtakım işaretler koymak suretiyle haber yollamak” tanımıyla birlikte verilerek +*I-* isimden fiil yapma ekiyle türetildiği gösterilir (Tekin, 2000: 29).

Ercilasun’da bu fiili Tekin gibi *oķu-* “çağırmaq” < *oķ+ır-* çözümlemesiyle +*I-* isimden fiil yapma eki ile türetilmiş olarak değerlendirir (Ercilasun, 2020: 35).

Gabain, Eckmann ve Eraslan da *+kɪ-* isimden fiil yapma eki tespit edilememekle birlikte *+I-* isimden fiil yapma ekine dair verilen örneklerde *oɣɪ-* fiili görülmez (Gabain, 2003: 48-50; Eckmann, 2021: 57-59; Eraslan, 2012: 114-117).

Özetle, *oɣu-* fiilini Tekin ve Ercilasun *+I-* isimden fiil yapma eki almış olma ihtimaline göre çözümlerken Erdal, onlardan farklı olarak kelimeyi *+kɪ-* ekiyle türemiş olma ihtimaline göre değerlendirir (OTWF 469).

toɣɪ- “vurmak” < *toɣ+kɪ-* (EDPT, 467a)

(...) ɟɪɟ dɛk toɣurlar. 143a

Brockelmann *toɣɪ-* fiilinin ses taklidi *toɣ* kelimesinden *+I-* isimden fiil yapma eki ile türediğini bildirir (Brockelman, 1954: 215). Erdal ise *toɣɪ-* “vurmak, dövmek” kelimesinin muhtemelen *toɣ*’tan *+kɪ* ekiyle türemiş bir fiil olduğunu bildirir. Ona göre bazı Türk lehçelerinde çift *k* harfi vardır ve *oɣɪ-* ve *toɣɪ-* fiillerinde bu durum görülür. *toɣɪ-* “vurmak, dövmek” < *toɣ+kɪ-*, *oɣu-* “yüksek sesle aramak; çağırmak, okutmak” < ET *oɣ+kɪ-* (OTWF 468) Brockelmann gibi Tekin ve Ercilasun da *toɣɪ-* “dövmek, savaşta mağlup etmek” < *toɣ+ɪ-* < **toɣ* yansıma kelimesinden türemiş olma ihtimali üzerinde durur (Brockelmann, 1954; Tekin, 2003a: 215; OTWF 468: 87; Ercilasun, 2020: 35-36).

Gabain, Eckmann ve Eraslan da *+kɪ-* isimden fiil yapma eki yer almadığı gibi *+I-* isimden fiil yapma ekine dair verilen örneklerde *toɣɪ-* fiili görülmez. (Gabain, 2003: 48-50; Eckmann, 2021: 57-59; Eraslan, 2012: 114-117) Özetle, Erdal *toɣɪ-* fiilin *toɣ* fiilinden *+kɪ-* isimden fiil yapma eki ile türetilmiş olmasını muhtemel kılarken kelimenin Erdal'dan farklı olarak Brockelmann, Tekin ve Ercilasun tarafından *+I-* isimden fiil yapma eki ile türetilmiş olma ihtimaline göre değerlendirildiği görülür (Brockelmann, 1954: 215; Tekin, 2003a: 87; Ercilasun, 2020: 35-36).

tükür- “tükürmek” < OT *tü+kür-* < Tefs. *tüf* (yansıma ses) *+kir-* (Tekin, 1982: 503)

(...) *қан түкүре кириштим. 253a*

2.2.1.1.14. +rA- İle Biten Yansıma Ve Ses Taklidi Fiiller

Bu ekle ilgili olarak Gabain, Clauson ekin işlek olmadığını bildirir. Gabain, *kekreş-* “tahkir etmek, kızdırmak” < *kek+re-ş-*; Clauson bu örneğe ek olarak *kökre-* “gürlemek, kükremek” < *kök+re-* örneğini verir (Gabain, 2003: 50; EDPT, xiv; Eraslan, 2012: 115).

Erdal, +ra- eki ile türetilmiş yansıma fiillerin hep iki heceli olduğunu ve Eski Türkçe örneklerde *r* ünsüzünden önce *k*, *g*, *m* ünsüzlerinin bulunduğunu bildirir. Ayrıca işlek olmamakla birlikte, *r* ünsüzünden önce *ç* ve *l* ünsüzlerinin görülebileceği birkaç fiilin (*saçra-*, *tepre-*, *titre-* vb.) varlığına değinir (OTWF, 469).

Tekin, +rA- ekinin yansıma fiiller türettiğini bildirerek: *möñre-* “(sığır, geyik vb.) böğürmek” (IB 60), *yañra-* “çınlamak” < **yañ+ra-* (IB 22) örneklerini verir. *möñre-* fiilinin Moğ. aynı anlamdaki *mögere-* fiiliyle karşılaştırılması gerektiğini belirtir. *yañra-* fiilinin **yañ* “yansıma” fiilinden türemiş olabileceğini ve Uyg. *yañku* “yankı” ile karşılaştırmak gerektiğini bildirir (Tekin, 2003a: 87).

Eckmann, bu ekin geçişsiz fiiller türettiğini bildirerek *gendre-* “kokuşmak, pis kokmak” (Meb. 11:20) < Far. *gend* “kirli, iğrenç, pis koku”, *ögre-n-* “alışmak, öğrenmek” (Bang. 33a:5), (fakat genellikle *örge-n-*) < *ög+re-* vb örnekler verir (Eckmann, 2021: 58).

Baburnâme’de bu ekle türetilmiş örnekler şunlardır:

saçra- “sıçramak” < *saç+ra-* < *saç-* “saçmak” -ı(*g*) “dağılma eylemi” (EDPT, 796a)+*ra-* (EDPT, 798a; OTWF 471)

(...) *saçrar* kim bir kémeniñ içide kélip tüşer. 367b

Erdal, *saçra-* “yukarı çıkmak, dışarı çıkmak, (kıvılcım) uçmak” fiilinin yansıma bir fiil olabileceğini, ancak geçişli *saç-* “saçmak, serpmek” fiiliyle semantik yakınlığına dikkat etmek gerektiğini ifade eder (OTWF, 471).

tépre- “hareket etmek, sallanmak” < ET *tepre*- (EDPT, 443b)

(...) andın *tépredük*. 380a

Erdal, *tépre*- “hareket etmek, sallanmak” fiilinin tepirtsiz sözcüğü içinde yer aldığını belirtir, ancak yine de *tépre*- fiilinin kesin olarak +rA- ekiyle türediğini iddia etmez (OTWF, 472).

Clauson, *tepre*- “hareket ettirmek, karıştırmak, sallamak” fiilinin basit ya da türemiş bir şekil olabileceğini, kuzeybatı lehçeleri hariç, kuzeydoğu ve güneybatı lehçelerinde görüldüğünü belirtir (EDPT, 443b).

Erdal, *tepre-n-*, *tepre-t-* fiillerinin *tepre*- “karıştırmak” fiilinden türediğini belirtir (OTWF, 618, 788). Eski Uygurcada *tepre*- “hareket etmek, sallanmak” (U I 6, TT X 164, U III 46), *DLT*’de *tepre*- “hareket etmek” (DLT III 277), *KB*’de *tepre*- “hareket etmek” (KB 834, 1026), Harezmi Türkçesinde *tepre*- “hareket etmek” (KutbHŞ 174), Eski Kıpçakçada *tepre*- “kıvıldamak, sallanmak” (KTS 270) olarak görülür. Çağatayca sözlüklerde *tepre*- “deprenmek demektir”, *tepre*- “tübrenmek, kıvıldanmak müteharrik olmak, tehezzüz ve tahrik etmek” tanımlarıyla yer alır (Abş.,177; LÇ, 145). Kelime fiil gövdesi gibi durmaktadır; ancak kelimeyi daha fazla çözümleyemiyoruz. Kelime *tep*- “(hayvanların) arka ayağı ile vurmak” kökünden gelmiş olabilir (Demirci, 2016: 148)

titre- “titremek, sallanmak” < *tit(i)r+e-* < ET *titre-/titire*- (EDPT, 460a)

(...) ısıttım, *titredim*. 331a

Erdal, *titre*- “sallamak veya titremek” ve *tepre*- “hareket etmek, karıştırmak” fiillerinin yansıma olabileceğini bildirir. (OTWF, 471)

2.2.2. Fiilden Türemiş Fiiller

Fiil kök ve gövdelerinden türetilen fiillere “fiilden türemiş fiiller” denir (Ercilasun, 2020: 41). Yapımlık bağlı biçim birimlerinin bütünü, çekimlik bağlı biçim birimlerinin büyük bölümü ekleşmiş olan Türkçede, fiil köklerinden fiilden fiil yapma ekleriyle türetilmiş fiillerdir (Karaağaç, 2013: 410).

Hacıeminoğlu da benzer bir ifadeyle fiilden türemiş fiilleri fiil kök veya gövdelerinin Türkçedeki belirli yapım eklerini alarak yapı, anlam, nitelik bakımından değişikliğe uğramış yeni şekilleri olarak ifade eder (Hacıeminoğlu, 1991: 30).

2.2.2.1. Fiilden Fiil Yapma Ekleri

Karaağaç, fiilden fiil yapma eklerini, yapımlık bağlı birimlerin bir türü ve çeşitli fiil soylu kelimelerden yeni fiiller yapan, ekleşmiş bağlı birimler olarak ifade eder. Ona göre fiilden fiil yapma ekleri, fiil soylu kök ve gövdelere gelerek bu fiil kök ve gövdelerinin çatılarını, onların özne ve nesne ilişkilerini, gerçekleşme özelliklerini değiştirirler. Dolayısıyla işlevleri çok belirgindir (Karaağaç, 2013: 405).

Ergin de benzer bir ifadeyle fiilden fiil yapma eklerini, fiil kök ve gövdelerinden fiil yapmak için kullanılan ekler olarak tanımlar. Bu eklerin fiil köklerine, fiilden yapılmış fiil gövdelerine eklendiğini belirterek fiilden fiil yapma eklerinin isimden fiil yapma eklerinden ve fiilden fiil yapma eklerinden sonra gelebileceğini ifade eder. Sayılarının az olduğunu fakat işleklik derecelerinin çekim eklerine yakın bir genişlikte olduğunu bildirir. Ayrıca, içlerinde hiçbir fiil kök ve gövdesini işleklik sahası dışında bırakmayacak kadar kapsamlı olanlarının da var olduğunu belirtir. Bu eklerin bir özelliğinin de belirli görevler taşımak olduğunu ve bir fiilden yine bir fiil yaptıkları için görevlerinin de belirli olmasının doğal oluşuna değinir (Ergin, 2006: 200).

Hacıeminoğlu'na göre ise fiilden fiil türeten ekler, eklendikleri fiilin anlamında veya çatısında sürekli bir değişiklik meydana getirirler. Hacıeminoğlu bu değişikliğin, ekin özelliğine göre bazen hemen fark edilecek kadar büyük, bazen de hissedilmeyecek derecede küçük olduğuna dikkat çeker. Ayrıca türemiş fillerde kök veya gövdenin asıl anlamının hiçbir zaman kaybolmadığını vurgular. Ekin meydana getirdiği anlam değişikliğinin yahut ilave ettiği anlamın, daima kök veya gövdedeki anlam yönünde olduğunu belirtir. Ancak bazı örneklerde kök fiilin anlamı ile ondan türemiş fiilin anlamı arasında büyük farklar olabileceğini de bildirir. Dolayısıyla fiilden fiil türeten eklerin bütün özelliklerinin ancak verilecek örneklerle açıklanabileceğini ifade eder (Hacıeminoğlu, 1991: 30).

Karaağaç, Hacıeminoğlu, Ercilasun'da fiilden fiil yapma eklerinin diğer yapım eklerine göre fonksiyonlarının daha açık olduğunu belirterek bu fonksiyonların ilgili örneklerle daha iyi aktarılacağını ifade eder (Karaağaç, 2013; Hacıeminoğlu, 1991; Ercilasun, 2020).

2.2.2.1.1. Pekiştirici Ekler

2.2.2.1.1.1. -A-

-A- eki, Eski Türkçe döneminden günümüze kadar gelen ancak işlek kullanılmayan bir fiilden fiil yapma ekidir. Erdal, Eski Türkçe dönemi için -A- fiilden fiil yapma ekinin pekiştirme fonksiyonunu kesin olarak kabul etmenin doğru olmadığına dikkat çeker. Erdal'a göre Eski Türkçede hiçbir pekiştirme eki yoktur. Ayrıca ek ile ilgili olarak verilen *buyura-*, *sapa-*, *sora-*, *süre-* vb. örneklerin Orta Türkçe dönemine ait olduğunu belirtir. (OTWF 524) Eraslan, *EUTG*'de -A-, -I-, -U- eklerini bir arada değerlendirerek bu eklerin Uyg.da pek kullanılmayan, ancak başta Oğuz grubu olmak üzere bazı lehçelerde canlılığını koruyan fiilden fiil yapma ekleri olduğunu belirtir. Ayrıca türettikleri kelimelerde hareketin sürekli yapıldığını bildirdiklerini belirtir: *tıka-* “tıkamak” < *tık-a-*, *kazı-* “kazımak” < *kaz-ı-* örneklerini verir (Eraslan, 2012: 108; Ergin, 2006: 214). Ercilasun da *tara-* “taramak” < *tar-a-* örneğini verir (Ercilasun, 2020: 67).

Baburnâme metninde -A- eki tespit edilen örnekler şunlardır:

atala- “adlandırmak” < *atal-a-* < ET *atal-* “ad verilmek”(OTWF 654) + -a-

Munıñ yemîn ü yesârını oñ ve sol *ataladı*. 209b

ķapa- “kuşatmak” < *ķap-a-* < ET *ķap-* “kapamak, örtmek” (EDPT, 580a) + -a-

Tārīḥ-i toķuz yüz onda kim Hüsrev Şāh'nı alıp Kābil'da Muķīmni *ķapadım*. 14a

ķala- “yığmak, kümelemek” *ķal-a-* < ET *ķala-* (EDPT, 578b; Abş., 313)

(...) taş *ķalarlar*. 143a

Clauson, *ķala-* “yığmak” fiili ile *ka-* “yığmak” fiilinin aralarındaki etimolojik bağın belirsiz olduğunu ifade eder. (578b)

kevre- “zayıf olmak, zayıflamaya başlamak” < *kev(i)r-e-* < ET *kev(i)r+e* (EDPT, 691a)

(...) kevrep kaçça bér diler. 112a

2.2.2.1.1.2. -(X)K-

Gabain, Clauson, Eckmann ve Eraslan, fiilden fiil yapma *-k-* ekinin “kuvvetlendirme” ifade ettiğini bildirir. Gabain, *alk-* “bitirmek” < *al-k-*, *ök-* “düşünmek” < *ö-k-*, *könük-* “tamamıyla yanmak” < *kön-(ü)k-* örneklerini verir. Clauson, bu ekin sesli harflerden ve *-r-* harfinden sonra *-k-*, geçişsiz fiillere eklendiğinde ise *-lk-*, *-Uk-*, şeklinde olduğunu ifade eder. Bu ekin anlamı kuvvetlendirdiğini *açık-* “açlıktan ölmek” < *aç-(ı)k-* < *aç-* “aç olmak” örneğiyle belirtir. Ayrıca geçişli ya da geçişsiz fiillere eklendiğinde pasif fiiller türettiğini ifade ederek *sançık* “yönlendirilmek” < *sanç-(ı)k-* < *sanç-* “bozguna uğratmak”, *bölük-* “ayırarak” *böl-(ü)k-* < *böl-* “bölmek, ayırmak”; Eckmann, *kızık-* “kızıl olmak” < *kız-(ı)k-*, *kaçık-* “kaçıp kurtulmak” < *kaç-(ı)k-*; Eraslan, *ök-* “düşünmek” < *ö-k-*, *tarık-* “çekmek” < *tar-ı-k-* gibi örnekler verir (Gabain, 2003: 59; EDPT, xivi; Eckmann, 2021: 60; Eraslan, 2012: 110).

Erdal ise ekin Eski Türkçede pekiştirme anlamıyla fiiller türettiğine dair bir dayanak göremediğini bildirir. Ayrıca bu ekin geçişsiz fiiller türettiğini ekler (OTWF, 650).

Tekin, *kork-* “korkmak” (T 41, vb.) < *kor(i)-k-* < **kori-* “korumak”, *basık-* “bastırmak, sokmak” (KT K 8) < *bas-(ı)k-* < *bas-* “basmak”; Ercilasun, *irik-* “bıkmak” < *ir-(i)k-*, *sak-* “dikkat etmek” < *sa-k-*, *yak-* “yaklaşmak” < *ya-k-* vb. örnekler verir (Tekin, 2003a: 94; Ercilasun, 2020: 66).

Ergin, işlek olarak kullanılmayan bu ekin bugün unutulduğunu, Eski Anadolu Türkçesinde birkaç örneğinin görüldüğünü belirtir: *duruk-* “duraklamak” < *dur-(u)k-*, *sürük-* “sürülmek” < *sür-(ü)k-* vb. Ayrıca, *kır-k-* ve *sar-k-* fiillerinde de bu ekin olabileceği ihtimali üzerinde durur (Ergin, 2006: 215).

Baburnâme metninde -k- fiilden fiil yapma eki şu örneklerde görülür:

azık- “yolu kaybetmek, şaşırmaq” < *az-(ı)k-* < ET *az-* “yoldan çıkmak, şaşırmaq”

(EDPT, 279a)+ *-(ı)k-*

(...) *azıkıp* Fethpür’nin ulu kölige barıpturlar.(377b)

kırk- “kırmak” < *kır-k-* < ET *kır-* “kırmak”+ *-k-* (EDPT, 651a)

(...) sakal *kırkar* érmışler. 145b

kızık- “hırslanmak” < *kız-(ı)k-* < ET *kız-* “ısınmak” (EDPT, 681a) + *-(ı)k-*

Meclis *kızıktı*. 189a

korq- “korkmak” < ET *korq-* < **korı-k* (OTWF 646)

Eger közüñiz *korqsa* köz[ü]ñizni bağlap yürüp rû-be-rû bolalıñ. 94b

korq- “korkmak” < **korı-* “korumak”+ *k-* fiilden fiil yapma eki şeklinde türetilmiş bir fiildir. Sözcük, Tekin, Erdal tarafından **korı-* “korumak” fiilinden türemiş kabul edilir (OTWF, 646; Tekin, 2000, 95).

talık- “hastalanmak, yorulmak” < *tal-(ı)k-* < *tal-* “gücünü kaybetmek, bilincini kaybetmek, bayılmak” (EDPT, 490b) + *(ı)k-*

(...) yürüp *talıkur* édi. 193b

yak- “yakmak” < *ya-k-* < ET *yak-* < **ya-* (EDPT, 897a)

(...) hoş *yaktı*. 214b

Clauson, *EDPT*’de *yak-* fiili de dâhil olmak üzere **ya-* “yanmak, alev almak” fiil kökünden türemiş şu fiilleri örnek gösterir: *yan-*, *yaru-*; *yal-* (EDPT, 869b).

2.2.2.1.1.3. -IA-

Hacıeminoğlu, fiil tabanlarına eklenen -IA- ekinin işlek bir ek olmadığını belirtir (Hacıeminoğlu, 1991:113).

Baburnâme metninde bu ek şu örnekte görülür:

aylat- “söyletmek” < *ay-la-t-* < ET *ay-* “demek, söylemek” (EDPT, 266a)-IA- t-

(...) *aylatğandin* soñ yırax kélerige mâni‘ bolğay.276b

2.2.2.1.1.4. -mA-

Gabain, fiilden fiil yapma -mA- ekinin olumsuzluk bildirdiğini, bütün fiilden fiil yapma eklerinin -mA- ekinden önce geldiğini, bu ekden sonra sadece isim fiil veya zarf fiil teşkil eden eklerin gelebildiğini belirterek *turgurma-* “kaldırmamak, durdurmamak” < *turgur-ma-* örneğini verir (Gabain, 2003: 59).

Eker, Türk dilinde vurgunun genellikle son hecede olduğunu ve kelimeye ek geldikçe, vurgunun da sona kaydığını belirtir. Fakat bazı eklerin vurguyu üzerlerine çekmedikleri de ekler. Bu durumu, bu eklerle oluşturulmuş şekillerin aslında birer kelime grubu olmalarına, vurgunun grubun son kelimesine ve genellikle gruptaki son kelimenin de son hecesi üzerine gelmesine bağlar (Eker, 2003: 233).

Tekin ise, “Olumsuzluk Eki -ma-/me-’nin Etimolojisi” (Tekin 2003b: 247-252) adlı makalesinde, konuya dair etimoloji denemelerini art arda sıralar. “İlk kez Ramstedt tarafından ortaya konulan açıklamayı geliştirmektedir. Buna göre Türkçede -mA- eki, eylemlerin -m ile yapılmış ad biçimlerine Tunguz lehçelerinde yaşayan olumsuz e- eyleminin getirilmesiyle oluşmuştur” (Eker, 2003: 233).

Gabain, Tekin, Eraslan bu ekin olumsuzluk ifadesi veren fiilden fiil yapma eki olduğunu belirtirerek ekin yapısı hakkında farklı izahların bulunduğunu bildirir. Olumsuzluk ekinin yapısı üzerinde ilk defa Bang’ın durduğunu, Bang’a göre -mA- olumsuzluk ekinin aslında ek olmadığını, yapısında *ama-, uma-, amı-, emi- “yapmamak, ihmal etmek” gibi bir fiilin var olduğunu açıklar. Ramstedt’in ise, -m ile teşkil edilen isimlere Ural lehçelerinde e-, Tunguzcada A- olan olumsuzluk fiilinin çekimli şekillerinin getirilmesiyle oluştuğu görüşünde olduğunu belirtir: *bol-u-me-di* > *bol-ma-dı* örneğini verir. Kononov’un ise -mA- olumsuzluk ekinin yapısını, fiillerin -A- veya -I- ekli zarf fiil şekillerinden sonra, A- olumsuzluk fiilinin -mA(n) ekli zarf-fiil şeklinin getirilmesiyle oluştuğu görüşünde olduğunu belirtir: *al-a a-ma* > *alama* örneğinin orta hece düşmesi ile *alma* olduğunu ve buradan -mA- ekinin ortaya çıktığını bildirir (Gabain, 2003: 59; Tekin, 2003b).

Ercilasun da olumsuzluk eki olarak kullanıldığını ifade eder: *bar-ma-* “gitmemek” < *bar-ma-*, *birme-* “vermemek” < *bir-me-*, *bolma-* “olmamak” < *bol-ma-* gibi örnekler verir (Ercilasun, 2020: 67).

Ergin, bu ekin Türkçede eskiden beri kullanılan ve işleklik derecesi en geniş olan fiilden fiil yapma eki olduğunu *i-* fiili hariç bütün fiil kök ve gövdelerini işleklik sahası içine aldığını belirtir. Fiillerde olumsuz hareketleri karşılamak, olmama veya yapmama ifade etmek için onlara *-mA-* eki getirildiğini ifade ederek yapma- “yapmamak” < *yap-ma-*, *olmama-* “olmamak” < *ol-ma-* vb. örnekler verir. Ayrıca *-mA-* ekinden sonra hiçbir fiilden fiil yapma ekinin getirilemeyeceğini, bu ekten sonra ancak fiilden isim yapma ekleri ile çekim eklerinin getirilebileceğini belirtir (Ergin, 2006: 200-202).

Baburnâme metninde olumsuzluk bildiren *-mA-* fiilden fiil yapma eki aşağıdaki örneklerde tespit edilir:

açılma- “açılmamak” < *açıl-ma-* < *aç-(i)l-* (EDPT, 26b) + *-ma-*
(...) dervâzelerni *açılmadı*. 211b

ağırma- “ağrıtmamak” < *ağrı-ma-* < *ağrı-* (EDPT, 91a) + *-ma-*
(...) haylî *ağrımadı*. 242a

alma- “almamak” < *al-ma-* < *al-* (EDPT, 124b) + *-ma-*
(...) uruşa hem *almadılar*. 30b

artma- “artmamak” < *art-ma-* < *art-* (EDPT, 201b) + *-ma-*
(...) ‘imârettin artmas. 45b

atma- “atmamak” < *at-ma-* < *at-* (EDPT, 36a) + *-ma-*
(...) taşlar *atmadılar*. 67a

imenme- “çekinmemek” < *imen-me-* < ET *eymen-* “çekinmek” (EDPT, 273b) + *-me-*
(...) *imenmey* Ténridin korkmay henüz işi çağır içmek édi. 41b

bağlama- “bağlamamak” < *bağla-ma-* < *bağla-* (OTWF, 432) + *-ma-*
(...) iş *bağlamaydur*. 182a

bakma- “bakmamak” *bak-ma-* < ET *bak-* (EDPT, 311a) + *-ma-*

- (...) *bağmay* buzuldılar. 19b
- barılma*- “varılmamak” < *barıl-ma-* < ET *barıl-* (EDPT, 365b) + *-ma-*
- Bengāle barılmasa ol nevāhīde bir hizānelik yer yoktur* 355a
- bilme*- “bilmemek” < *bilme-* < ET *bil-* (EDPT, 330b) + *-me-*
- (...) kişi *bilmes édi*. 88a
- bitilme*- “yazılmamak” < *bitil-me-* < ET *bitil-* (OTWF, 656) + *-me-*
- (...) meşrūh *bitilmedi*. 278b
- bitime*- “yazmamak” < *biti-me-* < ET *biti-* (EDPT, 299b) + *-me-*
- (...) némelerni *bitimeydür*. 180b
- bolma*- “olmamak” < *bol-ma-* < ET *bol-* (EDPT, 331a) + *-ma-*
- (...) kavun *bolmas*. 48b
- buşma*- “kızmamak, öfkelenmemek” < *buş-ma-* < ET *buş-* (EDPT, 377a) + *-ma-*
- (...) hīç *buşmadı*. 67a
- buzma*- “bozmamak” < *buz-ma-* < *buz-* (EDPT, 389b) + *-ma-*
- (...) *buzmay* yörüy bérür. 374a
- çalma*- “çalmamak” < *çal-ma-* < *çal-* (EDPT, 417b) + *-ma-*
- (...) sâz *çalmas édi*. 182b
- çékme*- “çekmemek” < *çék-me-* < *çek-* (EDPT, 413b) + *-me-*
- (...) *çékmegen* derd ü belâsı kaldı mu? 193b
- çıkma*- “çıkılmamak” < *çık-ma-* < ET *çık-* (EDPT, 405b) + *-ma-*
- (...) öydin *çıkmas*. 24a
- eşitilme*- “işitilmemek” < *eşitil-me-* < ET *eşid-(i)l-* (EDPT, 258b) + *-me-*
- (...) dilîrâne *eşitilmes édi*. 314b
- kalma*- “kalmamak” < *kal-ma-* < ET *kal-* (EDPT, 615b) + *-ma-*
- (...) ‘alâmet *kalmadı*? 54a
- kapma*- “kapmamak, tutmamak” < *kap-ma-* < ET *kap-* (EDPT, 580a) + *-ma-*
- (...) *kapmasa* karıguça kaygurur. 73a

katılma- “katılmamak” < *katıl-ma-* < ET *kat-(i)l-* “karıştırılmak, ya da bir şeye eklenilmek” (EDPT, 601) + *-ma-*

(...) deryāğa *katılmas*. 2a

kavuşma- “bir araya gelmemek” < *kavuş-ma-* < ET **kav-(i)ş-* EDPT, 588a) + *-ma-*

(...) sözleri birbirige *kavuşmay*. 63a

kaytma- “dönmemek” < *kayt-ma-* < ET **kad-(i)t-* (EDPT, 597a) + *-ma-*

(...) barganının *kaytmasun*. 295b

kélilme- “gelinmemek” < *kélil-me-* < *kel-* (EDPT, 715b) + *(i)l* + *-me-*

(...) çerig bile *kéilmeydür édi*. 269b

kélme- “gelmemek” < *kél-me-* < ET *kel-* (EDPT, 715b) + *-me-*

(...) aşlık *kélmedi*. 57b

kéltürme- “getirmemek” < *kéltür-me-* < ET *kel-tür-* (EDPT, 716b) + *-me-*

(...) özige *kéltürmey* 104a

kéşeşme- “danışmamak” < *kéşeş-me-* < ET *kiş-* (Gabain, 2003: 49) + *e-ş-me-*

(...) hîç kim bile *kéşeşmey* 80a

késilme- “kesilmemek” < *késil-me-* < ET *kes-(i)l-* (OTWF, 663) + *-me-*

(...) şehregi *késilmeydür édi*. 40b

kırkma- “kırpmamak” < *kırk-ma-* < ET *kır-* “kırmak” + *-k-* (EDPT, 651a) + *-ma-*

(...) başımın *kırkmaydur édim*. 361b

kirdürme- “girdirmemek” < *kirdür-me-* < ET *kir-tür-* (EDPT, 740b) + *me-*

(...) bī-‘izzetāne *kirdürmeñ* 199b

kirme- “girmemek” < *kir-me-* < ET *kir-* (EDPT, 735b) + *-me-*

(...) vilāyetka *kirmeydür édi* 72a

kopma- “yükselmemek” < *kop-ma-* < *kop-* “yükselmek” (EDPT, 580) + *-ma-*

Kopmadı. 306a

korqma- “korkmamak” < *korq-ma-* < ET **korı-k* (OTWF 646) + *-ma-*

Téñridin korqmay (...) 41b

koşulma- “katılmamak” < *koşul-ma*- < ET *koş-(u)l*- (EDPT, 673a) + *-ma*-

Tenbel’ğa *koşulmasun* (...) 73b

koyma- “koymamak” < *koy-ma*- < **ko*- “koymak” + *-y*- < ET *koḡ*- (EDPT, 595b) +

-ma-

(...) *cān tartmaqlardın koymağaylar*. 17a

koyulma- “koyulmamak” < *koyul-ma*- < ET **ko-d*-(*u*)*l*- (EDPT, 677a) + *-ma*-

(...) bir yerge *koyulmaydur érdi*. 149b

köçülme- “göç edilmemek” < *köçül-me*- < ET *köç-(ü)l*- (EDPT 694a) + *-me*-

(...) *yurtın köçülmedi*. 193a

körme- “görmemek” < *kör-me*- < ET *kör*- (EDPT, 736a) + *-me*-

(...) şalāhını *körmey* 307a

körülme- “görülmemek” < *körül-me*- < ET *kör-(ü)l*- (EDPT, 745a) + *-me*-

(...) teḡşendāz *körülmeydür érdi*. 31a

körünme- “görünmemek” < *körün-me*- < ET *kör-(ü)n*- (OTWF, 607) + *-me*-

(...) yahşı *körünmeydür* 327b

körüşme- “görüştürmemek” < *körüş-me*- < ET *kör-(ü)ş*- (EDPT, 748a) + *-me*-

(...) ḡitāb kılıp *körüşmedim* 370a

kusma- “kusmamak” < *kus-ma*- < ET *kus*- (EDPT, 666a) + *-ma*-

(...) içkende *kusmas édim*. 306a

kutulma- “kurtulmamak” < *kutul-ma*- < ET *kurt-(u)l*- (EDPT, 650a) + *-ma*-

(...) ecel yétip édi, *kutulmadı*. 80b

oḡşama- “benzememek” < *oḡşa-ma*- < ET *oḡşa*-/oḡşa- (Eckmann, 2021:59) + *-ma*-

(...) pādişāhlarnıñ işige *oḡşamas*. 269b

öksüme- “azalmamak, eksilmemek” < *öksü-me*- < ET *egsü*- (EDPT, 117a) + *-me*-

(...) ve *öksümedi*. 14b

ölme- “ölmemek” < *öl-me*- < ET *öl*- (EDPT, 125b) + *-me*-

Ölmedi. 306a

öltürme- “öltürmemek” < *öltür-me*- < ET *öl-dür-/öl-tür*- (EDPT, 133b) + *-me*-

(...) ékkisini *öltürmedi*. 167a

örngenme- “öğrenmemek” < *örngen-me*- < ET **ög(ü)r+e-n-* (OTWF, 609) + *-me*-

(...) söz *örngenmes*. 278b

ötkerilme- “geçirilmemek” < *ötkeril-me*- < ET *ötker-* (Eckmann, 2021: 59) + *(i)l-me*-

(...) kişi *ötkerilmey*. 337b

ötme- “geçmemek” < *öt-me*- < ET *öt-* (EDPT, 39a) + *-me*-

(...) fırsat *ötmedi*. 201b

sevünme- “sevinmek” < *sevün-me*- < ET *sev-(i)n-* (EDPT, 790b; OTWF, 612) + *-me*

Ğurbette *sévünmes érmış*. 100a

sormama- “sormamak” < *sorma-ma*- < ET *sor-* (EDPT, 843b) + *-ma*-

(...) şadır bolmağunça *sormağaylar*. 159b

tanıma- “tanımamak” < *tanı-ma*- < ET *tanu-* (EDPT, 516a)

(...) yavuşıdağılar *tanımadılar*. 9a

tapma- “vermemek” < *tap-ma*- < ET *tap-* (EDPT, 435b) + *-ma*-

(...) *karār tapmas édi*. 17b

tartma- “çekmemek” < *tart-ma*- < ET *tart-* (EDPT, 534b) + *-ma*-

(...) ta‘bın *tartmadı*. 166a

turma- “durmamak” < *tur-ma*- < ET *tur-* (EDPT, 529b) + *-ma*-

Horāsān’da *turmay*(...) 58a

yétme- “yetişmemek” < *yét-me*- < ET *yét* “ulaşmak” (EDPT 884b) + *-me*-

(...) āsībi *yétmedi*. 37b

yürüme- “yürümek” < *yürü-me*- < ET *yori-* (EDPT, 957a) + *-me*

(...) iş *yörümey* yandılar. 39a

2.2.2.1.1.5. -y- (< ET -*d*-)

Baburnâme metninde yer alan fiilden fiil yapma eklerinden biri de -y- (< ET -*d*-) ekidir.

Gabain, ekin artık canlı olmadığını ve muhtemelen kuvvetlendirme bildirdiğini belirterek *tod*- “doymak” < *to-d*-, *kod*- “koymak” < *kod*-, **yod*- “mahvolmak, yok olmak” < **yo-d*- örneklerini verir (Gabain, 2003: 58).

Clauson, Gabain’in verdiği örneklere *yüd*- “taşımak” < *yü-d*- fiilinde ekleyerek bu ekin muhtemelen vurgulu ve geçişli fiiller türettiğini bildirir (EDPT, xivi).

Erdal ise beden ve zihnin durumlarını ve faaliyetlerini ifade eden bazı fiillerin işlek kullanılmayan bu ek ile türetildiğini bildirerek *bud*- “çok üşümek, donarak ölmek”, *sid*- “idrar yapmak” < *si-d*- vb. örnekler verir (OTWF, 642).

Tekin bu ekin pekiştirme çatısı eki olduğunu bildirerek: *ıd*- “göndermek” (KT D 6, vb.) < *ı-d*- < *ı*- ay. (KT G 8, BK K 6), *küt*- “beklemek” (MÇ D 5) < *kü-t*- < **kü-d*- < **kü*- vb. örnekler verir (Tekin, 2003a: 93-94).

Eraslan, Ercilasun; Gabain gibi ekin canlı olmayıp kuvvetlendirme işlevi bulunan fiilden fiil yapma eki olduğunu bildirir. Ercilasun, Gabain ve Eraslan’a ek olarak *tı-d*- “mani olmak” < *tı-d*- örneğini verir (Gabain, 2003: 58; Eraslan, 2012: 109; Ercilasun, 2020: 66).

Baburnâme metninde bu ek aşağıdaki iki örnekte tespit edilir:

köz- “bırakmak; koymak” < **ko*- “*koymak*” + -y- < ET *kod*- (EDPT, 595b)

(...) Hüseyin Çehreni anıñ bile *közdi*. 42a

toy- “doymak” < **to*- “dolu olmak, dolmak” + -y- < ET *to-d*- (OTWF, 643)

(...) *toyğunça yédim*. 119b

2.2.2.1.2. Sıklık Çatı Ekleri

2.2.2.1.2.1. -AIA-

Hacıeminoğlu, Banguoğlu'nun bir makalesinde -ALA- ile genişleyen fiillerin tekerrür ifade ettiğini bildirdiğini ve kendisinin de bu görüşe katılarak bu ek ile yapılan fiillerin iş veya hareketin sık sık veya sürekli yapılma anlamı belirttiğini ifade eder (Hacıeminoğlu, 1991: 104).

Baburnâme metninde -AIA- eki bu ek şu örnekte görülür:

yumala- “yuvarlamak” < ET *yum- “yuvarlamak” (EDPT, 936) + *-ala-*
(...) tüfek bile *yumalattılar*. 337a

2.2.2.1.2.2. -GUA-

Fiilden fiil yapma -GUA- eki Çağatay Türkçesine özgü bir ektir. Eckmann bu ekin sıklık ve çokluk anlamı bildirdiğini ifade ederek *atķula-* “pek çok ok atmak” (B 110a:8) < *at-ķula-*, *ķapķula-* “kıyasıya dövüşmek” (Şeyb. Vâmb. 94: 26) < *ķap-ķula-*, *tartķulaş-* “tartışmak, dövüşmek, mücadele etmek” (B 373b:4) < *tart-ķula-ş-* örneklerini verir (Eckmann, 2021: 59).

-GUA- ekinin fiilden isim yapma -*ģu*, -*ķu*, -*ģü* ekiyle isimden fiil yapma +*IA-* ekinin birleşmesinden meydana gelen kalıplaşmış bir ek olduğu tahmin edilebilir. -*ģu*, -*ķu*, -*ģü* ekinin çeşitli isimden isim yapım ekleriyle türetilmiş genişlemiş şekilleri Uyg.da yaygın şekilde kullanılır: *ölürģüçi* “öldürücü” < *ölür-ģü+çi*, *sevgüsüz* “sevgisiz” < *sev-ģü+süz* vb. (Eckmann, 2021: 118).

Baburnâme'de -*ķula-* fiilden fiil yapma ekini tespit ettiğimiz örnekler şunlardır:

atķula- “sürekli ok atmak” < *at-ķula-* < *at-* “atmak” + -*ķula-* (LÇ, 4b; DTO, 4; Eckmann, 2021: 59)

(...) yahşılar *atķuladılar*. 93b

atkula- fiili için etimolojik sözlük ve kaynaklarda herhangi bir kayıt yoktur, fakat kelimenin *at-* “atmak” fiilinden türediği tahmin edilebilir. Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* adlı eserinde bu fiili *Baburnâme*’den aktarırken *-GUA-* ekiyle türetilen fiiller arasında gösterir. (Eckmann, 2021: 59)

çapkula- “kıyasıya dövüşmek, at sürmek, muharebe etmek” < *çap-kula-* < *çap-* “akın yapmak” + *-kula-* (LÇ 145a; DTO 272; Eckmann, 2021: 59)
(...) érklig édi, *çapkulaştı. 234b*

çapkula- fiili için etimolojik sözlük ve kaynaklarda herhangi bir kayıt yoktur, fakat kelimenin *çap-* “vurmak, kesmek; sürmek; seğirtmek, (at) koşturmak” fiilinden türediği tahmin edilebilir. Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* adlı eserinde bu fiili *Şibânname*’den aktarır ve *-GUA-* ekiyle türetilen fiiller arasında bu fiile yer verir (Eckmann, 2021: 59).

2.2.2.1.2.3. -IA-

Tekin, *-IA-* ekini sıklık çatısı eki olarak ifade edip *kunla-* “sürekli çalmak, yağmalamak” (O 9) < **kun-* “çalmak” örneğini verir (Tekin, 2003a: 94).

Baburnâme metninde *-IA-* eki şu örneklerde görülür:

kavla- “kovmak, kovalamak” < *kav-la-* < ET *kov-* (EDPT, 580)-*IA-*

Afğānlarnı *kavlap* taḳḳa çıḳtım. 214a

Clauson, *kov-* “takip etmek, kovalamak” vb. genişletilmiş anlamlarla “zulüm etmek” fiilinin Çağ.da *kaw-/kawla-* “takip etmek, uzaklaştırmak” şeklinde olduğunu belirtir (EDPT, 580).

2.2.2.1.3. Benzetme Eki: -(I)r-

Clauson, *-r-* ekinin (*ürper-* “ürpermek, tüyleri diken diken olmak” < **ürpe-r-*, *yélpir-* “yumuşak bir esinti şeklinde esmek” < *yélpi-r-* gibi) bir iki fiilde görüldüğünü

bildirerek -r- ekini -çIr-, -ğIr-, -gIr-, -gur-, -gür-, -sir- ekleriyle birlikte ele almıştır (EDPT, xivii).

Erdal, -(I)r-, -çIr-, -gIr- eklerini bir arada ele alır ve geçişsiz fiil türettiklerini bildirerek *süçir-* “tatlı olmak” < *süçi-r-*, *yılır-* “ısınmak” < *yılı-r-* vb. örnekler verir (OTWF 535).

Baburnâme metninde bu ekini tespit ettiğimiz örnekler şunlardır:

ay(ı)r- “ayırarak” < ET *adır-* < **ad-(ı)r-* (EDPT, 66b)

(...) yigitlerni ilgeri *ayırduk*. 84a

Clauson, *adır-* “ayırarak, farklı olmak” fiilinin **ad-* fiilinden türediğini ve bu fiilin Moğolcada *ajira-* “halktan ayrılmak, eve dönmek” anlamında Türkçede bir alıntı olarak yer aldığını Haenish’i tanık göstererek aktarmıştır (EDPT, 66b).

Erdal, *adır-* “ayırarak, farklı olmak” fiilinin *adin* “farklı”, *adığ* “ayık, sarhoş olmayan”, *adıl* “mükemmel”, *adin-* “ayılmak; etkilenmek; şaşırarak, şok etmek”, *adız* “bir nehrin kollarından biri” kelimeleriyle ile aynı kökten türediğini belirterek fiil kökünün **ad-*, **adı-* ya da **adX-* şekillerinden hangisinin olduğunu açık olmadığını ifade eder (OTWF, 535).

Tekin ise fiili **adı-* köküne dayandırmakla birlikte **adı-* = Moğ. **ajira-* “ilerlemek, devam etmek; yolunu tutmak; geçici olarak ikamet etmek; kendi kendine geri çekilmek” < *adira-* denkliliğini bildirmiştir (Tekin, 2003a: 336).

Hacıeminoğlu ise diğer görüşlerden farklı olarak *ad-* fiilinden ve bu fiilin inkişafını tamamlamış şekli olan *ay-* fiilinden biçim ve anlam genileşmesi sonucu türetilen örneklerin muhakemesini yaparak kelimeyi *a-* “ayırarak” fiil kökünden türemiş kabul eder (Hacıeminoğlu, 1991: 19-22).

égir- “çevirmek, döndürmek” < *ég-(i)r-* < ET *eg-*“eğmek” + *-(i)r-* (EDPT, 113a; OTWF, 536)

(...) bir faşıl *égiriptürler*. 342a

oltur- “oturmak; tahta çıkmak” < **ol-tur-* < ET *olor-* “oturmak” < **ol-* “oturmak” (Tekin, 2003a:250)

(...) tahtka *olturdi*. 23a

Clauson, Uyg. *olur-* olarak görülen fiilin Kar.de *oldur-* ve *oltur-* şekilleriyle görüldüğünü bu durumun Türklerde *-l-* sesini *-ld-*’ye benzetme alışkanlığının en eski örneklerinden biri olduğunu ifade eder. *oltur-* şeklinin hala bazı modern dillerde yaşadığını fakat *-lt-*’nin kuzeydoğu lehçelerinde *-tt-*, *-d-*, bütün güneybatı lehçelerinde *-t-* şeklinde görüldüğünü belirtir (EDPT, 150a).

Erdal, fiilin Orta Türkçe ve Kar.deki *oldwr-* ~ *oltwr-* şekillerinin *-tur-* ile türetilen ettirgen şekiller olmadığını, ET *olor-* fiilinin bir varyantı olduğunu ifade eder (OTWF, 780).

Tekin, *olor-* “oturmak, (tahta) oturmak” < **ol-* şeklinde çözümlediği fiilin *-(X)r-* orta çatı eki almış olabileceğini belirtir (Tekin, 2003a: 95).

2.2.2.1.4. Eylem İsteği Bildiren Ek: *-sA-*

Bu ek istek bildiren geçişli fiiller türetir. Gabain, Erdal fiilden fiil yapma, istek ekinin *-gse-*, *-ğsa-* (< *-ğ+sa-*) olmak üzere iki ekin birleşiminden meydana gelen kalıplaşmış bir ek olduğunu belirtir: barıgsa “gitmeyi arzu etmek” < *bar-(ı)ğsa-*, *körügse* “görmeyi arzu etmek” < *kör-(ü)gse-* vb. örnekler verir (Gabain, 2003; OTWF 525-526).

Clauson, -sA- ekinin istek bildiren fiilden fiil yapma eki olduğunu, işlek kullanıldığını, aynı zamanda isimden fiiller türeten bir ek olduğunu bildirirken Eckmann ve Ergin Clauson'un aksine, -sA- ekinin işlek olmadığını ifade eder. Eckmann, *körset-* “göstermek” < *körse-* “görmek istemek”, *kapsa-* “kaplamak istemek; kuşatmak” örneklerini verir (EDPT, xivi; Eckmann, 2021: 60; Ergin, 2006: 215).

Ergin, Eski Anadolu Türkçesi ile bugün bazı ağızlarda bulunan *gör-se-t-* “göstermek” fiilinde bu ek olduğunu ve bu ekin -sA- isimden fiil yapma ekinin tesiriyle ortaya çıkmış olabileceğine dikkat çeker (Ergin, 2006: 215).

Baburnâme metninde de işlek kullanılmayan ek tek bir örnekte görülür:

körset- “göstermek” < *kör-* (EDPT 736a) + *-se-* “göstermek” + *-t-* < *ET *kō-r-(ü)g+se-*
t-

Yana Bākī Tarḥan'ğa ve özge béglerge asru köp insāniyyet ü baḥşışler körsetti.
82a

Etimolojik sözlüklerde ve ilgili kaynaklarda fiil *kör-* “görmek” fiiline kadar çözümlenebilmiştir (Eckmann, 1966, 73; DTS, 318). DanKelly, fiili *körse-* < *körügse-* olarak gösterir. (DanKelly, 1985:110). Clauson'a göre *körügse-* “görmek istemek” < “körüg” < *kör-* “görmek” şeklinde bir çözümleme yapılabilir. Ayrıca *köz* “göz” kelimesi ile *kör-* “görmek” arasında Türkçenin çok eski devirlerinden gelen bir bağlantı olduğunu bildirir (EDPT, 736a). Günşen *göster-* ve *görset-* fiillerinin yapısı üzerine yayınladığı bir incelemesinde bu fiillerin *kō-* “bağlamak” fiiline bağlı olduğunu “ister *göster-*, isterse *görset-* biçimiyle düşünelim, bu fiillerin *kō-* “bağlamak” fiiline dayanan ettirgen ve geçişli birer fiil gövdesi oldukları açıktır” ifadesiyle belirtir. Ayrıca, *göster-* fiilinin yapısının *göster-* < *gö-s-ter-* < *gö-z-ter-* şeklinde izah edilebileceğini yani, *gö-* < *kō-* fiil köküne önce, fiilden fiil yapımı eki olan ve ettirgenlik bildiren -z- eki, sonra yine ettirgen yapı ve işlevdeki -ter- ekinin geldiğini belirtir. Mansuroğlu da Güncen ile aynı kanaati paylaşır. Mansuroğlu bu fiildeki -s- ve -ter- eklerini ettirgenlik bildiren fiilden fiil yapma eki olarak kabul ederek, -s- < -z- dönüşmesi ile de *göster-* fiilini < *gö-s-ter-* < *gö-z-ter-* şeklinde değiştiğini belirtir (İlhan, 2020: 228).

2.2.2.1.5. Edilgen Fiil Türeten Ek: -(X)l-

Gabain, -l- ekinin dönüşlülük yahut edilgenlik ve meçhullük bildirdiğini ifade ederek *katıl-* “katılmak” < *kat-(i)l-*, *örtül-* “örtülmek, örtünmek” < *ört-(ü)l-* vb. örnekler verir (Gabain, 2003: 59).

Clauson, -l-, -Il-, -Ul- eklerinin pasif fiiller türettiğini ve çok işlek kullanıldığını bildirir (EDPT, xivii).

Erdal, Tekin, Gabain, Clauson bu ekin edilgenlik birdirdiğini ifade eder. Erdal, *açıl-* “açılmak” < *aç-(i)l-*, *adıl-* “ayrılmak” < *ad(i)r-(i)l-*; Tekin, *teril-/ tiril-* “toplanmak” (T 33, vb.) < *ter-(i)l-/ tir-(i)l-* (BKD 11, vb.) < **tēr-*; *tiril-* “dirilmek, canlanmak” (BK D 31) < *tir-(i)l-* < **tīr-* vb. örnekler verir (Gabain, 2003: 59; EDPT, xivii; OTWF 651-691; Tekin, 2003a: 94).

Ergin, asıl pasiflik ve meçhul ekinin -l- olduğunu; vokalle veya l ile biten fiil kök ve gövdelerine -l- eki getirilemediği için, böyle fiillerin pasif ve meçhul şekillerinin -n- ile yapıldığını belirtir. Bu durumda -n-’nin görevinin dönüşlü fiil değil pasiflik ve meçhul fiiller türetmek olduğunu ifade eder. Eski Türkçede ve diğer Türk şivelerinde ünlü ile veya l ile biten fiillere de pasiflik ve meçhul eki olarak -l- getirildiğinin görülmesinin asıl pasiflik ve meçhul ekinin -l- olduğunu kanıtladığını belirtir. -n- eki -l-’nin kullanılmadığı yerlere getirildiği için ancak sonradan pasiflik ve meçhul eki görevi yüklenir. Dolayısıyla Türkçede aslında yalnız -l- iken sonradan -l- ve -n- olarak iki pasiflik ve meçhul eki kullanıldığı görülür (Ergin, 2006: 204).

Özetle, Türkçede pasiflik ve meçhul eki -l-, -l-’nin kullanılmadığı yerlerde ise -n-’dir. Bu -n- eki ayrı bir ek değil, -l- ekinin bir şekli sayılmalıdır (Ergin, 2006: 204).

Baburnâme metninde l ünsüzü dışındaki ünsüzlerden sonra -l- eki eklenerek türetilmiş örnekler şunlardır:

açıl- “açılmak” < *aç-(i)l-* < ET *aç-(i)l-* (EDPT, 26b; OTWF 651)

(...) lāleler *açılur*. 202a

ayrıl- “ayrılmak” < *ay(i)r-(i)l-* < ET *adır-* “ayırma” + *-(i)l-* (EDPT, 68b; OTWF, 651)

- (...) ordudın *ayrıldı*. 23a
- aytıl-* “söylenmek, arz edilmek” < ET *ay(i)t-(i)l-* (EDPT, 269b)
- (...) uşol fırsatı *aytıldı*. 193b
- bağıl-* “bakılmak” < *bağ-(i)l-* < ET *bak-(i)l-* (EDPT, 314b)
- (...) haberige hem *bağıldı*. 355a
- barıl-* “varılmak” < *bar-(i)l-* < ET < *bar-(i)l-* (EDPT, 365b)
- (...) Özkent üstige *barıldı*. 40b
- basıl-* “baskına uğramak” < *bas-(i)l-* < ET *bas-* “hücum etmek” + *-(i)l-* (OTWF, 655)
- (...) yağı *basıldı*. 43a
- bérkil-* “sağlamlaştırılmak” < *bérk-(i)l-* < ET *berk +i-* “sağlamlaşmak” (EDPT, 363a; TETL 319; OTWF 475) + *-l-*
- (...) *bérkilgen* éllerni alıp kélip Belhte atasığa mülhak boldı. 57a
- béril-* “verilmek” < *bér-(i)l-* < ET *ber-(i)l-* (EDPT, 365b)
- (...) Bâdem’ni hem aña *bérildi*. 71b
- bitil-* “yazılmak” < *bit-(i)l-* < ET **bit* < Çin. *bi(e)t* “fırça” + *i-* “yazmak” + *-l-* (OTWF, 656)
- (...) tertib bile ok *bitildi*. 101a
- bozul-* “bozulmak” < *buz-(u)l-* < ET *buz-* “zarara uğramak” + *-(u)l-* (EDPT, 391b; OTWF, 657) → *buzul-*
- (...) *bozulup* kaçarlardı. 257b
- buyurul-* “emredilmek” < *buyur-(u)l-* < ET *buyur-* (EDPT 3987) + *-(u)l-*
- (...) *buyuruldu* kim ‘azābları bile öltürdiler. 43b
- buzul-* “bozulmak” < ET *buz-(u)l-* (EDPT, 391b; OTWF, 657) → *bozul-*
- (...) bağ *buzulup* érdi. 46a
- bükül-* “eğilmek” < *bük-(ü)l-* < ET *bük-(ü)l-* (EDPT, 326b)
- (...) *bükülüp* yağının ortası[da] méni yerge urdı. 112a
- çapıl-* “yağmalanılmak” < *çap-(i)l-* < ET *çap* “yağma etmek” *-(i)l-* (EDPT, 397a)

- (...) Deştni *çapıldı*. 233a
- çıkaryl-* “çıkarılmak” < *çıkār-(ı)l-* < ET *çıkar-* (EDPT, 410b) + *-(ı)l-*
- (...) yigitlerni atlık *çıkardı*. 91b
- çıkıl-* “çıkılmak” < *çık-(ı)l-* < ET *çık-(ı)l-* (EDPT, 407b)
- (...) Şeyhzāde Dervāzesi’den *çıkıldı*. 95a
- déyil-* “söylenmek” < *de-* “söylemek” + *-y-* (türeme ses) + *-(ı)l-* (TETL 606)
- (...) cavangar *déyildi*. 209b
- éğil-* “eğilmek” < *ég-(ı)l-* < ET *eg-(ı)l-* (EDPT, 106b; OTWF 658)
- Attın *éğilip édi* (...) 113a
- ékil-* “ekilmek” < *ék-(ı)l-* < ET < *ek-(ı)l-* (EDPT, 106b)
- (...) neyşeker dağı *ékilip édi*. 132a
- éşitil-* “iştirilmek” < *éşit-(ı)l-* < ET *eşid-(ı)l-* (EDPT 258b; OTWF, 658)
- (...) éldin *éşitilmedi*. 134a
- évrül-* “çevirmek, döndürmek” < *évir-(ı)l-* < ET < *evir-(ı)l-* (EDPT, 14b; OTWF, 659)
- (...) Afğānlar sarı *évrüldi*. 235b
- içil-* “içilmek” < *içil-* < ET < *iç-(ı)l-* (EDPT, 26b)
- (...) ‘arax içildi. 227a
- inil-* “inilmek” < *in-(ıl)-* < ET *én-(ı)l-* (EDPT, 185b)
- (...) Kuruş Sayğa *inildi*. 213b
- kaçurul-* “kaçırılmak” < *kaçur-(u)l-* < ET *kaç-ur-* (EDPT, 592b) + *-(u)l-*
- (...) ğanīmni *kaçuruldı*. 85b
- katıl-* “katılmak” < *kat-(ı)l-* < ET *kat-* “eklemek” + *-(ı)l-* (EDPT, 601b; OTWF, 662)
- (...) maña *katıldılar*. 9a
- kaytarıl-* “geri döndürmek” < *kaytar-(ı)l-* < ET *kaytar-(ı)l-* (EDPT, 676b)
- (...) hayāl kılıp *kay[ta]rıldım*. 95b
- kazıl-* “işlenmek, bir yüzey kazılmak” < *kaz-(ı)l-* < ET *kaz-(ı)l-* (EDPT, 684a)
- (...) ābādān *kazılmadı*. 215a

kéçil- “geçilmek” < *kéç-(i)l*- < ET *keç-(i)l*- (EDPT, 697b)

(...) sudın *kéçildi*. 243b

kéltürül- “getirilmek” < *keltür-(ü)l*- < ET *kel-tür*- (EDPT, 716b) + *(ü)l*-

(...) ol elfāznı oğ *kéltürüldi*. 325a

kéñeşil- “danışmak, görüşmek” < *kéñeş-(i)l*- < ET *kengeş*- (EDPT, 734b) + *-(i)l*-

(...) beğlerni yığıp *kéñeşildi*. 158a

késil- “kesilmek” < *kés-(i)l*- < ET *kes-(i)l*- (OTWF, 663)

Bir tārı *késilmedi* (...) 234a

kéydürül- “giydirilmek” < *kéydür-(ü)l*- < *key-dür*- < ET *keğ*- “giymek” (EDPT, 704)

(...) cāme nīmçe *kéydürüldi*. 363a

ķırıl- “telef olmak” < *ķır-(i)l*- < ET *ķır*- “ölmek” + *-(i)l*- (EDPT, 658b; OTWF, 664)

(...) Moğol kişisi *ķırıldı*. 30b

kiril- “girilmek” < *kir-(i)l*- < ET *kir-(i)l*- (EDPT, 745a)

(...) kémege *kirildi*. 229a

ķoparıl- “kaldırılmak” < *ķopar-(i)l*- < ET *kop*- “yükselmek” + *-ur*- (EDPT, 586a) + *-(i)l*-

(...) mināre *ķoparıldı*. 147b

koşul- “katılmak” < *koş-(u)l*- < ET *koş*- “katılmak” + *-(u)l*- (EDPT, 673a; OTWF, 665)

(...) inileriğa *koşuldılar*. 101b

ķoyul- “koyulmak, konulmak” < *ķoy-(u)l*- < ET *koy-(u)l*- (EDPT, 677a)

(...) çapķun *ķoyuldı*. 106a

köçül- “göç edilmek” < *köç-(ü)l*- < ET *köç-(ü)l*- (EDPT, 694a)

(...) su ķoyığa baķa *köçüldi*. 151b

körsetil- “gösterilmek” < *körset-(i)l*- < *körset*- “göstermek” + *-(i)l*- < ET *kör-(ü)gse-t*- *(i)l*-

(...) iştiğāl *körsetildi*. 18a

körül- “görülme” < *kör-(ü)l*- < ET *kör-(ü)l*- (EDPT, 745a)

- (...) su *körülmeydur*. 153b
- körüşül*- “görüşülmek” < *körüş-(ü)l*- < ET *kör-(ü)ş*- (EDPT, 748) + *-(ü)l*-
- Yürüp arada *körüşüldi*. 235a
- köteril*- “götürülmek” < *köter-(i)l*- < ET *kötür-/kötör*- “yukarı kaldırmak, yükseltmek” (EDPT, 706a)+ *-(i)l*-
- (...) sizni pādšāh *köterélin*. 152b
- kutul*- “kurtulmak” < *kut-(u)l*- < ET *kuṭr(u)l-/kurt-(u)l*- (EDPT, 650a; OTWF 667)
- (...) kaçıp *kutuldi*. 113a
- olturguzul*- “oturtulmak; tahta çıkarılmak” < *olturguz-(u)l*- < *oltur*- “oturmak” + *-ğuz-* “*oturtmak*” (Eckmann, 2021: 60) + *(u)l*-
- (...) ba‘zısını sīhka *olturguzuldi*. 214a
- olturul*- “oturulmak” < *oltur-(u)l*- < ET *oltur*- (EDPT, 150a) + *-(u)l*-
- (...) ol nevāhīde *olturuldi*. 214b
- okul*- “okunmak” < *oku-l*- < ET *okıl*- (EDPT, 85a)
- Gāhī muṭāyebe yosunluḡ Ḥāce Ḥāfız’nın bu beytini tağyīr *okulur édi*(...) 128b
- öltürül*- “öldürülmek” < *öltür-(ü)l*- < ET *öltür*- (EDPT, 133b) + *-(ü)l*-
- (...) Gürg *öltürülür érdi*. (240a)
- ötel*- “yerine getirilmek” < *öt-(e)l*- < ET *öte-l*- (EDPT, 57a)
- (...) ğusl bile *öteldi*. 150a
- ötkeril*- “geçirilmek” < *ötker-(i)l*- < ET *öt-ker*- “geçirmek” (Eckmann, 2021: 59) + *-(i)l*-
- (...) Ḥocendka *ötkerildi*. 55b
- ötül*- “geçilmek” < *öt-(ü)l*- < *öt*- (EDPT 39a) + *-(ü)l*-
- (...) teşvīş bile *ötüldi*. 76a
- saçıl*- “saçılmak, dağılmak” < *saç-(i)l*- < ET *saç*- “saçmak” + *-(i)l*- (OTWF, 669; EDPT, 797a)
- (...) ğalebe *saçıldı*. 353b

sañıl- “vurulmak” < *sañ-(ı)l-* < ET *sañ-* “delmek” + *-(ı)l-* (EDPT, 836a; OTWF, 669)

(...) bāğka sañılıp *bardı. 210b*

sorul- “sorulmak, öğrenilmek” < *sor-(u)l-* < ET *sor-(u)l-* EDPT, 851b (OTWF, 673)

(...) devr sorulğusıdur. *87b*

soyul- “soyulmak” *soy-(u)l-* < ET *soy-(u)l-* (OTWF, 673)

(...) térisi āsān *soyulur. 283a*

sözleşil- “konuşulmak, bahsedilmek” < *söz+IAş-(ı)l-* < ET **sö-z+IAş-(ı)l-*

(...) kişiler yiberip *sözleşildi. 78b*

talatıl- “yağma ettirilmek” < *tala-t-(ı)l-* < ET *tala-* (EDPT, 492a) + *-t-* + *-(ı)l-*

(...) *talatılmasa* (...) tutsalar kérek. *64a*

tapıl- “bulunmak” < *tap-(ı)l-* < ET *tap-(ı)l-* (EDPT, 439b)

(...) yokkarırak *tapıldı. 363b*

tapşurul- “teslim edilmek” < *tapşur-(u)l-* < ET *tapiş-(u)r-* (OTWF, 722) + *-(u)l-*

(...) kanlıklarığa *tapşuruldı. 251a*

tartıl- “çekilmek” < *tart-(ı)l-* < ET *tart-(ı)l-* (EDPT, 536b)

(...) h̄ārhlık *tartıldı. 101a*

tégil- “ulaşılmaq” < *tég-(ı)l-* < ET *teg-(ı)l-* (EDPT, 481a)

İşke *tégilgen* maḥalda qaltağaylığı bar édi. *15b*

tépil- “(ayakla) basılmak” < *tép-(ı)l-* < ET *tep-(ı)l-* (EDPT, 439b)

(...) *tépilgen* basılğan yol bile hem at be-ḥīle baradur. *194a*

téşil- “delinmek, deşilmek” < *téş-(ı)l-* < ET *teş-(ı)l-* (OTWF, 676)

(...) işaret bile *téşilédür. 285b*

tıkıl- “tıkılmak, zorla sokulmak” < *tık-(ı)l-* < ET *tık-(ı)l-* (OTWF, 677)

(...) bizge *tıkılıp* kældiler. *198b*

tıyıl- “önlenmek, engel olunmak” < *tıy-(ı)l-* < ET *tıd-(ı)l-* (EDPT, 456a)

Çerig *tıyıldı. 203b*

tikil- “dikilmek” < *tik-(i)l-* < ET *tik-(i)l-* (OTWF, 678)

(...) derhem *tikildi*. 235b

tiril- “kendine gelmek, iyileşmek” < ET *tiril-* < **tir-(i)l-* (EDPT, 547b) → *tirül-*

Mén haste olup édim, *tirildim*; cân qadrini billāh émdi bildim. 306b

tirül- “kendine gelmek, iyileşmek” < ET *tiril-* < **tir-(ü)l-* (EDPT, 547b) → *tiril-*

Horāsān éli pür-zerāfet *tirülür*. 190a

tol- “dolmak” < ET *to-l-* (EDPT, 491a) < **to-* (EDPT, 434a)

(...) oğ *toldurdi*. 113a

tökül- “dökülmek” < *tök-(ü)l-* < ET *tök-(ü)l-* (OTWF, 679)

(...) su *töküledür*. 215a

turul- “durulmak; sakinleşmek” < *tur-(u)l-* < ET *tur-(u)l-* (EDPT, 548a)

(...) *lenger salıp turuldu*. 229a

tutul- “tutulmak” < *tut-(u)l-* < ET *tut-(u)l-* (OTWF, 680)

(...) şāḥ *tutulur édi*. 67b

tüşül- “inilmek, varılmak” < *tüş-(ü)l-* < ET *tüş-(ü)l-*

(...) Türek Çārbāğı’ğa *tüşüldi*. 100b

ulaşıl- “ulaşılma” < *ulaş-(ı)l-* < ET *ulaş-(ı)l-*

(...) dervişlerğa *ulaşıldı*. 312a

unutul- “unutulmak” < *unut-(u)l-* < ET *unıt-(ı)l-* (OTWF, 681)

(...) élniḡ mürüvveti *unutulur*. 82a

urul- “vurulmak” < *ur-(u)l-* < ET *ur-(u)l-* (EDPT, 229b)

(...) oğ *uruldi*. 222b

uruşul- “karşılıklı vuruşulmak” < *uruş-(u)l-* < *uruş-* (EDPT, 239b) + (*ul-*)

(...) bu destür *uruşuldi*. 158b

uzal- “uzanmak” < *uza-l-* < ET *uza-l-* (EDPT, 287a)

Şubḥ *uzalap kéledür*. 116b

ükül- “yığılmak, toplanılmak” < *ük-(ü)l-* < ET *ük-(ü)l-* (EDPT, 106b)

- (...) tenke *üküldi*. 215b
- üleşil*- “paylaşılma, üleşilmek” < *üleş-(i)l*- < ET *üleş-(i)l*-
- (...) *bolcarlar üleşildi*. 91b
- üzül*- “eski ve kötü haline döndürülmek; koparılmak” < *üz-(ü)l*- < ET *üz-(ü)l*- (EDPT, 287a)
- (...) bağları *üzülür édi* 7a
- yanıl*- “dönülmek” < *yan-(ı)l*- < ET *yan-(ı)l*-
- Yurtıdın ok *yanıldı*. 83a
- yapıl*- “kapanmak, örtülmek” < *yap-(ı)l*- < ET *yap-(ı)l*- (EDPT, 877a)
- (...) tälär *yapılıp édi*. 227a
- yarıl*- “yarılmak, yarılıp açılmak” < *yar-(ı)l*- < ET *yar-(ı)l*- (OTWF, 681)
- Yer andak *yarılıp édi* (...) 157b
- yasal*- “yapılma; düzenlenilmek” < *yasal-l*- < ET *yasal-l*-
- (...) taş bile *yasaldı*. 220a
- yaşul*- “gizlenmek” < *yaş-(u)l*- < ET *yaş-(u)l*-
- (...) çıkıp *yaşulğandur*. 199a
- yayıl*- “yayılmak, dağılmak” < *yay-(ı)l*- < ET *yay-(ı)l*- (OTWF, 685)
- (...) *haber yayıldı*. 30a
- yétil*- “ulaşılmak” < *yét-(i)l*- < ET *yét-(i)l*- (EDPT, 890a)
- Şubh vaktı *yétildi*. 59a
- yetişil*- “yetişilmek” < *yetiş-(i)l*- < ET *yetiş-(i)l*-
- (...) kasağağa *yetişildi*. 150b
- yéyil*- “yenilmek, yeme işi yapılmak” < *yéy-(i)l*- < ET *yéy-(i)l*-
- (...) ma‘cün *yéyildi*. 232a
- yığıl*- “yığılmak, toplanmak” < *yığ-(ı)l*- < ET *yığ-(ı)l*- (EDPT, 901b)
- Cemī‘ *yığıldılar*. 274b
- yıkıl*- “yıkılmak, aşağı çökmek” < *yık-(ı)l*- < ET *yık-(ı)l*- (EDPT, 902a)

(...) yerge *yıkıldım*. 95b

yiberil- “gönderilmek” < *yiber-(i)l-* < ET *ıd-(ı)l-* (EDPT, 56b)

(...) kişiler *yiberildi*. 94a

yörül- “gidilmek” < *yör-(ü)l-* < ET *yör-(ü)l-*

(...) koyırağtın *yörüldi*. 333a

yutal- “yutulmak” < *yut-(a)l-* < ET *yut-(a)l-*

(...) *yutalganda* kan tüküre kırıştım. 253a

yürül- “gidilmek” < *yür-(ü)l-* < ET *yür-(ü)l-*

Ähistarağ *yürüldi*. 109b

Baburnâme metninde bir örnekte +A- isimden fiil yapma ekinden sonra -l/- ekinin geldiği görülebilir:

atal- “adlanmak, nam salmak” < *ata-l-* < ET *at+a-l-* (OTWF, 654)

(...) bég *ataldı*. 174a

Erdal, “belirli bir isim ya da isimler ile çağrılmak” tanımıyla açıkladığı bu fiilin Uyg.da iki kez görüldüğünü, *UW*’den alıntılandığını, ancak *EDPT*’de bu fiilden bahsedilmediğini belirtir (OTWF 654).

Baburnâme metninde *l* ünsüzünden ve ünlülerden sonra -n- eki eklenerek türetilmiş örnekler şunlardır:

alın- “alınmak, elde edilmek” < *al-(ı)n-* < ET *al-(ı)n-* (EDPT, 148a)

Bu senger *alınğandın* sonj (...) keldi. 148a

salın- “salınmak” < *sal-(ı)n-* < ET *sal-(ı)n-* (OTWF, 612)

(...) *salınıpturadur*. 278b

Baburnâme metninde *-n-* eki eklenerek edilgenlik görevi yüklenen fiillerin *-l-* eki ile tekrar edilgen ve meçhul yapıldığı tespit edilir:

atlanıl- “harekete geçirilmek” < *atlan-(ı)l-* < ET *atlan-(ı)l-*

(...) çerig *atlanıldı*. 31a

konul- “konulmak” < *kon-(u)l-* < ET *kon-(u)l-*

(...) Senbel kəntleride *konuldu*. 331a

Eski Türkçede ve Çağatay Türkçesi dâhil olmak üzere diğer Türk şivelerinde bazen sonu *l* ünsüzü ile biten bir tabandan sonra *-l-* ekinin eklendiği görülür.

Baburnâme metninde bu durum şu örneklerde tespit edilir:

alıl- “kendisi için almak” < *al-(ı)l-* < ET *al-(ı)l-* (OTWF 653)

(...) zorlap *alıldı*. 335a

kélil- “gelinmek” < *kél-(i)l-* < ET *kél-(i)l-*

(...) Margīnān’ğa *kélildi*. 78a

kılıl- “yapılmak” < *kıl-(ı)l-* < ET *kıl-(ı)l-* (EDPT, 621b)

(...) ihtiyāṭ *kılılur édi*. 67b

salıl- “yapılmak” < *sal-(ı)l-* < ET *sal-* (EDPT, 824b)+ *-(ı)l-*

(...) uruş *salıldı*. 67b

Baburnâme metninde edilgenlik ekinin ilk fiil tabanlarından başka ettirgen tabanlara da eklenebildiği tespit edilmiştir:

ayturul- “söyletilmek” < *aytur-(u)l-* < ET *aytur-(u)l-* (UW, 316)

(...) aṇa *ayturuldu*. 369a

çapturul- “koşturulmak, akın yaptırılmak” < *çaptur-(u)l-* < ET *çaptur-(u)l-*

(...) ümerāsıḡa *çapturuldu*. 350b

tartturul- “çektirilmek” < *tarttur-(u)l-* < ET *tarttur-(u)l-*

(...) aşını *tartturuldu*. 245b

tutturul- < “tutturulmak” < *tuttur-(u)l-* < ET *tuttur-(u)l-*

(...) bégleri *tutturuldu*. 25a

yandurul- “döndürülmek” < *yandur-(u)l-* < ET *yandur-(u)l-*

(...) orduğa *yanduruldu*. 230a

yığışturul- “yığıştırılmak, toplanılmak” < *yığıştur-(u)l-* < ET *yığıştur-(u)l-*

Teşvîş bile *yığışturuldu*. 376b

yükündürül- “diz çöktürülmek” < *yüküntür-(ü)l-* < ET *yüküntür-(ü)l-* (OTWF, 697)

(...) nökerlikke *yükündürüldi*. 241b

2.2.2.1.6. Dönüslü Fiil Türeten Ek: -(X)n-

Gabain, bu ekin meçhullük bildirdiğini, *l* ile biten fiil tabanlarının dönüşlülüğünün de *-n-* ile yapıldığını ve anlamın bazen basitiyle aynı olduğunu belirterek *alın-* “alınmak; kendisi için almak; elde edilmek” < *al-(i)n-*, *bilin-* “kendini bilmek, pişman olmak” < *bil-(i)n-*, *kılın-* “hazırlanmak, gayret etmek, kılınmak” < *kıl-(i)n-* vb. örnekler verir (Gabain, 2003: 59).

Clauson, *-n-*, *-In-*, *-Un-* ekinin dönüslü fiiller türettiğini ve bu dönüşlülüğün kendine bir şey yapmak; kendi için bir şey yapmak; kendi başına bir şey yapmak; bir şeyi yapıyormuş görünmek ama aslında yapmamak olmak üzere dört kullanım anlamı olduğunu bildirir. İşlek kullanılmakla birlikte bazen geçişsiz fiiller bazen de geçişli fiillerden pasif fiiller yaptığını belirtir (EDPT, xivii).

Tekin, Eckmann da bu ekin dönüslü veya edilgen anlam bildirdiğini belirtir. Tekin, *adrın-* “ayrılmak” (Uybat III 10, 11) < *adrıl-(i)n-*, *tutun-* “tutunmak” (T 25) < *tut-(u)n-*; Eckmann, *çalın-* “çalınmak” < *çal-(i)n-*, *körün-* “görünmek” < *kör-(ü)n-*, *sığın-* “sığınmak” < *sığ-(i)n-* gibi örnekler verir (Tekin, 2003a: 95; Eckmann, 2021: 60).

Ergin, bu ekin Türkçede eskiden beri çok işlek kullanıldığını, görevinin kendi kendine yapma veya olma ifade eden fiiller yapmak olduğunu belirtir. Ona göre,

“kendi kendine yapma veya olmanın iki cephesi vardır: bir kendi kendine, kendi başına yapma veya olma; bir de kendisine yapma veya olma.” Ergin, karşıladığı hareket o hareketi yapan veya olan nesnenin üzerine döndüğü için *-n-* eki ile yapılan fiillere *dönüşlü fiiller* ve *-n-* ekine de *dönüşlülük eki* adı verildiğine değinir (Ergin, 2006: 202).

Baburnāme metninde *-n-* ekinin çeşitli fonksiyonlarına rastlamak mümkündür:

1) *Baburnāme* metninde *-n-* ekinin fonksiyonlarından biri, günümüz Türkiye Türkçesinde olduğu gibi dönüşlülük ifade etmek, yani yapılan işten fâilin kendisinin etkilendiğini belirtmektir:

bulan- “bulanmak” < *bula-n-* < ET *bulğa-n-* (EDPT, 343a; OTWF, 596)

(...) dört ay birge *bulandı*. 119b

kon- “gecelemek; durmak” < **ko-n-* < ET *ko-n-* (EDPT, 632a) < **ko-* (EDPT, 578b)

(...) bir yerde *konduk*. 160b

Gabain, *kop* “bütün” ve *kod-* “koymak” kelimelerinin *ko-* “koymak” fiil kökünden türediğini *kon-* “konmak” fiilinde bu kelimelerle karşılaştırılması gerektiğini ifade eder (Gabain, 2003: 54, 58).

Clauson, Tekin ise *kon-*, *kop-* ve *koğ-* fiillerinin **ko-* “koymak” fiilinden türemiş olabileceğini bildirir (EDPT, 578b; Tekin, 2003a: 93-93).

körün- “görünmek” < *kör-(ü)n-* < ET *kör-(ü)n-* (OTWF, 607)

(...) ma‘kūl *köründi*. 64a

tayan- “dayanmak, yaslanmak” < *taya-n-* < ET *taya-n-* (EDPT, 569b; OTWF, 617)

(...) tamığa *tayandı*. 113a

tépren- “teprenmek, kımıldamak” < *tepre-n-* < ET *tepre-n-* (OTWF, 618)

(...) yer *téprendi*. 157b

toğun- “dokunmak, çarpmak” < *tokı-n-* < ET *tokı-n-* (OTWF, 620)

(...) deryāğa *toğunup édi*. 90a

tutun- “tutunmak, tutulmak, yakalanmak” < *tut-(u)n-* < ET *tut-(u)n-* (OTWF, 621)

(...) *tutunğan* bégler Muḥammed Bākır Bég édi (...) 25a

tüken- “tükenmek” < *tüke-n-* < ET *tüke-n-* (EDPT, 484b)

Bolğanı hem *tükendi*. 95a

ulğan- “büyüme, gelişme” < *ul(u)ğ+(a)n-* < ET *ulğat-* /*ulğay-* < *uluğ+ad-* (EDPT,

138) → *ulğat-* /*ulğay-*

(...) şehirde *ulğanıp édi* 18b

yasan- “hazırlanmak, düzenlenmek, sıralanmak” < *yasa-n-* < ET *yasa-* (EDPT, 974a)

Bolğan yigitler *yasanıp* çıktılar (...) 61b

yastan- “yaslanmak” < *yasta-n-* < ET *yasta-n-* (OTWF, 628)

Kéçe ve kündüz eşikte *yastanıp édi* (...) 174a

yaşun- “gizlenmek, saklanmak” < *yaş-(u)n-* (LÇ 294b; DTO, 528) < ET *yaş-*

(...) hezāre yaşunğan ékendür. 117a

2) *Baburnāme* metninde *-n-* eki, çoğunlukla hisleri ifade eden fiillerde failin bir işi kendi kendine, kimseden yardım almadan yapmasını ifade eder:

émgen- “zahmet çekmek, üzölmek” < *émge-n* < ET *emge-n-* (OTWF 597)

(...) köp *émgendiler*. 147b

inan- “inanmak” < ET *inan-* < **ina-n-* (EDPT, 188a; OTWF, 601)

(...) *inansa* bolmas 278a

kazğan- “kendi başına kazanmak” < ET *kazgan-* < **kaz-ı-k-+a-n-* (OTWF 604)

(...) at *kazğandı*. 206a

kuvan- “sevinmek, güvenmek, inanmak” < ET (*kuvan-/küven-*) < **küve-n-* (EDPT, 690a; OTWF, 607)

(...) *kuvandı*. 315b

sagın- “özlemle düşünmek” < *sag-(ı)n-* < ET *sak-(ı)n-* (EDPT, 812b)

Öylerini hem *sagındılar*(...) 51a

sevün- “sevinmek” < *sev-(ü)n-* < ET *sev-(ı)n-* (EDPT, 790b; OTWF, 612)

Ġurbette *sévünmes érmiş* (...) 100a

sıgın- “sığınmak” < *sıg-(ı)n-* < ET *sıg-(ı)n-* (EDPT, 813b; OTWF, 613) → *sıkın-*
(...) *sığınıp* kıldı. 104b

sıkın- “sığınmak” < *sık-(ı)n-* < ET *sıg-(ı)n-* (EDPT, 813b; OTWF, 613) → *sığın-*
(...) *sıkınıp* turup édi. 232b

usan- “bıkmak, bezmek” < *usa-n-* < ET *osa-n* < **osa-* (EDPT, 248b)
(...) kélmekdin *usandılar*. 16b

3) *Baburnāme* metninde *-n-* eki ünlü ve /ünsüzü ile biten fiillere eklenerek, pasif ve meçhul fiiller yapan *-l-* ekinin işlevini üstlenebilir:

atan- “atanmak, çağrılmak” < *ata-n-* < ET *at+a-n-* (OTWF 590)
(...) *atangıanlar*(...) kélürler édi. 194a

san- “sayılmak, hesap edilmek” < *sa-n-* < ET *sa-n-* (EDPT, 833a; OTWF, 611) < **sa-*
(EDPT, 781a)
(...) orduğaça *sanasun*. 369b

sin- “kırılmak, parçalanmak” < *sı-n-* < ET *sı-n-* (EDPT, 833b; OTWF, 613) < *sı-*
(EDPT, 782a)
(...) tüpidin *sındı*. 242a

urun- “vurulmak, çarpılmak” < *ur-(u)n-* < ET *ur-(u)n-* (OTWF, 624) < *ur-* (EDPT, 194b)
(...) birbirge *urundılar*. 157b

4) *Baburnāme* metninde *-n-* dönüşlü çatı eki bazen hiç bir görev üstlenmeksizin fiillden fiil yapar. Ercilasun’a göre “bu, ‘bir hareketi kendi kendine yapma’ fonksiyonunun zamanla aşınmış olmasından doğan bir durumdur” (Ercilasun, 2020: 47).

Baburnâme metninde *-n-* dönüşlü çatı ekinin fonksiyonsuzluğu şu örnekte görülür:

yükün- “secde etmek, saygıyla eğilmek, diz çökmek” < ET **yük-(ü)-n-* (OTWF 631)

(...) üç *yükündüm*. 32a

2.2.2.1.7. İşteş Fiil Türeten Ek: *-(X)ş-*

Gabain, *-ş-* ekinin karşılıklılık ve tekrarlanma bildirdiğini; karşılıklılık anlamının bir tarafın pasif diğer tarafın aktif olduğu durumlarda cereyan ettiğini ancak bazen katılan iki tarafın da aktif olabileceğini bildirir: *tapış-* “bulmak, yeniden bulmak” < *tap-(i)ş-*, *körüş-* “görüşmek, selamlaşmak” < *kör-(ü)ş-* vb. örnekler verir (Gabain, 2003: 60).

Clauson ise bu ekin ünlülerden sonra *-ş-*, ünsüzlerden sonra *-Iş-*, *-Uş-* şeklinde eklendiğini; fiile karşılıklı ve birlikte yapmak; yarış ve yardımlaşma gibi anlamlar yüklediğini bildirir (EDPT, xivii).

Erdal da Clauson gibi bu ekin yarışma ve iş birliği ifadesi bildirmesine değinerek birden fazla katılımcının işbirliği veya rekabet içinde birbirleri üzerinde, birbirlerine doğru, lehinde, aleyhinde vb. gerçekleştirilmesi ile karakterize edilen fiiller türettiğini ifade eder (OTWF 552).

Tekin, Eckmann’a göre bu ek birden çok fail tarafından ortaklaşa veya karşılıklı yapılan işteşlik veya ortaklaşma ifadeli fiiller yapar. Tekin, *kışkışür-* “birbirini kışkırtmak” < **kik-(i)ş-*, *sünüş-* “savaşmak” < **sün-(ü)ş-*; Eckmann *bəriş-* “karşılıklı vermek” < *bér-(i)ş-*, *içiş-* “içişmek” < *iç-(i)ş-* gibi örnekler verir (Tekin, 2003a: 96; Eckmann, 2021: 60-61).

Ergin de *-ş-* ekinin Türkçede eskiden beri çok işlek olarak kullanılan fiilden fiil yapma eklerinden biri olduğunu, yaptığı fiillerin bir ortaklaşma veya bir oluş ifade ettiğini belirtir. Ortaklaşma ifade eden fiillerin birden fazla fail tarafından ortaklaşa yapılan, yapılan fiiller olduğunu; bir oluş ifade eden fiillerin ise dönüşlü fiillerle bazı

pasif fiillere benzer şekilde bir kendi kendine olma bildirdiğini ifade eder. Ayrıca oluş bildiren fiillerin tek fail tarafından, fakat bu failin geniş ve sıkı bir paydaşlığı ile yapıldığını adeta bir fail içinde birden fazla fail olduğu ve onlar tarafından ortaklaşa yapıldıkları hissini verdiğini belirtir. Özetle -ş- ekinin asıl fonksiyonu ortaklık ifade etmek, ortaklaşma ile yapılan fiiller türetmektir. Oluş fonksiyonu ise bu ortaklaşma fonksiyonuna dayanmakta ve ondan çıkmış görünmektedir (Ergin, 2006: 207).

Baburnâme metninde -ş- işteş çatı ekinin çeşitli fonksiyonlarını görebiliriz.

1) *Baburnâme* metninde birden fazla failin ortak gerçekleştirdiği fiillerde:

a) Eklendiği fiile karşılıklı olarak yapma anlamı verir.

ayrış- “birbirinden vazgeçmek, ayrılmak” < *ay(ı)r-(ı)ş-* < ET *ad(ı)r-(ı)ş-* < **ad-(ı)r-*
(...) *ayrışıp* kélip uşol pârça tağka çıktılar. 147a

aytış- “konuşmak, söyleşmek” < *ay(ı)t-(ı)ş-* < ET *ayt-(ı)ş-* (OTWF 554)
(...) oturup *aytıştılar*. 102b

çıkış- “aynı zaman çıkmak” < *çık-(ı)ş-* < ET *çık-(ı)ş-* (EDPT, 412a)
(...) *çıkışmağan* cihetidin Semerķandğa Sultān Aḥmed Mīrzā mülāzemetiğa bardı. 13a

deyiş- “karşılıklı söyleşmek” < *dey-(ı)ş-* < ET *téy(i)ş-*
“(...) pādişāhdur” dép *déyiştiler*. 199b

iñiş- “birlikte, aynı zamanda inmek” < *iñ-(ı)ş-* < ET *éñ-(ı)ş-* (EDPT, 191a)
(...) *iñişip* oturup édim. 194b

ķavuş- “kavuşmak” < *ķav-(u)ş-* < ET **ķav-(ı)ş-* (EDPT, 588a; OTWF, 560)
(...) sözleri birbirige ķavuşmay buzulup Uzun Ḥasan köçige Aḥsī sarı tarttı. 63a

ķeñeş- “görüşmek, danışmak” < *ķeñe-ş-* < ET *ķeñe-ş-* (EDPT, 734b) < *ķeñe-ş-* (OTWF 561) (...) çarlap *ķeñeştük*. 355a

ķeyiş- “bir arada, aynı zamanda giyinmek” < *ķey-(ı)ş-* < ET *ķéd-(ı)ş-*
(...) cébeler *ķeyişip* uruşa yazıp ayrılıp Nāşır Mīrzā Bedaḥşān sarı tarttı. 156a

körüş- “görüşmek” < *kör-(ü)ş-* < ET *kör-(ü)ş-* (EDPT, 748a)

(...) barıp *körüştüm*. 102b

körüş- “görüşmek” < *kör-(ü)ş-* < ET *kör-(ü)ş-* (EDPT, 748a) → *körüş-*

(...) sözleşip *körüşürler*. 256a

kuçuş- “kucaklaşmak” < *kuç-(u)ş-* < ET *kuç-(u)ş-* (EDPT, 593a; OTWF, 563)

Ğalebe *kuçuşup turdılar*. 103a

soruş- “konuşmak; birine bir şey sormak” < *sor-(u)ş-* < ET *sor-(ı)ş-* (EDPT, 855a)

(...) *soruşup* alar ol taraf bardılar, mén bu taraf keldim. 38a

suguruş- “karşılıklı kılıçları dışarı çekmek” < *sugur-(u)ş-* < ET *sugur-(u)ş-*

(...) kılıçlar *suguruştılar*. 100b

tartış- “tartışmak, birbiriyle kavga etmek” < *tart-(ı)ş-* < ET *tart-(ı)ş-* (EDPT, 537a)

(...) at *tartıştuk*. 95b

tégiş- “değişmek” < *tég-(i)ş-* < ET *teg-(i)ş-* (EDPT, 487b)

(...) burunrak *tégişti*. 266b

tutuş- “birlikte tutmak” *tut-(u)ş-* < ET *tut-(u)ş-/tüt-(ü)ş-* (EDPT, 461b)

(...) *tutuşup* üç dört türlüğ mu‘allak baradurlar. 353a

uçraş- “karşılaşmak” < Moğ.+T. *uçra-ş-*

(...) yağdın *uçraştuk*. 90b

üleş- “paylaşmak, bölüşmek” < *üle-ş-* < ET *üle-ş-* (OTWF, 572)

(...) élige *üleşti*. 32a

yaraş- “uyuşmak, barış yapmak” < *yara-ş-* < ET *yara-ş-* (EDPT, 972a)

(...) basîṭ *yaraştı*. 330a

yığış- “yığışmak, bir araya toplanmak” < *yıg-(ı)ş-* < ET *yıg-(ı)ş-* (EDPT, 909a)

(...) koy *yığışturdum*. 196b

yürüş- “birlikte yürümek” < *yorış-* < ET *yorış-* (EDPT, 973a)

Andicān’ğa mükerreren yürüşüp (...) keldük. 58b

b) Eklendiği fiile birbiriyle rekabet etme, yarışma anlamı verir:

atkulaş- “birbirine pek çok ok atmak” < *at-ķula-ş-* < *at-ķula-* (Eckmann, 2021: 59) +
-ş-

(...) biziñ aşılkçı ve alarnıñ aşılkçıısı atkulaşu[r]lar édi. 67b

çapış- “vuruşmak” < *çap-(ı)ş-* < ET *çap-* (EDPT, 394)+-(ı)ş-

(...) *çapışıp* kéle başladılar. 198b

çapķulaş- “(birbiriyle) kıyasıya dövüşmek, at sürmek, muharebe etmek” < *çap-ķula-ş-*

< *çap-ķula-ş-* (LÇ 145a; DTO 272; Eckmann, 2021: 61)

(...) tavrī *çapķulaşurlar*. 65b

güreş- “güreşmek” < *güre-ş-* < ET *küre-(ş)-* (OTWF, 563) → *küreş-*

(...) *güreşeliñ*. 21a

küreş- “güreşmek” < *küre-ş-* < ET *küre-(ş)-* (OTWF, 563) → *güreş-*

(...) *küreşip* yıktı. 379a

tutış- “vuruşmak, tutuşmak” < *tut-(ı)ş-* < ET *tut-(u)ş-/tüt-(ü)ş-* (EDPT, 461b)

(...) mākiyān bile hem *tutışmadı*. 29a

uruş- “vuruşmak, savaşmak” < *ur(u)ş-* < ET *ur-(u)ş-* (OTWF, 572)

(...) maşāf *uruştı*. 19a

c) Eklendiği fiile birbiriyle yardımlaşma anlamı verir:

köteriş- “birlikte götürmek” < *köter-(i)ş-* < ET *köter-(i)ş-*

(...) *köterişip* ġarīb neş’e ü beşāšet bile kirip kéldiler. 227b

yarmaş- “birlikte tırmanmak” < *yarma-ş-* < ET *yarma-ş-* (EDPT, 969b)

Ķarbuğ Puştesi’ğa *yarmaştuk*. 95b

2) *Baburnâme* metninde tek bir failin sıkı bir katılımıyla gerçekleştirdiği fiillerde gizli bir ortaklaşma anlamı ifade eder:

alış- “alışmak” < *al-(ı)ş-* < ET *al-(ı)ş-* (EDPT, 153a)

(...) kılıç *alıştılar*. 42b

erêş- “ulaşmak, erişmek” < ET *ér-(i)ş-* (EDPT, 239b) → *ériş-*

(...) *erêşip* yürüydürgenler. 120a

ériş- “ulaşmak, erişmek” < ET *ér-(i)ş-* (EDPT, 239b) → *éreş-*

(...) *érişip* kéledürler édi. 115b

évrüş- “sarmak, çevrelemek” < *évr-(ü)ş-* < ET *evr-(i)ş-* (EDPT, 15a)

(...) vilāyetiga éligdin kélgençe *évrüşgey*. 59a

kiriş- “girişmek, (bir işe) başlamak” < *kir-(i)ş-* < ET *kir-(i)ş-* (EDPT, 747b; OTWF

592)

(...) kaçā *kirişti*. 95a

tutaş- “tutuşmak, alev almak” < *tut-(a)ş-* < ET *tutuş-/tütüş-* (EDPT, 461b)

(...) ot *tutaşur*. 377b

yapış- “yapışmak” < *yap-(i)ş-* < ET *yap-(i)ş-* (OTWF, 573)

(...) sūtūnga *yapıştı*. 37a

yasaş- “belli bir düzen içinde dizilmek, saf oluşturmak” < *yasa-ş-* < ET *yasa-ş-*

(...) *yasaşip* cébeler kéyişip uruşa yazıp ayrılıp Nāşır Mīrzā Bedaḥşān sarı tarttı. 156a

yavuş- “yaklaşmak” < *yavu-ş-* < ET *yağuş-* (EDPT, 908b)

Isık hem *yavuştı*. 229a

yétiş- “yetişmek” < *yet-(i)ş-* < ET *yet-(i)ş-* (EDPT, 894a)

(...) ġāfillıkta *yetiştük*. 100a

2.2.2.1.8. Ettirgen Fiil Türeten Ekler

2.2.2.1.8.1. -Ar-

Gabain, -*GUr-*, -*KUr-*; -*r-*; -*t-*; -*DUr-*; -*z-* eklerini ettirgenlik bildiren ekler olarak değerlendirirken -*Ar-* ekine bu eklerin arasında yer vermediği görülür (Gabain, 2003: 59-61).

Clauson ise ettirgenlik bildiren fiilden fiil yapma -Ar- ekini -Ur- ekiyle birlikte inceleyerek -Ar- ekinin işlek kullanılmadığını bildirir (EDPT, xivii).

Erdal ve Eckmann da Clauson gibi -Ar- ekinin ettirgenlik bildirdiğini ifade eder. Erdal, *agtar-* “atmak, çıkarmak” < *agıt-ar-*, *emter-* “toplamak, yığmak” < *emit-er-* gibi örnekler verirken Eckmann, -Ar-, -Ur- eklerini birlikte ele alır ve ettirgen anlamlı fiiller yaptığını belirterek; *kéter-* “gidermek” < *két-er-*, *kaytar-* “dönmek” < *kayıt-ar-* vb. örnekler verir (OTWF 734).

Ergin’e göre bu ek eskiden beri kullanılan, fakat işlek olmayan bir ettirgenlik ekidir. Ergin günümüz Türkiye Türkçesindeki -Ar- ekinin Eski Türkçe döneminde görülen -*gar-*, -*ger-* ekinden gelmiş olabileceğini belirtir. Ancak, ekin yine Eski Türkçe devresinde -Ar-, şeklinin de olduğuna dikkat çeker (Ergin, 2006: 213-214).

Baburnâme metninde ettirgenlik bildiren -r- ekini tespit ettiğimiz örnekler şunlardır:

ahtar- “araştırmak, aramak” < *aḥ(ı)t-ar-* < ET *aktar-/agtar-* (EDPT, 81b)

Ḳurgandağıldırın Mīrim Dīvānnı ve yana ba‘zını ḳoyduk kim bu üylerni *ahtarıp*
Muḥammed Hüseyn Mīrzānı tapıp keltürgeyler. 201a

Hamilton, kelimenin kökünün *ag-*, *ak-* “bir yana eğilmek, çökmek, bel vermek” şeklinde olduğunu bildirir (İKPÖ 132). Röhsborn, *ag-tar-* fiilini iki ayrı fiil olarak göstermiş, *agtar-* (I) “(etrafını) çevirmek, (bir dilden başka bir dile) aktarmak” *agtar-* (II) fiiline ise “döndürmek” anlamı vermiştir ve *agtar-* (II) fiilinin Eski Uygur metinlerinde genellikle *toḡtar-* fiili ile birlikte kullanıldığını belirtmiştir. Kelimenin çözümlemesini ise *ag-tar-* şeklinde vermiştir (UW 74,75). Erdal ise *agtar-* fiilinin çözümlemesini *agt-ar-* şeklinde göstermiştir (OTWF, 734).

çıkar- “çıkarmak” < *çık-ar-* < ET *çık-ar-* (EDPT, 410b)

(...) Semerḳanddın *çıḳardılar*. 43a

ḳopar- “yukarı kaldırmak” < *ḳop-ar-* < ET *ḳop-* “kalkmak” (580b)+ *-(u)r-* (EDPT, 586a)

(...) tamām *ķoparip ēdiler*. 34b

2.2.2.1.8.2. -DUr-

Gabain, -DUr- ettirgenlik ekinin -tUr- şeklinin daha işlek kullanıldığını ve ettirgenlik eki -t-’ye göre daha belirli bir yaptırma anlamı taşıdığını bildirir. Ancak, bazen (*aķ-tur-* “akıtmak” < *aķ-tur-* /*aķ-(ı)t-(u)r-* örneğinde de görüldüğü gibi) bir yaptırma anlamı tespit etmenin imkânsız olduğunu ifade eder (Gabain, 2003: 60).

Clauson, Eckmann da Gabain gibi eki -tUr-, dUr- şekilleriyle ele alırken Clauson ekin sadece ünsüzlere eklendiğini ve ettirgen fiil yapımında işlek kullanılan bir ek olduğunu bildirir. Eckmann da ettirgenlik bildirdiğine değinerek *açtur-* “açtırmak” (Seng. 31a:18) < *aç-tur-*, *atlandur-* “ata bindirmek, atlandırmak” (Küll. R 180b:2) < *atlan-dur-*, *kéltür-/kétür-* “getirmek” H 24b:9 < *keltür-* vb örnekler verir (Gabain, 2003: 60; EDPT, xivii; Eckmann, 2021: 59).

Erdal, -tUr- ekinin -(X)t- ve -Ur- ettirgenlik eklerinin birleşiminden meydana gelen kalıplaşmış bir ek olduğunu bildirir. Ayrıca -tUr- ekinin v ile biten fiillere eklenmediğini, ünlü ile biten fiillerde işlek görülmediğini, -(X)l- ve -(X)n- eklerinden sonra da ettirgenlik eki olarak eklenebildiğini bildirir (OTWF 830-831).

Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri* eserinde ekin -tUr- olmak üzere yalnız tonsuz şekline yer vererek bu ekin ettirgenlik ifade eden çatı eki olduğunu bildirir: *agtur-* “yükseğe çıkartmak, tırmandırmak” (T 25) < *ag-tur-*, *artur-* “aldatılmak, kandırılmak, aldanmak” (BK K 5) < *ar-tur-*, *bintür-* “bindirmek” (T 25) < *bin-tür-* gibi örnekler verir (Tekin, 2003a: 96).

Ergin, Türkçede eskiden beri bulunan ve işlek kullanılan fiilden fiil yapma eklerinden biri olan bu ekin faktitif ekleri içinde bugün de en işlek kullanılan ek olduğunu belirtir. İşleklik sahasının ünlüyle biten tek heceli fiillerle ünsüzle biten bütün fiil kök ve gövdelerini içine aldığı ifade eder: *ye-dir-*, *de-dir-*, *aç-tır-*, *seç-tir-*, *değ-dir-*, *boğ-dur-*, *sök-tür-*, *ör-dür-*, *vuruş-tur-*, *yaz-dır* örneklerinde olduğu gibi. Ancak ekin eskiden bugünkü kadar çok şekilli olmadığını ve Eski Türkçede ekin -tUr-

, -dUr- olarak yalnız yuvarlak şekilleri görüldüğünü belirtir. Ergin’e göre “bunlardan -tUr- daha eski ve aslî şekil olup -dUr-, sedalılaşıma ile sonradan ortaya çıkmıştır.” Eski Anadolu Türkçesinde ise ekin yalnız yuvarlak ve *d*’li şekilleri ile kullanıldığı görülür: *yan-dur-*, *it-dür-* örneklerinde olduğu gibi. Ünsüz bakımından ekin son zamanlara kadar değişmeden *d*’li olarak kullanıldığını eski yazı bırakılıncaya kadar hep *d* ile yazılması da gösterir. Özetle, ek vokal ve konsonant uyumlarına son zamanlarda bağlanarak bugünkü sekiz şekli ile tam bir, çok şekillilik içine girer (Ergin, 2006: 212-213).

Baburnâme metninde -DUR- ekinin tespit edildiği örnekler şunlardır:

âcizlendür- “kuvvetini azaltmak, güçsüzleştirmek” < Ar. + T < ‘*âciz* “zayıf, güçsüz” + *lAn-*

(...) ‘*âcizlendürüp* alur biz döp Merv’ din köçerler. 347a

aldur- “aldırmak” < *al-dur-* < ET *al-tur-* (OTWF, 800)

(...) néçe kişi *aldurdılar*. 254b

arttur- “arttırmak” < *art-tur-* < ET *art-tur-* (EDPT, 210a)

(...) ulûfelerini *artturup* Hindü Bégge kömek koyduk 229b

astur- “astırmak” < *as-tur-* < ET *as-tur-* (EDPT, 244a)

(...) *asturup* şehir élidin şile alur édi. 206b

atlantur- “ata binmek” < *atla-n-tur-* < ET *atla-n-tur-* (OTWF, 819)

(...) çerigni *atlanturğaylar*. 371b

atlantur- “ata binmek” fiilinde -DUR- ettirgenlik ekinin -n- dönüşlülük ekinen sonra fiile eklendiği görülmektedir.

ayttur- “söyletmek” < *ay-t-tur-* < ET *ay-t-tur-* (EDPT, 269b)

(...) *aytturdum* kim “Egerçi yaşım kiçiktür, velî törüm uluğdur. 187a

ayttur- “söyletmek” fiilinde -DUR- ettirgenlik eki -t- ettirgenlik ekinen sonra fiile eklendiği görülmektedir.

bağtur- “baktırmak” < *bağ-tur-* < ET *bağ-tur-*

(...) özige *bağturup édi*. 228b

bastur- “bastırmak” < *bas-tur-* < ET *bas-tur-* (EDPT, 372b)

- (...) taşka *bastururlar*. 140a
- bildür*- “bildirmek, anlatmak” < *bil-tür*- < ET *bil-tür*- (OTWF, 801)
- (...) işlerini köprek *bildürdiler*. 238a
- boğdur*- “boğazlamak” < *boğ-tur*- < ET *boğ-tur*- (EDPT, 313a)
- (...) *boğdurup* bir deh-der-deh bolğan yerini şahâret için yasattım 378b
- boldur*- “oldurmak, yaptırmak” < *bol-tur*- < ET *bol-tur*-
- (...) atları *boldurdi*. 238b
- çaldur*- “çaldırmak” < *çal-tur*- < ET *çal-tur*- (EDPT, 419a)
- (...) nakķâresini öziniñ eşikide *çaldurur édi*. 159a
- çaptur*- “dörtнала gitmek” < *çap-tur*- < ET *çap-tur*- (EDPT, 395b)
- (...) Kūnduzğa kişi *çapturur*. 308b
- dédür*- “söyletmek” < *té-dür*- < ET *té-dür*- (OTWF, 810)
- (...) “Bāleng” *dédürler*. 286b
- éktür*- “ektirmek” < *ek-tür*- < ET *ek-tür*- (EDPT, 104a)
- (...) Āgra bāğlarığa kéltürüp *éktürdüm*. 341b
- éndür*- “indirmek, eğdirmek” < *én-dür*- < ET *én-tür*- (OTWF, 803) → *indür*-
- (...) baş *éndürmey* néçe yıl édi kim Kāşgar ve Hotan hākimi édi 17b
- éşittür*- “işittirmek, duyurdular” < *éşit-tür*- < ET *éşid-tür*- (OTWF, 802)
- (...) maņa *éşittürdiler*. 57a
- éttür*- “yaptırmak, ettirmek” < *ét-tür*- < ET *ét-dür*- (OTWF, 803)
- (...) tañ *éttürdi*. 194a
- indür*- “indirmek, öldürmek” < *in-dür*- < ET *én-tür*- (OTWF, 803) → *éndür*-
- (...) kéyikni *indürdiler*. 251a
- kazdur*- “kazdırmak” < *kaz-dur*- < ET *kaz-tur*- (EDPT, 681b)
- (...) *kazdurup* Seyārān’nıñ ġarb-cenūb tarafıdağı pūštenıñ üstige kéltürtüm.
- 137a
- kéltür*- “getirmek” < *kéltür*- < ET *kel-tür*- (EDPT, 716b; OTWF, 805)

(...) yigitlerni tüşürüp *kéltürdiler*. 43a

Günümüz Türkçesinde kullanılan *getir-* fiili *gel(-mek)* fiilinin ettirgeni olan *geltirmek* fiil adının bozuntusudur ve fiilin “hakkından geldirmek” gibi deyimlerde yaşadığı görülür (Deny, 2012: 338).

késtür- “kestirmek” < *késtür-* < ET *kes-dür-* (OTWF, 805)

(...) kavun kéltürtüp bir meclisde *késtürdüm*. 5a

kéydür- “giydirmek” < *kéydür-* < ET *keğ-dür-*

(...) hil‘atlar *kéydürüp* ruḥṣat bérildi. 74b

kıldur- “yaptırmak” < *kıldur-* < ET *kı1-tur-* (OTWF, 805)

(...) ma‘müre *kıldurdum*. 132a

kirdür- “girdirmek” < *kirdür-* < ET *kir-tür-* (EDPT, 740b)

(...) bī-‘izzetāne *kirdürmeṇ*. 199b

köçtür- “göç ettirmek” < *köçtür-* < *köç-* (EDPT, 694a) + *-tür-*

(...) muḥaṣṣılıkları bile *köçtürdi*. 212b

küydür- “yakmak, yaktırmak” < *küy-dür-* < ET **küñdür-* < *küñ-* “yanmak” + *-dür-* (EDPT, 730b)

(...) ve *küydürüptür*. 138b

Clauson, **küñdür-* fiilinin *küñ-* “yanmak” fiilinin ettirgen biçimi olduğunu belirterek Çağ.da *küydür-* şeklinde görüldüğünü ifade eder (EDPT, 730b).

öltür- “öldürmek” < *öl-tür-* < ET *öl-dür-/öl-tür-* (EDPT, 133b)

(...) kéltürüp *öltürdiler*. 52b

saldur- “inşa ettirmek, yaptırmak” < *sal-dur-* < ET *sal-tur-* (EDPT, 825b)

(...) üzüm bāğı *saldurdum*. 337a

sıgındur- “korumaya aldirmek” < *sıgın-dur-* < *sığ-(ı)n-* (EDPT, 813b) + *-dur-*

(...) atkulap *sıgındurdi*. 336b

sındur- “kırdırmak” < *sin-dur-* < ET *sin-tur-*

(...) köğlini köprek *sındurdu*. 311b

sındur- “kırdırmak” fiilinde *-DUR-* ettirgenlik ekinin *-n-* dönüşlülük ekinen sonra fiile eklendiği görülmektedir.

soydur- “soydurmak, derisini yüzdürmek” < *soy-dur-* < ET *soy-dur-* (OTWF, 809)

(...) tērisini *soydurdum*. 306b

taptur- “teslim ettirmek” < *tap-tur-* < ET *tap-tur-* < *tap-* (EDPT, 435b)+ *-tur-*

(...) *tapturup* iki üçini pāre pāre *kıldurdum*. 255b

tarttur- “çektirmek” < *tart-tur-* < ET *tart-tur-* < *tart-* (EDPT, 534b)+ *-tur-*

(...) sular *tartturduk*. 229a

tındır- “sakinleştirmek” < *tın-dır-* < ET *tın-tur-* (OTWF, 810) → *tındur-*

(...) köğülün *tındırup* kalemni *sındurdum*. 253a

tındur- “sakinleştirmek” < *tın-dur-* < ET *tın-tur-* (OTWF, 810) → *tındır-*

(...) köğül *tındurdum*. 312a

tiktür- “(çadır) diktirmek” < *tik-tür-* < ET *tik-dür-* (OTWF, 810)

(...) nihaller *tiktürüp* édim. 360a

toldur- “doldurmak” < *tol-dur-* < ET *tol-tur-* (OTWF, 811)

(...) ok *toldurdu*. 113a

töktür- “döktürmek” < *tök-tür-* < ET *tök-tür-* (EDPT, 479b)

Hāzır çağırları *töktürüp* (...) sirke kılğaylar. 312b

tuttur- “tutturmak” < *tut-tur-* < ET *tut-dur-* (OTWF, 811)

(...) Mīrzāğa *tutturuldu*. 211b

tuydur- “duyurmak, işittirmek” < *tuy-dur-* < ET *tuy-dur-* (OTWF, 811)

(...) tuyupturlar yā *tuydurupturlar*. 82b

tuytur- “duyurmak, işittirmek” < *tuytur-* < ET *tuy-dur-* (OTWF, 811)

(...) sözlerini *tuyturup* ‘Abdul Ğaffār’ğa ruḥṣat bérildi. 356a

urdur- “vurdurmak” < *urdur-* < ET *ur-tur-* (EDPT, 210b)

(...) boynını *urduruptur*. 30b

uruştur- “vuruşturmak, savaştırmak” < *ur-(u)ş-tur*- < ET *ur-(u)ş-tur*-

(...) koşkar hem *uruşturdılar*. 352a

üzdür- “nehirin derin yerlerinden atları yüzdürerek geçirmek” < *üz-dür*- < ET *yüz-dür*- (EDPT, 985)

(...) sonra *üzdürmedi*. 90a

yağdur- “(yağmur) yağdırmak” < *yağ-dur*- < ET *yağ-dur*- (OTWF, 813)

(...) yağmur *yağdurup* Kâbil suyu yakasığa tüşüldi. 254a

yandur- “geri döndürmek” < *yandur*- < ET *yan-tur*- (OTWF, 813)

(...) yüz *yandurur*. 315a

yédür- “yedirmek” < *yédür*- < ET *yé-tür*- (OTWF, 814)

(...) katla *yedürdi*. 109a

yığıştur- “yığıştırmak, bir araya toplamak” < *yığış-tur*- < ET *yığ-(ı)ş-tur*- → *yığıştır*-

(...) bitiptür *yığışturuptur*. 171a

yoluştur- karşı karşıya getirmek” < *yol +(u)k-tur*- < ET *yul-k-* (EDPT, 924b) + *-tur*

(...)sevdâgerlerini *yoluşturup* kalın ak raht ve akâkir ve kand ve nebât, topçak atlar ve sevdâ atları keltürdiler. 149b

yükündür- “diz çöktürmek” < *yükün-tür*- < ET *yük+(ü)n-tür* (OTWF, 825)

(...) mecliste *yükündürdi*. 36a

2.2.2.1.8.3. -GUr-

Gabain, fiilden fiil yapan bu ekin yaptırma eki olduğunu belirterek *tirgür*- “diriltmek” < *tir-gür*-, *amırtgur*- “teskin etmek, sakinleştirmek” < *amırt-gur*-, *azgur*- “azdırmak, ayartmak” *az-gur*- örneklerini verir (Gabain, 2003: 59).

Clauson ise bu ekin işlek görülmediğini ve eklendiği ünsüz aralığının sınırlı olduğunu bildirir (EDPT, xivii).

Erdal’a göre çoğu -gUr- eki ile türetilmiş fiiller iki heceden oluşur ancak bu durumun iki istinası olan *armırtgur-* “yatıştırmak, durdurmak” < *armırt-gur-* ve *arın-gur-* “saf hale getirmek veya saflaştırmak” < *arın-gur-* üç hecelidir. Eklendikleri gövdelerin büyük bir kısmı *r* veya *z* ile biten basit ya da türemiş gövdelerdir. Bu ekten sonra başka eklerin gövdeye eklenmesiyle oluşmuş genişletilmiş örnekleri görmek mümkündür. *toşgur-t-*, *kigür-(ü)l-* ve *DLT*’te görülen *argur-t* buna örnek verilebilir. Yapı ve görev bakımından -Ur-, -Ar-, +gAr- ekleriyle aynı özellikte olan -gUr- ekinin ünlüsü her zaman *U*’dur (OTWF, 756).

Tekin, Eckmann ekin ettirgenlik bildirdiğine değinir. Tekin, *kigür-* “sokmak” (KÇ D 8) < **kī-gür-*, *odgur-* “uyandırmak” (IB, 20) < **od-gur-* vb. örnekler verir. Eckmann ise ekin -gar-, -ger-, -kar-, -ker-, -gur-, -gür-, kur-, -kür- şekillerinde görüldüğünü belirterek *azgur-* “azdırmak” (Seng. 38b: 15) < *az-gur-*, *yétkür-* “yetirmek, ulaştırmak” (Mahb.9: 12) < *yét-kür-* vb. örnekler verir (Tekin, 2003a: 95; Eckmann, 2021: 59).

Ergin bu ekin Eski Türkçede çok işlek kullanıldığını, Batı Türkçesine geçerken başındaki *g* ve *ğ* düşerek -r- faktitifine karışmış olması gerektiğini ve birçok örnekte böyle olduğunu belirtir. Ancak ekin eski şekli ile Batı Türkçesinde de görüldüğünü Eski Anadolu Türkçesinden birkaç örnekle göstererek belirtir: *irgür-* “erdirmek” < *ir-gür-*, *turgur-* “durdurmak” < *tur-gur-*, *dirgür-* “diriltmek” < *dir-gür-*. Ayrıca Eski Türkçenin bir kalıntısı olarak tespit edilen bu ekin Eski Anadolu Türkçesinden sonra kaybolduğunu fakat *irgür-* fiilinde klişeleşmiş olarak bir müddet daha yaşadığını ifade eder (Ergin, 2006: 214).

Baburnâme metninde bu ekle türetilmiş örnekler şunlardır:

kivür- “içeriye sokmak, koymak” < ET *kigür-* < *kir-gür-* (EDPT, 712b; OTWF, 750)

(...) kurganığa *kivürdiler*. 62a

turgur- “durdurmak” < ET *tur-gur-* (EDPT, 541a)

(...) *turgurup* meşveret kılmakça atamnıñ gür-hānesiğa kélip tüşüp Cihāngīr

Mīrzā’nı hem tiledim. 111b

yétkür- “ulaştırmak, ilerletmek” < ET *yétkür*- (OTWF, 755)

(...) kılıç *yétkürür*. 33b

2.2.2.1.8.4. -GUz-

-*guz*-, -*güz*- eki ettirgenlik bildiren fiilden fiil yapma eklerinden biridir. Görev bakımından -*gur*-, -*gür*- eki ile aynı olduğunu söylemek mümkündür.

Clauson, -*Uz*-, -*dUz*-, -*guz*-, -*güz*- eklerini birlikte ele alarak ettirgen fiiller türettiklerini belirtir. Ayrıca -*Ur*- eki ile açıkça ilişkili gördüğü bu eklerin erken dönemde işlek olmadığını sonradan işlek kullanıldığını belirtir (EDPT, xivi).

Eckmann da Clauson gibi -*guz*-, -*güz*- ekinin ettirgenlik bildirdiğini belirterek körgüz- “göstermek” (Mahb. 7:9) < *kör-güz*-, *olturguz*- “oturmak” < *oltur-guz*-, *tirgüz*- “diriltmek, canlandırmak” < *tir-güz*- örneklerini verir (EDPT, xivi; Eckmann, 2021: 60).

Baburnâme metninde -*gUz*- ekini tespit ettiğimiz örnekler şunlardır:

olturguz- “oturtmak; tahta çıkartmak” < ET *oltur-guz*-

Semer kand tahtığa *olturguzdular*. 30a

turguz- “durdurmak, ikaz etmek” < ET *tur-guz*-

(...) kêmelerini *turguzduk*. 365b

2.2.2.1.8.5. -KAr-, -GAr-

-*KAr*-, -*GAr*- fiilden fiil yapma eki Eski Türkçede ve sonraki dönemlerde işlek olmayan ettirgen fiiller türetir.

Eckmann, -*GAr*-, -*KAr*-, ekini -*GUr*-, *KUr*- biçimleriyle birlikte inceleyerek ettirgenlik bildirdiklerini belirtir: *bütker*- “bitirmek” (B Ilm. 206:4) < *büt-ker*-, *toygar*- “doyurmak” (Seng. 187b:19) < *toy-gar*- vb. örnekler verir (Eckmann, 2021: 59).

Ergin, Eski Türkçe devresinde kullanılan -gAr- ekinin Batı Türkçesinde işlek kullanılmayan faktitif -Ar- ekinin eski biçimi olabileceğini ifade eder. Ancak ekin Eski Türkçe döneminde -Ar- şekliyle birlikte görüldüğünün de altını çizer (Ergin, 2006: 59).

Baburnâme metninde bu ek şu örneklerde görülür:

bütker- “iyileştirmek, sağlamlaştırmak” < *büt-ker-* < ET *büt-gür-* (EDPT, 303b)

(...) Téñri hükmini *bütkermiş*. 169b

kutkar- “kurtarmak” < *ku(r)t-ka-* < ET **kurt-* “kaçmak” -*gar-* (EDPT, 649b)

(...) belüclerñ derbederliklarıñ *kutkardım*. 258b

Clauson, *kutkar-* “kurtarmak” ile *kurtul-* “kurtulmak” fiillerinin aynı kökten türediğini ve bu ikinci fiilin **kurt-* fiilinden türemiş kurallı bir edilgen olduğunu, bununla birlikte -*gar-*’ın kurallı bir ettirgenlik eki olmadığını ifade eder. Ayrıca *kurtul-* fiilinin etken biçiminin niçin bir ettirgen fiil olduğunun açık olmadığını da ekler (EDPT, 649b).

Erdal, fiilin *kutgar-*, *kurtkar-* ve *kutgar-* “kurtarmak” şekillerinde görüldüğünü *t*’nin önünde *r* sesinin olduğu varyantların EUT döneminde sadece Maniheizt metinlerde görüldüğünü belirtir. İkinci damaksılında /g/ olmasını gerektiğini, çünkü Oğuz grubunda bu sesin *k* değil *g* olarak görüldüğünü ifade eder. Ona göre, bu fiil *ile kutul-* ~ *kurtul-* fiili, *kutur-* kök fiilinden türemiştir. Ayrıca, ses düşmesine uğrayıp -*Ar-* ettirgenlik eki ile genişleyerek **kutrar-* şeklini alır. Erdal, bu fiilde görülen ses hadisesini *olor-* “oturmak” fiilindeki ses hadisesini örnek göstererek destekler. Ona göre, **olor-ur-t-* > *olğurt-* olmaktadır (OTWF, 735-736).

Eckmann ise Clauson, Erdal’dan farklı olarak fiili *kutkar-* “kurtarmak” < *kut+kar-* < *kut* “kut; saadet, devlet” şeklinde isim kökünden türemiş bir biçimde çözümler (Eckmann, 2021: 57).

ötger- “geçirmek” < *öt-ger*- < ET *öt-gür*- (EDPT, 52b) → *ötker*-

Bir hayāl kıldım kim çaladın çıkarıp sonıñ ol yüzide *ötgerkeybiz*. 250b

ötker- “geçirmek” < *öt-ger*- < ET *öt-gür*- (EDPT, 52b) → *ötger*-

(...) rubā‘ī aytıp *ötkerdi*. 87a

toygar- “doyurmak, açlığını gidermek” < *toy-gar*- < ET *toğgur*- (EDPT, 454a)

(...) atlarını *toygarıp* bir iki geridin sonı atlanduk. 233a

2.2.2.1.8.6. -(X)r-

Gabain, -r- ekinin yaptırma ifade ettiğini, çoğunlukla basit fiilin anlamını verdiğini; ünlü ile biten fiillere -r-, ünsüzle biten fiillere araya genellikle *u*, nadiren *a*, çok az da *ı* ünlüsü alarak eklendiğini bildirir. Ek ile ilgili olarak *bütür*- “bitirmek” < *büt-(ü)r-*, *örtür*- “yapmak, geçirmek” < *ört-(ü)r-* gibi örnekler verir (Gabain, 2003: 60).

Clauson, -Ar-, -Ur- eklerini birlikte ele alıp -Ur- ekinin -Ar- ekine göre daha işlek kullanılarak ettirgen fiiller türettiğini bildirir (EDPT, xivii).

Erdal, ettirgenlik bildiren fiilden fiil yapma -Ur- ekinin iki heceli tabanlara eklendiğini dolayısıyla kullanım alanının kısıtlandığını bildirir. (C)VCVC şeklinde olan tabanlara eklendiğinde tabanın ikinci ünlüsünün düşebileceğini bildirerek *éştür*- “ıştırmak, duyurmak” < *éşt-ür-*, *tapşur*- “teslim etmek, emanet etmek” < *tapş-ur-* vb. örnekler verir (OTWF 733). Ayrıca -Ur- ekinin ve -tUr- eki de dâhil diğer tüm ünlülü şekillerin -r- ekinden genişlemiş olabileceğini belirtir: *açur*- “açlıktan ölmek” < *aç-(u)r-*, *artur*-, “arttırmak” < *art-(u)r-*, *bışur*- “pişirmek” < *bış-(u)r-* vb. örnekler verir (OTWF 709-710).

Tekin, -(X)r- şeklinde verdiği eki “orta çatı eki” olarak inceleyerek *kir*- “girmek” (BK D 38, vb.) < **kī-r-*, *yagur*- “yaklaşmak, yakına gelmek” < **yagu-* gibi örnekler verir (Tekin, 2003a: 95). Ettirgenlik eki olarak -Ur- ekinin ise “ettirgen çatı eki” olduğunu belirterek *kelür*- “getirmek” < *kel-(ü)r-*, *ölür*- “öldürmek” < *öl-(ü)r-* vb. örnekler verir (Tekin, 2003a: 97).

Ergin’e göre *-r-* eki Türkçede eskiden beri görülen ve işlek olarak kullanılan fiillerde *oldurma* ve *yaptırma* ifade eden bir fiilden fiil yapma ekidir. Geçişli ya da geçişsiz tüm fiillere eklenerek geçişli fiiller yapar. Ettirgenlik eki *-r-* ünsüzle biten fiillerin bir kısmına gelirken ünlü ile biten fiillere eklenmez. Ünsüzle biten fiillerde *ç*, *ş*, *t*, ile bitenlere daha fazla eklendiği görülür: *göç-ü-r-*, *iç-i-r-*, *piş-i-r-*. Verilen örnekler de de görüldüğü üzere *-r-* eki tek heceli fiil köklerine getirilir ve kendisinden önce *-z-* faktitif eki dışında (*emzir-* “emzirmek” < *em-i-z-i-r-* fiilinde olduğu gibi) hiçbir faktitif eki getirilemez. Kendisinden sonra olumsuzluk eki *-mA-*, *-l-* ve *-t-* ekleri getirilebilir: *düşürül-* “düşürülmek” < *düş-ü-r-ü-l-*, *pişirt-* “pişirtmek” < *piş-i-r-t-* örneklerinde olduğu gibi (Ergin, 2006: 210).

Baburnâme metninde ettirgenlik bildiren *-r-* ekini tespit ettiğimiz örnekler şunlardır:

bişir- “pişirmek” < *biş-(i)r-* < ET *biş-(u)r-* (OTWF, 711) → *bişür-*
(...) *bişirip* yédük. 160b

bişür- “pişirmek” < *biş-(ü)r-* < ET *biş-(u)r-* (OTWF, 711) → *bişir-*
(...) aş *bişürüp* yigitlerni ve çehrelerini şühluğka salduk. 101a

içür- “içirmek” < *iç-(ü)r-* < ET *iç-(ü)r-* (OTWF, 715)
(...) çağır *içürdi*. 243a

kéçür- “geçirmek” < *kéç-(ü)r-* < ET *kéç-(ü)r-* (OTWF, 715)
(...) Miyân Dû Āb sarı *kéçürüptür*. 263b

köçür- “göçürmek, göç ettirmek” < *köç-(ü)r-* < ET *köç-(ü)r-* (OTWF, 717)
(...) *köçürüp* kélgendür. 143a

kaçur- “kaçırmak” < *kaç-(u)r-* < ET *kaç-(u)r-* (OTWF, 715)
(...) yigitlerni *kaçurdılar*. 34b

sugur- “(kılıçları) dışarı çekmek” < *sug-(u)r-* < ET *sug-(u)r-* (EDPT, 816a)
(...) kılıç *sugurup* yakın yürüp édi. 232b

tapşur- “tembih etmek, emanet etmek” < *tap(i)ş-(u)r-* < ET *tapış-(u)r-* (OTWF, 722)
Birevge *tapşurdum*. 212a

tüşür- “geçirmek” < *tüş-(ü)r-* < ET *tüş-(ü)r-* (OTWF, 723)

(...) yigitlerini tamām *tüşürdiler*. 35b

uçur- “uçurmak” < *uç-(u)r*- < ET *uç-(u)r*- (OTWF, 724)

(...) burcını *uçurdılar*. 206a

yaşur- “gizlemek, saklamak” < *yaş-(u)r*- < ET *yaş-(u)r*- (OTWF, 724)

(...) *yaşurup* hazîne[ğa] dest-endâzlık kıldı. 30a

2.2.2.1.8.7. -(X)t-

Gabain, bu ekin yaptırma ve edilgenlik bildirdiğini, nadiren bağlama ünlüsü aldığını, türetilmiş fiildeki anlam ile basit fiildeki anlamın bazen aynı olabildiğini belirterek *okıt*- “okutmak” < *okı-t*, *olurt*- “tayin ettirmek” < *olır-t*, *sewit*- “sevilmek” < *sew-(i)t*- örneklerini verir (Gabain, 2003: 60).

Clauson ise ekin ünlülerden ve -r- harfinden sonra -t-, ünsüzlerden sonra -It-, -Ut- şeklinde olduğunu ancak ünlü ile biten fiillerden ettiren fiil türetme eki olarak daha işlek kullanıldığını bildirir (EDPT, xivi).

Erdal, bu ekin bağlama ünlüsünün eskiden sadece I şeklindeyken zaman içinde U ünlüsüne değiştiğini buna paralel olarak -It- şeklinden zamanla -(X)t- çok şekilli hâlini aldığını belirtir. Ayrıca -t- ekinin kalıplaşmış yapıda olan -tXl-, -tUr- ve -tXz- eklerinin ilk unsuru olduğunu bildirir (OTWF 799).

Tekin, -t- faktitif ekini ettiren çatı eki olduğuna değinerek *agıt*- “(dağa) kaçırtmak, sürmek” (BK D 31, vb.) < *ag-(i)t*-, *akıt* “akın ettirmek, akın etmek” < *ak-(i)t*, *artat*- “bozdurmak, tahrip ettirmek” < **arta-t*- vb. örnekler verir (Tekin, 2003a: 95-96).

Eckmann, Clauson gibi ekin ünlü veya r ünsüzü ile biten fiil kök ve gövdelerine -t- şeklinde ünsüzle biten fiil kök ve gövdelerine -It-, -Ut- şeklinde eklendiğini belirterek *avut*- “avutmak, teselli etmek” (Mahb. 181: 13) < *avu-t*-, *korçut*- “korkutmak” (Mahb. 181: 11) < *korç-(u)t*-, *yalbart*- “yalvartmak” < *yalbar-t*- örneklerini verir. Bazen taban ile ettiren biçim arasında hiçbir anlam farkı olmadığını

belirterek *kozğat*- “acı vermek, ızdırap çektirmek” (Mahb. 192: 11, Seng. 286b:17) ve *kozğa*- “acı vermek, ızdırap çektirmek” (Seng. 286b:17) fiilini örnek gösterir (Eckmann, 2021: 61).

Ergin bu ekin Eski Türkçede ve Türkçenin sonraki her döneminde işlek olarak kullanılan bir faktitif eki olduğunu, ünlü ile biten birden fazla heceli fiillere daha çok; *l, r* ünsüzleri ile biten fiil kök ve gövdelerine *az, k, p, ç, m* ile biten fiil kök ve gövdelerine ise daha az eklendiğini bildirerek *düzelt*- “düzeltmek” < *düzel-t-*, *ört*- “örtmek” < *ör-t-*, *uzat*- “uzatmak” < *uza-t-* vb. örnekler verir (Ergin, 2006: 221).

Baburnâme metninde, ünlü ile biten fiillerden sonra geçişlilik eki olarak genellikle *-t-* kullanıldığı görülür:

ağrit- “ağritmek” < *ağ(ı)rı-t-* < ET *ağrı-t-* (OTWF, 761)

(...) Mîrzâ’nı köp *ağritur édi*. 168b

arıt- “arıtmak, temizletmek” < *arı-t-* < ET *arı-t-* (OTWF, 763)

(...) *Arıtur* barça günâhıdın özin. 312a

ayıt- “söylemek” < *ay-(ı)t-* < ET *ay-(ı)t-* (OTWF, 763) → *ayt-*

(...) yahşı *aytur ékendür*. 13b

berkit- “sağlamlaştırmak” < *berki-t-* < ET *bâ(r)kü-* “sağlam olmak” (OTWF, 475) *+t-*

(...) Murgâb yaqasını *bérkittim*. 122a

érit- “eritmek” *éri-t-* < ET *éri-t-* (OTWF, 772)

(...) tiryāk-ı fārūkñı *éritip* içtim. 306b

ısıt- “sıtma hastalığına tutulmak, ateşlenmek” < *ısı-t-* < ET *ısı-t-* (OTWF, 773)

(...) üç kün aşı *ısıtur édim*. 236a

körset- “göstermek” < *körse-t-* < *kör-se-t-* (LÇ, 258a; DTO, 465)

(...) bahşışler *körsetti*. 82a

kurut- “kurutmak” < *kurı-t-* < ET *kurı-t-* (OTWF, 779)

(...) *kurutup* teberrüklükler bile vilâyetin vilâyetka élderler. 48b

ohşat- “benzetmek” < *ohşa-t-* < ET *ohşa-t-* (EDPT, 97b)

Şah Bég'ge *oḥşattım* (...) 211a

oḥut- “okutmak” < *oḥu-t-* < ET *oḥı-t-* (OTWF, 780)

(...) *ḥuṭbe oḥuttılar*. 268a

örget- “öğretmek” < *örge-t-* < ET *ögge-t-* (OTWF, 781)

(...) ‘Alī Ḥān’ğa *örgettim*. 250a

sat- “satmak” < *sa-t-* < ET *sa-t-* (EDPT, 798b)

(...) *ḫarılap satarlar*. 275a

savut- “soğutmak” < *soğı-t-* < ET *soğı-t-* (OTWF, 785)

At *savutup* (...) atlanıldı. 60b

ségrit- “atlamak, zıplatmak” < ET *sékri-t-* < **sékir+i-t-* (EDPT, 822b)

(...) *ségritme* yerlerin düşüldü. 195a

Çağatayca dışındaki Tarihi Türk lehçelerinde görülmeyen *ségrit-* fiili *DLT*’de *sékri-* “atlamak, sıçramak” (*DLT* I, 354; *DLT* III, 281), Har.de *sekir-*, *sékir-* “atlamak, koşmak, dans etmek” (*KutbHŞ*, 156-157), Kıp.da *sékir-*, *sékri-* “atlamak, sıçramak” (*KTS*, 230), Osm.da *sékri-*, *ségri-* “atlamak, zıplamak, titremek” (*TTS* 3371) olarak tespit edilir.

talat- “yağma ettirmek” < *talat-* < ET *tala-* (EDPT, 492a)-*t-*

(...) tamām tutturup *talattılar*. 54a

talat- fiilinin *tala-* “talan etmek, yağmalamak” fiil sözcüğünden türediği açıktır.

tala- “talan etmek, yağmalamak” fiili, Uyg. *tala-* “yağma etmek” (*M* I 23 30), Kar.

tala- “yağma etmek” (*KB*, 280), Kıp. *tala-* “yağma etmek” (*KTS*, 259), Osm. *tala-*

“yağma etmek” (*TTS*, 3704) olarak görülür.

tépret- “hareket ettirmek” < *tépre-t-* < ET *tepre-t-* /*tebre-t-* (OTWF, 788)

(...) Mīrzānı zorlap *tépretiler*. 112b

tilet- “diletmek” < *tile-t-* < ET *tile-t-* (EDPT, 494b)

(...) kişiler yiberip *tiletiler*. 185a

tohtat- “dinlendirmek, beklettirmek” < Moğ.+T. *tohta-* “dinlenmek”+ *-t-*

(...) Hōrāsān’ını *tohtattı*. 165a

tüket- “tüketmek, bitirmek” < *tüke-t-* < ET *tüke-t-* (EDPT, 479b)

(...) uşbu yurtta *tükettim*. 101a

tüzet- “düzenlemek” < ET *tüz-(e)t-* < *tüz-* (EDPT, 572a)+*-(e)t-*

(...) hāmmām yerini *tüzettiler*. 356a

ulğat- “büyütmek” < *ulğat-* < *ulğa-* “büyümek” (EDPT, 138b) + *-t-*

(...) saḡlap *ulğatıp édi*. 58b

uşat- “parçalamak” < ET **uşa-t-* (OTWF, 791)

(...) sengerini *uşatıp* koy ve gele ve raht keltürdiler. 148b

Clauson, *uşat-* “parçalamak” kelimesinin etimoljik açıdan *uv-* “ovmak” (EDPT, 6a) kelimesinden gelmiş olabileceğini belirtir. Clauson’a göre bu fiil *uşat-* “parçalamak < ET *uşat-* < *uvşat-* < *uvşa-* < *uva-* < *uv-* şeklinde çözümlenebilir (EDPT, 6a;16b).

uyat- “utanmak” < *uya-t-* < ET *uyad-* (EDPT, 268a)

(...) saḡalıdın *uyat!* 240b

uyğat- “uyandırmak” < *uyğa-t-* < ET **oğ-* “uyanmak” +*-uğ* “uyanık” +*-a* “uyanmak”-*t-* (EDPT, 48a)

(...) *uyğatsalar*, yana uşol zamān közüm uykuğa barur édi. 157a

uzat- “göndermek” < *uzat-* < ET *uza-t-* (OTWF, 791)

(...) ebdān *uzattılar*. 9a

yavut- “yaklaştırmak, yakına getirmek” < *yavut-* < ET *yağut-t-* (EDPT, 899b)

(...) tizige *yavutkan émistür*. 18b

Tekin, *yagu-t-* “yaklaştırmak” fiilini şöyle tahlil eder: *yagu-t-* “yaklaştırmak” < **yagu-* “yaklaşmak” (KT G 5, BK K 4) < **yag* < **ya-g*; krş. MK *yak* “yakın” < **ya-k*, Uyğ., MK *yak-* “yaklaşmak” < **ya-k-* (Tekin, 2003a: 88)

yasat- “düzenlemek” < *yasat-t*- < ET *yasat-t*-

(...) kéme munça *yasatıñ*. 122b

yırat- “uzaklaştırmak” < *yıra-t*- < ET *ıra-t*- (EDPT, 207b)

(...) vilāyetinizdin *yıratıp* saķallarıñızın kırķıp şehrlerde teşhır kılmaķ kérek.

239a

yörüt- “yürütmek” < *yörüt-* < ET *yorı-t*- (EDPT, 960b) → *yürüt-*

(...) kémelerni *yörütüp* çerģe bile birbirlerige baēlaēaylar. 367b

yürüt- “yürütmek” < *yürü-t*- < ET *yorı-t*- (EDPT, 960b) → *yörüt-*

Ordunı deryā sarı *yürütüp* mén (...) 222b

Baburnâme metninde, ünlü ile biten fiillerden sonra *-t-* geçişlilik eki işlek kullanılmakla birlikte, ekin ünsüzle biten fiillerde de kullanıldığı görülür:

ayt- “söylemek” < *ay-(ı)t-* < ET *ay-(ı)t-* (OTWF, 763) → *ayıt-*

(...) ğalebe *ayttı*. 41a

ķayt- “dönmek, dönüp gitmek; zincirlemek, bağlamak” < ET **kağ-(ı)t-* (EDPT, 597a)

(...) tüş *ķaytıp édi* kim Andicān’ğa kēldim. 63a

ķorķut- “korkutmak” < *ķorķ-(u)t-* < ET *ķorķ-(ı)t-* (OTWF, 776)

(...) ādem *ķorķuta siz?* 174a

ulģayt- “büyütmek” < *ulģay-t*- (LÇ, 39b; DTO, 77) < *ulug+ay-t-* < ET *uluģađ-t-*

(...) *ulģaytıp* mu‘teber bēģ kılmaş bolģay. 69a

yıkıt- “yıkıtmak” < *yık-(ı)t-* < ET *yık-(ı)t-*

(...) çapıp *yıkıturlar*. 238b

yügürüt- “koşturmak, yürütmek” < ET *yügür-t*- (EDPT, 914; OTWF 796)

(...) at *yügürüttüm*. 112a

Baburnâme metninde, birden fazla heceli ve *r* ile biten fiillerde *-t-* geçişlilik ekinin (*yügürüt*- “koşturmak, yürütmek” < ET *yügür-t*- istisnası dışında) araya yardımcı ünlü almaksızın doğrudan fiile eklendiği görülür:

aḡart- “aḡartmak” < ET *aḡar-t-*

(...) yüzini kéç bile *aḡartıpturlar*. 340b

éktürt- “ektirtmek” < ET *ektür-t-* < *ektür-* (EDPT, 104a) + *-t-*

(...) kéltürüp *éktürtüp édim*. 132a

évürt- “döndürtmek” < *évür-t-* < ET *évir-t-* (OTWF, 771)

(...) burnını téşip çerigdin *évürtür érdük*. 149a

kéltürt- “getirtmek” < *keltür-t-* < ET *keltür-* (EDPT, 716b) + *-t-*

(...) éşikke *kéltürtüp* tayaḡlattım. 126a

ḡopart- “yukarı kaldırtmak” < *ḡopar-t-* < ET *ḡopur-t-* (EDPT, 586b)

(...) *ḡopartıp* bu vāyinnin yanında buḡ‘a-i ḡayrī ḡılḡaylar. 312b

kötert- “götürtmek” < *kötür-t-* < *kötür-* (EDPT, 706a) + *-t-*

(...) taht-ı revān bile *kötertip* yürüp édim. 237a

Etimolojik sözlüklerde köken bilgisine ilişkin net bir bilgi tespit edilemeyen *kötert-* “götürtmek” fiili *Lutfi Divanı*’nda görülür (LD, 1996: 218). Ancak fiilin EDPT sözlüğünde yer alan *kötür-* “kaldırmak yükseltmek” fiili ile ilişkili olduğunu tahmin etmek mümkündür. Clauson, *kötür-* fiilinin çeşitli genişletilmiş anlamlara sahip olduğunu, ilk bakışta ettirgen bir fiil olduğunu ancak bu hipoteze dayalı ikna edici bir etimolojinin ileri sürülmediğini bildirir. Kelimenin genellikle orijinal bir *kötör-* fiiline işaret eden *köter-*, *kötür-* gibi biçimlerinin olduğunu da belirtir (EDPT, 706a). Fiil, Tarihi Türk lehçelerinden Gök. *kötür-* “kaldırmak, yükseltmek” (KT D 11); Kar. *kötür-* “yükseltmek, kaldırmak, yok etmek” (KB 101); Har. *költür-*, *kötür-* “yükseltmek, kaldırmak, taşımak” (NF 150 8, NF 287 1); Kıp. *kötür-* “götürmek, taşımak” (Kİ 78); Çağ. *köter-* “götürmek, taşımak” (Seng 302v 27); Osm. *götür-* “götürmek” (TTS 1787) olarak tespit edilir.

2.2.2.1.8.8. -Xz-

Gabain, fiilden fiill yapma *-z-* ekinin “yaptırma eki” olduğunu ve işlek kullanılmadığını bildirir: *tutuz-* “tutturmak, teslim etmek” < *tut-(u)z-*, *utuz-* “yenilmek” < *ut-(u)z-*, *tütüz-* “tüttürmek” < *tüt-(ü)z-* örneklerini verir (Gabain, 2003: 61).

Clauson, eki -Uz- şekliyle ve -dUz-, -ğuz-, -güz- ekleriyle birlikte ele alarak bu ekin ettirgen fiiller türeten ancak işlek görülmeyen bir ek olduğunu bildirir (EDPT, xivii).

Erdal, ettirgen fiiller türeten -z- ekinin (*tamız-* “damla damla dökmek” < *tam-(i)z-*, *tapuz-* “birisine bir bilmece sormak” < *tap-(u)z-* örneklerinde olduğu gibi) tek heceli ve ünsüzle biten fiil tabanlarına eklendiğini; çok heceli fiil tabanına eklenmesi durumunda (*korkız-* “korkutmak” < *kor(i)k-(i)z-* örneğinde olduğu gibi) fiil tabanındaki ikinci ünlünün düştüğünü bildirir (OTWF 757-759).

Gabain, Clauson, Erdal, Tekin, Eckmann, Ergin bu ekin ettirgenlik bildirdiğini ifade eder (Gabain, 2003: 61; EDPT, xivii; OTWF 757-759; Tekin, 2003a: 96; Eckmann, 2021: 61; Ergin, 2006: 214).

Tekin, eki -(X)z- biçimiyle değerlendirerek *tutuz-* “tutturmak, yakalatmak” (KT D 38) < *tut-(u)z-*, *uduz-* “sevk etmek, önderlik etmek” (T 15, vb.) < *ud-(u)z-* gibi örnekler verir (Tekin, 2003a: 96).

Eckmann ise -z-, -Iz-, -Uz- şekillerini birlikte ele alarak *akız-* “aktırmak” (FK 60b:12) < *ak-(i)z-*, *ötüz-* “geçirmek” (Seng. 59b:18) < *öt-(ü)z* vb. örnekler verir (Eckmann, 2021: 61).

Ergin -z- ekinin Eski Türkçede daha çok kullanılmakla birlikte Türkçede eskiden beri görüldüğünü ifade eder. Batı Türkçesinde ise *utuz-* “kumarda kaybetmek” *ut-(u)z-*, *emiz-* (*emzir-* < *em-i-z-i-r-*) “emzirmek” < *em-(i)z-* ve Eski Anadolu Türkçesinde *tamzır-* “damlatmak” < *tam(i)z-(i)r-* gibi az örnekte görüldüğünü belirtir (Ergin, 2006: 214).

Baburnâme metninde fiilden fiil yapma -z- faktitif eki bir örnekte görülür:
tamız- “damlatmak” < *tam-(i)z-* < ET *tam-(i)z-* (OTWF 758)

(...) su *tamızadurlar édi*. 53b

tamız- “damlatmak” fiili *tam*- fiili “damlamak” fiilinden *z*- faktitif eki ile türetilmiş bir kelimedir. *tam*- fiili “damlamak” anlamıyla birçok etimolojik sözlük ve kaynakta yer alır (Brockelmann, 1954: 209; EDPT, 510a; OTWF 758; Ercilasun, 2020: 61).

2.3. BİRLEŞİK FİİLLER

Gabain, birleşik fiilleri; esas fiil ve (gramerlik çekimli) yardımcı fiil, esas fiil ve (gramerlik çekimli) modal yardımcı fiil, esas fiil ve (gramerlik çekimli) tasvirî fiil olmak üzere üç bölümde inceler (Gabain, 2003: 109). Gabain, esas fiil ve yardımcı fiil yapısındaki birleşik fiilleri beş kısma ayırarak örneklemiştir (Gabain, 2003: 109-110):

Esas fiilin zarf fiil olduğu birleşik fiiller: *ķılķu ér* “yapabilmek”, *ķılķuluk ér* “yapabilmek”, *ķılķu bol* “muvafık olmak, elverişli olmak”;

Birleşik zamanlı birleşik fiiller: *ķılur értim* “kıldım, yapardım”, *ķılur ér-miş men* “kıldım, yapardım”;

Şart anlamı bildiren *sAr*- eki ile teşkil edilen birleşik fiiller: *ķılur men erser* “kılar isem, yapar isem”;

Bar, *yoķ* ve *kergek* ile yardımcı fiilin yan yana gelmesiyle oluşan birleşik fiiller: *bar érđi* “var idi”;

Gerçekleşmemiş anlamı bildiren ve bu yapıyla benzer olan birleşik fiiller: *ķılķay ertim* “kılacaktım, yapacaktım”, *ķılur ertim* “kılar idim, yapar idim”.

Gabain, esas fiil ve (gramerlik çekimli) modal yardımcı fiil yapısında olan birleşik fiillerde birinci unsurun zarf fiil olduğunu belirterek bunlara *ķılķalı saķınur men* “kılmayı düşünürüm, yapmayı düşünüyorum”, *ķılu teginür men* “gayretle kılıyorum, gayretle yapıyorum”, *tip ötün-ür men* “... deyip rica ediyorum” vb. örneklerini vermektedir (Gabain, 2003: 110).

Gabain, esas fiil ve (gramerlik çekimli) tasvirî fiil yapısında olan birleşik fiillerde birinci unsurun zarf fiil veya ondan türemiş bir şekil olduğunu belirtir, bunlara

ķılu tutar men “yapıp dururum”, *ertip kalır men* “geçip giderim”, *ķılķalır men* “hemen yapacağım” vb. örneklerini verir (Gabain, 2003: 110).

Eckmann, Çağatay Türkçesinde hareketlerin büyük ölçüde iki unsurun bir araya getirilmesiyle ifade edildiğini belirtir. Bu iki unsurdan biri çoğunlukla Arapça ya da Farsça, seyrek olarak da Türkçe bir isim, diğeri ise mutlaka Türkçe bir yardımcı fiildir. Bu yardımcı fiil çoğu kez *ķıl-* “kılmak; yapmak”, özellikle, şiirde *ét-* “etmek” veya *éyle-* “eylemek” fiilleriyle karşılanmaktadır (Eckmann, 2021: 62).

Eckmann, *ķıl-* “kılmak; yapmak” yardımcı fiili ile oluşturulmuş birleşik fiillere şu örnekleri verir: *‘afv ķıl-* “affetmek”, *āsāyiş ķıl-* “dinlenmek”, *çare ķıl-* “çare bulmak”, *rahm ķıl-* “acımak, merhamet göstermek”, *tebessüm ķıl-* “gülümsemek”, *yaraş ķıl-* “yaraştırmak, uygun bulmak” vb. (Eckmann, 2021: 62).

Eckmann’ın *ét-* “etmek” yardımcı fiili ile oluşturulmuş birleşik fiillere verdiği örneklerse şunlardır: *çāk ét-* “yarmak”, *pervaz ét-* “uçmak”, *şerh ét-* “açıklamak”, *asığ ét-* “fayda etmek, faydalı olmak”, *keleş ét-* “danışmak” vb. örneklerini verir (Eckmann, 2021: 62).

Eckmann bazı fiillerin, Fars dilinin taklit edilmesiyle çoğu kez birleşik fiiller yapan yardımcı fiiller olarak kullanıldığını belirtir: *ček-* / *tart-* “çekmek” (Far. *keşīden*), *tap-* “bulmak” (Far. *yāften*), *ur-* “vurmak” (Far. *zeden*), *ye-* “yemek” (Far. *hörden*), *yut-* “yutmak” (Far. *fürü-hörden*) (Eckmann, 2021: 62).

Eckmann, birleşik eylemler oluşturan yardımcı fiilleri şu şekilde sıralar (Eckmann, 2021: 62-63):

ček- / *tart-* “çekmek”: *nāle çek-* “inlemek, ağlamak”, *āh tart-* “ah çekmek”, *cānlar tart-* “canlar almak, zulmetmek”

tap- “bulmak”: *ārām tap-* “huzur bulmak”, *sıhḥat tap-* “sağlığına kavuşmak”,
tekrar tap- “tekrarlanmak”

ur- *āh ur-* “ahlamak, feryat etmek”, *berhem ur-* “karışmak, dolaşmak; yıkmak,
devirmek”, *dem ur-* “bahsetmek; sessizleşmek”, *mevc ur-* “dalgalanmak”, *salā ur-*
“çağırmak, davet etmek”

ye- “yemek”: *gam yé-* “üzülmek”, *kötek yé-* “dayak yemek”, *zaḥm yé-*
“yaralanmak” vb.

yut- “yutmak”: *gussa yut-* “üzülmek, üzüntü çekmek” vb. örnekler verir.

Gabain ve Eckmann’ın birleşik fiiller hakkındaki değerlendirmelerinden yola
çıkıldığında, *Baburnāme* metnindeki birleşik fiiller üç yapı şeklinde incelenebilir:

1. *İsim + Yardımcı Fiil Yapısında Olan Birleşik Fiiller*
2. *Fiil + Zarf-fiil Eki + Yardımcı Fiil Yapısında Olan Birleşik Fiiller*
3. *Deyimleşmiş Birleşik Fiiller*

2.3.1. İsim + Yardımcı Fiil Yapısında Olan Birleşik Fiiller

İsim + yardımcı fiil yapısında olan birleşik fiillerde birinci unsur genellikle isim
olmakla birlikte isim soylu bir sözcük (sıfat/sıfat-fiil) de olabilmektedir.

Baburnāme metninde bu isim unsuru, *bol-* “olmak”, *é-/ér-* “imek, olmak”, *ét-*
“etmek”, *éyle-* “eylemek”, *ol-* “olmak” ve *kıl-* “kılmak” yardımcı fiillerinden biriyle
yan yana gelerek birleşik fiil yapısını oluşturmaktadır.

Baburnāme metninde isim + yardımcı fiil yapısında olan birleşik fiil örnekleri:
‘ahd bol- “ant içmek, söz vermek”

Çün *‘ahd bolup édi. 124b*

iḥtiyāc é- “gerekli olmak”

Su *iḥtiyāc émes. 273b*

pādšāh ér- “hükümdar olmak”

(...) dā‘iyelik *pādšāh érdi. 5b*

cezm ét- “kararlı olmak”

(...) ölmek özige *cezm éter. 312a*

ihitimām éyle- “özenli, dikkatli olmak”

(...) bünyādığa *ihitimām éyledi. 201b*

haste ol- “sağlığı bozulmak”

(...) *haste olup édim. 306b*

‘adl kıl- “adaletli olmak”

(...) *‘adl kılsalar* üç dört miñ kişi sahlasa bolur. 5b

2.3.2. Fiil + Zarf-fiil Eki + Yardımcı Fiil Yapısında Olan Birleşik Fiiller

Baburnāme metninde *fiil + zarf-fiil eki + yardımcı fiil yapısında olan birleşik fiillerde* birinci unsur olan fiil, -A/ -y/ -p zarf-fiil eklerinden birini almaktadır. Bu fiil unsuru; *al-* “almak”, *alma-* “almamak”, *atlan-* “atlanmak”, *bar-* “varmak”, *başla-* “başlamak”, *bér-* “vermek”, *bol-* “olmak”, *bolma-* “olmamak”, *çap-* “vurmak; akın etmek”, *çık-* “çıkma”, *élt-* “ulaştırmak, göndermek”, *kal-* “kalmak”, *kéç-* “geçmek”, *kél-* “gelmek”, *kéltür-* “getirmek”, *két-* “gitmek”, *kiriş-* “girişmek”, *ko-* “koymak”, *oltur-* “oturmak”, *tur-* “durmak”, *tüş-* “düşmek”, *yavuş-* “yaklaşmak”, *yaz-* “değmek”, *yiber-* “göndermek”, *yürü-* “yürümek” yardımcı fiillerinden biriyle yan yana gelerek birleşik fiil yapısını oluşturmaktadır.

Baburnāme metninde *fiil + zarf-fiil eki + yardımcı fiil yapısında olan birleşik fiil örnekleri:*

atlanıp yürü- “atlanarak yürümek”

Atlanıp yürüy bérduk. 114a

ayta kél- “anlatmaya başlamak”

(...) Kısımday *ayta keldi. 309a*

bağlap kéltür- “bağlayarak getirmek”

(...) tutup *bağlap keltürdiler. 119a*
bağıp oltur- “bakarak oturmak”
 (...) néçük *bağıp olturğay? 59a*
basıla kal- “basılıp sinik kalmak”
 (...) otka su urğandék *basıla kaldılar. 156b*
bérkite alma- “sağlamlaştıramamak”
 (...) Qırğannı *bérkite almaslar, qoyarlar. 215a*
bola yavuş- “olmak üzere olmak”
 (...) āhir *bola yavuştı. 299a*
çapıp bolma- “talan etmek olmamak”
 (...) vilāyetlerni *çapıp bolmas édi. 51a*
çıka kiriş- “çıkmaya hazırlanmak, girişmek”
 (...) yırağ *çıka kiriştiler. 91b*
çıkarıp élt- “çıkarıp göndermek”
 (...) Çārbāğ’dın *çıkarıp éltti. 159a*
ğavğa kıla başla- “münakaşa etmeye başlamak”
 (...) *ğavğa kıla başladılar. 147a*
kaçıp két- “kaçarak gitmek”
 (...) ğanīm kişisi *kaçıp kétiptür. 337b*
kapay al- “etrafını sarabilmek”
 (...) Hısar qırğanını *kapay aldılar. 56b*
kéle dur- “gele durmak”
 Hıṭāy kārṽānı *kéle dürgende (...) kıldı. 7a*
kéle tüş- “gelivermek”
 (...) arasığa *kéle tüştük. 195b*
késip qoy- “keserek koymak”
 (...) inçke *késip qoyupturlar. 190b*

ḳoya bér- “koyuvermek, bırakıvermek”

(...) öltürmedi, *ḳoya bérđi*. 167a

köre bar- “görmek için gitmek”

(...) ḥānımın *köre bardım*. 200a

köre yiber- “görmeye, görmek için göndermek”

(...) yurt *köre yiberildi*. 310a

ḳusa yaz- “neredeyse kusuyor olmak”

(...) urup *ḳusa yazdım*. 306a

yasap çıḳ- “düzenleyip çıkmak”

(...) bégleri *yasap çıḳtılar*. 37b

2.3.3. Deyimleşmiş Birleşik Fiiller

Deyimleşmiş birleşik fiiller çoğunlukla, isim ya da isim unsuruyla yardımcı fiilin anlam kaynaşması yoluyla kalıplaşmasından oluşmaktadır.

Baburnāme metnindeki deyimleşmiş birleşik fiillere şu örnekler verilebilir:

ağız aç- “yiyecek yemek”

(...) Ḥalīfeniñ üyide *ağız açıldı*. 241b

‘aks fehml- “yanlış anlamak”

Bilmem *‘aks fehmledi mü* (...) ? 111b

‘ālemdin bar- “hayatı son bulmak”

(...) *‘ālemdin bardı*. 27b

amān tile- “affedilmeyi istemek”

(...) *amān tilediler*. 211b

ant iç- “söz vermek”

(...) *ant içip* aytıpdur. 53b

ara ḳon- “ara vermek”

Geng Suyıdın *ara ḳonup* (...) tüşüldi. 379a

‘aṣā tut- “değnek kullanmak”

(...) *‘aṣā tutup* teşvîş bile yürür érdim. 108b

aş yé- “yiyecek yemek”

(...) *aş yép* atlanıldı. 241b

at koy- “ad vermek”

(...) *at koyuptur*. 180b

at suğar- “ata su vermek”

At suğarıp (...) 197b

at sür- “atı yönetip götürmek”

At ve koyları sürüp (...) tüştük. 196b

at tindür- “atın dinlenmesini sağlamak”

(...) *atlarını tindürüp* uyuhlarlar. 205b

at yalangaçla- “atı soymak, atın üzerindeki yükü çıkarmak”

(...) *at yalangaçlatturup* sudın kéçürdiler. 62b

ayağ bérk- “ayak diremek”

(...) tohtap *ayağ bérkitti*. 210b

bahā bér- “değerini ödemek”

(...) *bahā béríp* aldım. 136b

baş kes- “baş kesmek”

(...) *baş kesíp* yiberdi. 110a

baş köter- “isyan etmek”

Baş köteríp (...) kesti. 154b

başçı yiber- “öncü göndermek”

Utrusığa *başçı yiberildi* (...) 221b

başka çık- “sarhoş olmak”

Çağırılar *başka çıktı*. 189a

beyt ayt- “beyit söylemek”

- (...) *beyt aytıp* bitip yiberip édim. 87a
boynını urdur- “boynunu kestirmek”
- (...) *boynını urduruptur*. 30b
buz bağla- “buz tutmak”
- (...) tamām *buz bağlap édi*. 160b
cān tart- “can almak, öldürmek”
- (...) *cān tartmağlardan* koymağaylar. 17a
cāña yet- “canına tak etmek, usanmak”
- (...) bī-hānumānlıktın *caña yettim*. 101b
çerig atlan- “asker göndermek”
- (...) bularnıñ üstige *çerig atlanur*. 256b
çerig yıg- “asker konuşlandırmak”
- (...) *çerig yıgıp* Kelānur’ nı aldı. 254a
dem al- “nefeslenmek, dinlenmek”
- (...) *dem alıp* tañ atqanda andın tépredük. 203b
deryāğa qatılma- “denize karışmamak, eklenmemek”
- (...) *deryāğa qatılmas*. 2a
du ‘ā oqı- “dua etmek”
- (...) *du ‘ānı oqup* édim. 199a
élig alıš- “ele geçirmeye çalışmak”
- (...) Mirzanıñ kişisi bile *élig alıštılar*. 39b
élig élitme- “dokunmamak”
- (...) *élig élitmedim*. 190b
eşer qalma- “iz kalmamak”
- (...) *eşer qalmaydur* kélip tüştük. 211a
esīr tüş- “esir düşmek”
- (...) *esīr tüşti*. 146b

ġāfil yat- “gafil avlanmak”

(...) *ġāfil yatkan égendür. 110a*

ġavġā bas- “münakaşa bastırmak”

(...) *ġavġā basıldı. 128a*

ġavġa sal- “kavga etmek”

(...) *ġavġa salurlar. 256b*

güller açıl- “güller açmak”

(...) *lāle ve güller açılur. 3a*

günāh arı- “günahtan temizlenmek”

Günāhım arıp hicābım ref‘ bolġay. 60b

günāh baġışla- “hatalarını affetmek”

Günāhların baġışlap esīrlerini azād kılduġ. 245a

haber al- “haberdar olmak”

(...) *taḥķīķ kılıp haber alıñ! 119b*

haber élt- “haber ulaştırmak”

(...) *haber éltmegey. 233a*

haber éşit- “haber duymak”

Bāķīniñ *haberini éşitip* (...) aldı. 159b

haber yayıl- “haber her tarafa ulaşmak”

(...) *bu haber yayıldı. 30a*

haber yétkür- “haber ulaştırmak”

(...) *haberni yétkürdi. 65a*

hātırda kal- “aklında kalmak”

(...) *hātırda kalıptur. 86a*

hātırġa kél- “hatırlamak”

(...) *beyti hātırġa kélđi. 76a*

hātırġa yétme- “aklına gelmemek”

- (...) *hātırğa yétmedi. 253a*
- hendek kaz-* “çukur kazmak”
- (...) *hendek kazılur édi. 67b*
- hitāb béril-* “unvan verilmek”
- (...) Hān Cihān *hitāb bérildi. 303a*
- hizāne üleş-* “hazine paylaşmak”
- (...) *hizāne üleşildi. 212b*
- iş açıl-* “sonuç elde etmek”
- (...) *né iş açılğay? 56a*
- iş açılma-* sonuç elde edememek
- (...) *bulardın iş açılmas. 108a*
- iške yara-* “faydalı olmak”
- (...) *iške yaramadı. 265b*
- qadem ur-* “adım la hesaplamak”
- (...) *qadem urdılar. 44b*
- qanlar tōk-* “kanlar akıtmak, çok insan öldürmek”
- (...) *qanlar tōküp édi. 251a*
- qar öksü-* “kar eksilmemek”
- (...) *qar öksümes. 272b*
- qar tép-* “kara ayaklarıyla basmak”
- (...) *yürüp qar téper érdi. 193b*
- qara çırma-* “kara bağlamak”
- (...) *qara çırmap ‘azā tutar. 134b*
- kéyim kéy-* “giyisi giymek”
- Kéyim kéyip* (...) yürüdük. 69b
- qılıçlar çap-* “kılıçlar vurmak”
- (...) *yürüp qılıçlar çaptı. 172b*

kırkı yavut- “(vefat tarihinden itibaren) kırk (gün) yaklaşmak”

Hānımın *kırkı yavutup* (...) kældiler. 157a

kişi çaptur- “birini hızlıca göndermek”

(...) *kişi çapturup* tilediler. 23a

kişi kır- “birini öldürmek”

(...) Moğol *kişisi kırıldı*. 30b

kişi tüşür- “birini vurmak, öldürmek”

(...) *kişi tüşürmekke* ve yağını kavlamakça bardılar. 211a

köñül tındur- “gönlünü rahatlatmak”

(...) *köñül tındurdum*. 312a

közge ilme- “göz önünde bulundurmamak, önemsememek”

Sözlerimizni *közge ilmey* (...) yürüdü. 235b

közü kork- “göze alamamak”

Eger *közünüz korksa* (...) bolalıñ! 94b

kumğa siñ- “kumun içinde kaybolmak”

(...) *kumğa siñer*, hıç deryāğa qatılmas. 2a

kükley at- “fırlatıp atmak”

(...) küngüresige *kükley attım*. 113b

ma ‘kül körün- “mantıklı görünmek”

(...) *ma ‘kül körüdi*. 64a

māl tala- “mal yağmalamak”

(...) *māl talamakça* élig koyuvturlar. 200a

maşlaḥat körme- “uygun bulmamak”

(...) yibergen *maşlaḥat körmediler*. 70b

meşakḫatlar kör- “zahmetler çekmek”

(...) *meşakḫatlarını körgenler* bilür. 195b

meşrūḥ bitī- “açıklayıcı yazmak”

- (...) kitābette *meşrūh bitilip édi. 305a*
- naqqāreleri*ni *kaq-* “davul vurmak”
- (...) *naqqāreleri*ni *kaqip* ganim sarı baqip yürüdük. 211a
- namāz öte-* “namaz kılmak”
- (...) *namāz öter érdi. 68b*
- nöker saqla-* “asker muhafaza etmek”
- Nökerni yahşı *saqlar édi. 14b*
- oq toldur-* “ok doldurmak”
- (...) Bégge *oq toldurdi. 113a*
- ‘ömr tap-* “hayat sürmek, yaşamak”
- (...) *‘ömr tapmadı* bat oq öldi. 171b
- ‘özr dé-* “özür dilemek”
- Her néçe *‘özr dédük (...) 188a*
- ri‘āyet kııl-* “itibar etmek”
- (...) *ri‘āyet kııla almadım, üzöldüm. 53a*
- saç kırk-* “saç tıraş etmek”
- (...) *saçımni kırkıtm. 241b*
- saçık kivür-* “armağan etmek”
- (...) *saçık kivürdi. 351a*
- şalavātlar çek-* “salavat getirmek”
- (...) *şalavātlar çekip* medrese eşikige kélip uruşka çıkarlar édi. 91b
- sapsağ tur-* “sapa sağlam durmak”
- (...) *sapsağ turup* bir bölek özini mest-i şarap kılgaylar. 236b
- söz bil-* “hitabeti güçlü olmak”
- (...) *haylī söz bilür érdi. 167b*
- söz kat-* “konuşmak, sohbet etmek”
- (...) *söz katmaqlıknıñ* hüd imkânı yok édi. 75b

su kéç- “su aşmak, su üzerinden geçmek”

(...) *su kéçti*. 231b

şuffa saldur- “set inşa ettirmek”

(...) *şuffa saldurdum*. 137a

ta ‘ām yédür- “yiyecek yedirmek”

Bu kün *ta ‘ām yédürgende* (...) sındı. 251a

tahtığa oltur- “tahta çıkmak”

(...) *tahtığa olturdu*. 23a

térisin ılğa- “derisini soymak”

(...) *térisin* buyurduk kim *ılğaylar*. 232b

térisini soy- “derisini yüzmek”

(...) *térisini soydurdum*. 306b

tili tutul- “dili tutulmak, konuşamamak”

(...) *tilim tutuldu*. 53a

turuş bérme- “ara vermemek”

*Turuş bérme*y (...) kaçá bértiler. 112a

tüzge çıkar- “düz zemine çıkarmak”

Küçedin kaçurup *tüzge çıkarıp* (...) oğladılar. 112a

‘ūd çal- “ud çalmak”

(...) *‘ūd çalur érdi*. 233b

üy tik- “çadır, bark kurmak”

(...) *üyini tikip édiler*, barduğ. 188b

yād bilme- “zihninde canlanmamak, anımsamamak”

(...) uluğ *yād bilmes*. 195a

yakın sığın- “gizlenerek yaklaşmak”

Yakın sığınıp (...) çaptım. 204a

yaman at kazğan- “kötü ünle anılmak”

(...) *yaman at kazgandı. 206a*

yayağ yürü- “yaya olarak yürümek”

(...) *yayağ yürülür édi. 92a*

yél kop- “rüzgar, fırtına çıkmak”

(...) *yél koptı. 376b*

yér tepren- “zelzele, yer sarsıntısı olmak”

(...) *yér teprendi. 157b*

yol azık- “yolunu şaşırmak”

Kéçesi *yol azıkıp* (...) sergerdānlık tartıldı. 238a

yol éttür- “yolunu şaşırmak”

Urunup *yol éttürüp* (...)

yarmaştuk. 95a

yol yasa- “yol inşa etmek”

(...) *yol yasap* dabreftan üstige çıktuk. 194b

yol yokat- “yolu şaşırmak”

(...) *yolnı yokattı. 193b*

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ALINTI FİİLLER

Türkçe ve Moğolca tarih boyunca etkileşim içinde olmuş, ödünçleme yoluyla iki dil birbirinden çok sayıda kelime almıştır.

Türkçe ve Moğolca arasındaki alıntı sözcükler hakkında bilgi veren ilk çalışmalar şunlardır: Böhtlingk'in 1851 yılında hazırladığı Yakut diline ait gramer ve sözlük çalışması²¹, Pekarskiy'in 1889'da Yakut dilinin kelime hazinesini tespit ettiği sözlük çalışması²², Vladimirtsov'un 1911'de hazırladığı çalışmasıdır.²³ Türk dilindeki Moğolca alıntı sözcükler konusunda ayrıca başka önemli çalışmalar da bulunmaktadır.²⁴

²¹ Otto N. Böhtlingk, *Über Die Sprache Der Jakuten*, St. Petersburg, 1851. Bu eser, Türkçe ve Moğolca arasındaki alıntı sözcüklere yer veren ilk çalışma olmasının yanında Yakut diline ait kapsamlı ilk gramer ve sözlük çalışmasıdır.

²² E. K. Pekarskiy, *Slovar yakutskago yazıka*, Petersburg- Leningrad, 1907-1930. Eserin ilk fasikülü 1899'da basılmıştır.

²³ B. Vladimircov, "Tureckie elementı v mongol'skom jazyke", *ZVO* 20, 1911, s. 153-184.

²⁴ J. Nemeth, "Die türkisch-mongolische Hypothese", *ZDMG*, Bd. 66, 1912, s.- 559-565.; H. Eren, "Sibirya Türk Dillerinde Moğol unsurları", *Türk Dili Belleten* seri III/ 14-15 (Ocak 1950), (Ankara 1951), s. 35-43; N. Poppe, "The Turkic Loan-Words in Middle Mongolian", *CAJ* I (1955), P. 36-42; A. Caferoğlu, "Azerbaycan ve Anadolu Ağızlarında Moğolca Unsurlar", *TDAY*, Ankara 1954, S. 1-10; A. Temir "Türkçe ile Moğolca arasındaki ilgiler", *A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. XIII/1-2 (Ankara-1955), s. 7-11; G. Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, I-IV, Wiesbaden, 1963-1967.; O. F. Sertkaya, "Mongolian Words and Forms in Chagatay Turkish (Eastern Turki) and Turkey Turkish (Western Turki)", *Türk Dilleri Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1987 (1992), 265-280; Hamidullah Dadabayev, "Eski Üzbek tili âbidalarida müğulça süzlar", *Üzbek tili va Adabiyeti*, 1986/6, s. 32-37; Hamidullah Dadabayev, "Eski Üzbek tili âbidalarida müğulça süzlar", *Adabiyet Küzğüsü. Üzbek Adabiyeti Tarihidan Tadmakat va Materiallar*, İlmy Tüplaş, Taşkent, 1988/4, s. 126-135; Éva Kincses Nagy, "Mongolian Loan words in Chagatay", *Historical and linguistic interaction between Inner-Asia and Europe*, *Proceedings of the 39th Permanent International Altaistic Conference (PIAC)* Szeged, Hungary, June 16-21, 1996, Edited by Árpád Berta with the editorial assistance of Edina Horváth, Szeged 1997, 139-147; A.M. Şçerbak, *Rannie Tyursksko-Mongolskie Yazikovnie Syazi (VIII-XIV vv)*. Sankt-Peterburg 1997; Claus Schönig, *Mongolische Lehnwörter im*

Baburnâme metninde Türkçe fiillerin yanı sıra Moğolca alıntı fiiller de yer almaktadır. Çalışmada, Moğolca alıntı fiiller, Türkçe fiillerden ayrı tutularak ayrı bir başlık altında incelenmiştir.

Baburnâme metninde yer alan Moğolca alıntı fiiller şunlardır:

a. Yapım eki almamış Moğolca alıntı fiiller:

aldara- “çok sevinmek” < Moğ. *aldara-* “gevşemek, çözülmek, çıkmak; boşanmak, kurtulmak, bırakılmak” (Lessing, 49)

(...) *bisyār aldaradılar. 127b*

asra- “korumak, himaye etmek” < Mog. *asara-* “şefkatli olmak; bakmak, büyütme, beslemek veya hayır işleri ile desteklemek” (Lessing, 56)

(...) *müstahkem kılip asradılar. 197a*

kada- “batırmak” < Moğ. *hada-* “içeri girmek, çivilemek; bir sicile birinin adını işlemek; bir metne bir şey eklemek; sıkışmak” (Lessing, 902)

(...) *tenkelerni kadapturlar. 340b*

tohta- “dinlenmek, saklanmak, yerleşmek” < Moğ. *toğta-/toğto-* “durmak, dinlenmek, hareketsiz olmak; kurmak, sabit veya yerleşik olmak; stabilize olmak; bağlı

Westoghusischen, Wiesbaden 2000; Éva Csáki, Middle Mongolian Loan Words in Volga Kipchak Languages, Wiesbaden 2006, 258; Yoshio Saitô The Mongolian Words in Kitâb Majmû “Turjumân Turkî wa- ‘ajamî wa- Muğalî: Text and Index”, Kyôto 2006; Ayşegül Sertkaya, “Mongolian Words in the Chaghatay Turkish Translation of Farideddin-i Attâr's Tazkira-i Aulia in the Uiguric Script” Ninth International Congress of Mongolists. Devoted the (800th Anniversary of the Yeke Monggol ulus.) The Theme: The Mongolian Statehood. Past and Present; Ayşegül Sertkaya, “Ferîdeddîn-i ‘Attâr’ın Tezkire-i Evliyâ’sının Uygur Harfleriyle Yazılan Çağatay Türkçesi Çevirisinde Moğolca Kelimeler” Cengiz Kağan ve Oğullarının İcraatlarının Türk Dünyasına Akisleri 7-8 Aralık 2006; Ayşegül Sertkaya, “Rabguzî’nin Kısâsü’l-Enbiyâ’sı ile Nehcü’l Ferâdis’te Moğolca Kelimeler”, Doğumunun 100. Yıl Dönümü Dolayısıyla Saadet Çağatay Kişiliğinde Willy Bang-Kaup Öğretisi 25-26 Ekim 2007; Osman Fikri Sertkaya, “Dede Korkut Hikâyelerinde Askerlikle İlgili Moğolca Kelimeler Üzerine”, Cengiz Kağan ve Oğullarının İcraatlarının Türk Dünyasındaki Akisleri 7-8 Aralık 2006; Zühal Ölmez, “Ali Şir Nevâyî’nin Eserlerindeki Moğolca asru Sözü Hakkında”, Türk Dilleri Araştırmaları, 21,2, 2011, 161-169; Zühal Ölmez, “Çağataycadaki Moğolca Sözcükler”, V. Uluslararası Dil Kurultayı Bildirileri, 3, 2013, 20-25

olmak; bir şekil veya biçim almak; bir karara veya anlaşılmaya varmak; nişanlanmak; kararlı olmak; karar vermek; düzeltmek” (Lessing, 815)

(...) tohtay almadılar. 87b

uçra- “tesadüf etmek, rastlamak” < Moğ. *uçira-/uçara-* “Karşı karşıya gelmek, karşılaşmak, karşı karşıya olmak; yüz yüze gelmek; olmuş olmak; ruh göçümünde veya trans halindeyken buluşmak” (Lessing, 1325)
Bularnı kişisige *uçrap* (...) bardı. 35b

b. Yapım eki almış Moğolca alıntı fiiller:

uçraş- “karşılaşmak” < Moğ.+T. *uçra-ş-*

Uruş bolmay *uçraştılar*. 94b

tohtat- “dinlendirmek, beklettirmek” < Moğ.+T. < *tohta-t-*

Horāsān’ nı *tohtattı*. 165a

Abuşka Lugatı’nda *tokta-* fiili “istihkām olmak, sâkin olmak ve oturmak demektir.” tanımıyla verilir (Abş., 210). *tohtat-* “dinlendirmek, beklettirmek” fiilinin Moğ. *toğta-* “dinlenmek, saklamak, beklemek, alıkoymak” fiiline dayandığı açıktır (Lessing, 815).

EKLER DİZİNİ

İsimden İsim Yapan Ekler

<i>+A-</i>	<i>ķaygur-</i>	<i>yandaş-</i>
<i>oyna-</i>	<i>sargar-</i>	
<i>atan-</i>		<i>+dI-</i>
<i>örgan-</i>	<i>+(X)rGA-/ +(X)rKA-</i>	
<i>çına-</i>		<i>uyu-</i>
<i>ıltıra-</i>	<i>azırğan-</i>	
<i>örte-</i>		<i>+(X)K-</i>
<i>sana-</i>	<i>+(A)y- (< ET +(A)D-)</i>	
<i>sına-</i>	<i>+D-</i>	<i>atık-</i>
<i>tüze-</i>		<i>yağığ-</i>
<i>ulğa-</i>	<i>ulğay-</i>	<i>yağık-</i>
<i>uza-</i>	<i>yokat-</i>	<i>yoluğ-</i>
<i>yaşa-</i>		
	<i>+DA-</i>	<i>+KAr-, +GAr-</i>
<i>+(A)I-, +(U)I-</i>		
	<i>çapķuda-</i>	<i>suğar-</i>
<i>çokul-</i>	<i>hāyda-</i>	
<i>tüzel-</i>	<i>iste-</i>	<i>+IA-</i>
	<i>ķolda-</i>	
<i>+(A)r-</i>	<i>şarılda-</i>	<i>ağırla-</i>
	<i>urandaş-</i>	<i>añla-</i>
<i>aķar-</i>	<i>yalda-</i>	<i>arala-</i>
<i>ķabar-</i>		<i>aşla-</i>
		<i>avla-</i>

<i>bağışla-</i>	<i>nīzele-</i>	+lAn-
<i>bağla-</i>	<i>oğurla-</i>	
<i>baldağla-</i>	<i>oğla-</i>	<i>‘ācizlen-</i>
<i>başla-</i>	<i>pārele-</i>	<i>açığlan-</i>
<i>bıçağla-</i>	<i>sahla-</i>	<i>arķalan-</i>
<i>boğuzla-</i>	<i>sağla-</i>	<i>atlan-</i>
<i>çarla-</i>	<i>sengerle-</i>	<i>bağlan-</i>
<i>çergele-</i>	<i>sözle-</i>	<i>cébelen-</i>
<i>çerigle-</i>	<i>taşla-</i>	<i>ķabarçuğlan-</i>
<i>çıla-</i>	<i>tırāşla-</i>	<i>ķatlan-</i>
<i>dāmenele-</i>	<i>tişle-</i>	<i>omaklan-</i>
<i>devrle-</i>	<i>tuşla-</i>	<i>pārelen-</i>
<i>éligle-</i>	<i>tüle-</i>	<i>tüşlen-</i>
<i>éyle-</i>	<i>tünle-</i>	<i>yarağlan-</i>
<i>fehmlle-</i>	<i>uğurla-</i>	<i>yaraklan-</i>
<i>handakla-</i>	<i>uykula-</i>	<i>yayağlan-</i>
<i>harābla-</i>	<i>uyuhla-</i>	<i>yurtlan-</i>
<i>hoşla-</i>	<i>yağla-</i>	<i>yüklen-</i>
<i>ķamçıla-</i>	<i>yakala-</i>	<i>yüzlen-</i>
<i>ķarala-</i>	<i>yalañaçla-</i>	
<i>ķarıla-</i>	<i>yamanla-</i>	+lAş-
<i>ķırla-</i>	<i>yanla-</i>	
<i>ķışla-</i>	<i>yayağla-</i>	<i>gerdleş-</i>
<i>ķolla-</i>	<i>yığla-</i>	<i>oğlaş-</i>
<i>közle-</i>	<i>yükle-</i>	<i>sözleş-</i>
<i>kükle-</i>	<i>zorla-</i>	<i>tutağlaş-</i>
<i>lāylā-</i>		<i>yakınlaş-</i>

<i>yavuglaş-</i>	<i>+I-, +U-</i>	<i>çaķır-</i>
<i>yavuklaş-</i>		<i>ķıķķır-</i>
	<i>aķrı-</i>	<i>oku-</i>
<i>+lAt-</i>	<i>berki-</i>	<i>oku-</i>
	<i>biti-</i>	<i>toķı-</i>
<i>baĝlat-</i>	<i>ķarı-</i>	<i>tükür-</i>
<i>başlat-</i>	<i>yavu-</i>	
<i>saĝlat-</i>		<i>+rA-</i>
<i>sözlet-</i>	<i>+şA-</i>	
<i>taşlat-</i>	<i>oĝsa-</i>	<i>saçra-</i>
<i>tayaklat-</i>		<i>tépre-</i>
<i>yayaĝlat-</i>	<i>+KUr-, +KI-</i>	<i>titre-</i>
<i>yumalat-</i>		

Fiilden Fiil Yapan Ekler

<i>-A-</i>	<i>ķırķ-</i>	<i>açılma-</i>
	<i>ķızık-</i>	<i>aķırma-</i>
<i>atala-</i>	<i>ķorķ-</i>	<i>alma-</i>
<i>ķapa-</i>	<i>talık-</i>	<i>artma-</i>
<i>ķala-</i>	<i>yak-</i>	<i>atma-</i>
<i>kevre-</i>		<i>imenme-</i>
	<i>-lA-</i>	<i>baĝlama-</i>
<i>-(X)K-</i>		<i>baķma-</i>
	<i>aylat-</i>	<i>barılma-</i>
<i>azık-</i>		<i>bilme-</i>
	<i>-mA-</i>	<i>bitilme-</i>

<i>bitime-</i>	<i>körme-</i>	-AIA-
<i>bolma-</i>	<i>körülme-</i>	
<i>buşma-</i>	<i>körünme-</i>	<i>yumala-</i>
<i>buzma-</i>	<i>körüşme-</i>	
<i>çalma-</i>	<i>kusma-</i>	-GUA-
<i>çekme-</i>	<i>kutulma-</i>	
<i>çıkma-</i>	<i>oşşama-</i>	<i>atkula-</i>
<i>eşitilme-</i>	<i>öksüme-</i>	<i>çapkula-</i>
<i>kalma-</i>	<i>ölme-</i>	
<i>kapma-</i>	<i>öltürme-</i>	-IA-
<i>katılma-</i>	<i>örgenme-</i>	
<i>kavuşma-</i>	<i>ötkerilme-</i>	<i>ķavla-</i>
<i>kaytma-</i>	<i>ötme-</i>	
<i>kélilme-</i>	<i>sevünme-</i>	-(I)r-
<i>kélme-</i>	<i>sormama-</i>	
<i>kéltür-</i>	<i>tanıma-</i>	<i>ay(ı)r-</i>
<i>kéşşeme-</i>	<i>tapma-</i>	<i>égir-</i>
<i>késilme-</i>	<i>tartma-</i>	<i>oltur-</i>
<i>ķırķ-</i>	<i>turma-</i>	
<i>kirdürme-</i>	<i>yétme-</i>	-sA-
<i>kirme-</i>	<i>yürüme-</i>	
<i>ķopma-</i>		<i>ķörset-</i>
<i>ķorķma-</i>	-y- (< ET -ġ-)	
<i>ķoşulma-</i>		-(X)l-
<i>ķoyma-</i>	<i>ķoy-</i>	<i>açıl-</i>
<i>ķoyulma-</i>	<i>toy-</i>	<i>ayrıl-</i>
<i>köçülme-</i>		<i>aytıl-</i>

<i>bağıl-</i>	<i>késil-</i>	<i>tapşurul-</i>
<i>barıl-</i>	<i>kéydürül-</i>	<i>tartıl-</i>
<i>basıl-</i>	<i>ķırıl-</i>	<i>tégil-</i>
<i>berkil-</i>	<i>kiril-</i>	<i>tépil-</i>
<i>béril-</i>	<i>ķoparıl-</i>	<i>téşil-</i>
<i>bitil-</i>	<i>koşul-</i>	<i>tıkıl-</i>
<i>bozul-</i>	<i>ķoyul-</i>	<i>tıyıl-</i>
<i>buyurul-</i>	<i>köçül-</i>	<i>tikil-</i>
<i>buzul-</i>	<i>körsetil-</i>	<i>tiril-</i>
<i>bükül-</i>	<i>körül-</i>	<i>tirül-</i>
<i>çapıl-</i>	<i>körüşül-</i>	<i>tol-</i>
<i>çıkarıl-</i>	<i>köteril-</i>	<i>tökül-</i>
<i>çıkıl-</i>	<i>ķutul-</i>	<i>turul-</i>
<i>déyil-</i>	<i>olturguzul-</i>	<i>tutul-</i>
<i>égil-</i>	<i>olturul-</i>	<i>tüşül-</i>
<i>ékil-</i>	<i>oķul-</i>	<i>ulaşıl-</i>
<i>éşitil-</i>	<i>öltürül-</i>	<i>unutul-</i>
<i>évrül-</i>	<i>ötel-</i>	<i>urul-</i>
<i>içil-</i>	<i>ötkeril-</i>	<i>uruşul-</i>
<i>inil-</i>	<i>ötül-</i>	<i>uzal-</i>
<i>ķaçurul-</i>	<i>saçıl-</i>	<i>ükül-</i>
<i>ķatıl-</i>	<i>sançıl-</i>	<i>üleşil-</i>
<i>ķaytarıl-</i>	<i>sorul-</i>	<i>üzül-</i>
<i>ķazıl-</i>	<i>soyul-</i>	<i>yanıl-</i>
<i>kéçil-</i>	<i>sözleşil-</i>	<i>yapıl-</i>
<i>kéltürül-</i>	<i>talatıl-</i>	<i>yarıl-</i>
<i>keñeşil-</i>	<i>tapıl-</i>	<i>yasal-</i>

<i>yaşul-</i>		<i>urun-</i>
<i>yayıl-</i>	<i>-(X)n-</i>	<i>yükün-</i>
<i>yétıl-</i>		
<i>yetişil-</i>	<i>bulan-</i>	<i>-(X)ş-</i>
<i>yéyıl-</i>	<i>kon-</i>	
<i>yıgıl-</i>	<i>körün-</i>	<i>ayrış-</i>
<i>yıqıl-</i>	<i>tayan-</i>	<i>aytış-</i>
<i>yiberil-</i>	<i>tépren-</i>	<i>çıkış-</i>
<i>yörül-</i>	<i>toğun-</i>	<i>deyiş-</i>
<i>yutal-</i>	<i>tutun-</i>	<i>inış-</i>
<i>yürül-</i>	<i>tüken-</i>	<i>ķavuş-</i>
<i>atal-</i>	<i>ulğan-</i>	<i>kéñeş-</i>
<i>alın-</i>	<i>yaşan-</i>	<i>kéyiş-</i>
<i>salın-</i>	<i>yastan-</i>	<i>körüş-</i>
<i>atlanıl-</i>	<i>yaşun-</i>	<i>ķörüş-</i>
<i>konul-</i>	<i>émgen-</i>	<i>ķuçuş-</i>
<i>alıl-</i>	<i>inan-</i>	<i>soruş-</i>
<i>kélil-</i>	<i>ķazğan-</i>	<i>suguruş-</i>
<i>ķılıl-</i>	<i>ķuvan-</i>	<i>tartış-</i>
<i>salıl-</i>	<i>sağın-</i>	<i>tégiş-</i>
<i>ayturul-</i>	<i>sevün-</i>	<i>tutuş-</i>
<i>çapturul-</i>	<i>sıgın-</i>	<i>uçraş-</i>
<i>tartturul-</i>	<i>sıķın-</i>	<i>üleş-</i>
<i>tutturul-</i>	<i>usan-</i>	<i>yaraş-</i>
<i>yandurul-</i>	<i>atan-</i>	<i>yıgış-</i>
<i>yıgışturul-</i>	<i>san-</i>	<i>yürüş-</i>
<i>yükündürül-</i>	<i>sın-</i>	<i>atķulaş-</i>

<i>çapış-</i>	<i>aldur-</i>	<i>saldur-</i>
<i>çapkulaş-</i>	<i>arttur-</i>	<i>sığındur-</i>
<i>güreş-</i>	<i>astur-</i>	<i>sındur-</i>
<i>küreş-</i>	<i>atlantur-</i>	<i>soydur-</i>
<i>tutiş-</i>	<i>ayttur-</i>	<i>taptur-</i>
<i>uruş-</i>	<i>baıttur-</i>	<i>tarttur-</i>
<i>köteriş-</i>	<i>bastur-</i>	<i>tındır-</i>
<i>yarmaş-</i>	<i>bıldür-</i>	<i>tındur-</i>
<i>alış-</i>	<i>boğdur-</i>	<i>tiktür-</i>
<i>éreş-</i>	<i>boldur-</i>	<i>toldur-</i>
<i>ériş-</i>	<i>çaldur-</i>	<i>töktür-</i>
<i>évrüş-</i>	<i>çaptur-</i>	<i>tuttur-</i>
<i>kiriş-</i>	<i>dédür-</i>	<i>tuydur-</i>
<i>tutaş-</i>	<i>éktür-</i>	<i>tuytur-</i>
<i>yapış-</i>	<i>éndür-</i>	<i>urdur-</i>
<i>yasas-</i>	<i>éşittür-</i>	<i>uruştur-</i>
<i>yavuş-</i>	<i>éttür-</i>	<i>üzdür-</i>
<i>yétiş-</i>	<i>indür-</i>	<i>yagdur-</i>
	<i>kazdur-</i>	<i>yandur-</i>
-Ar-	<i>kéltür-</i>	<i>yédür-</i>
	<i>késtür-</i>	<i>yığıştur-</i>
<i>ahtar-</i>	<i>kéydür-</i>	<i>yoluıktur-</i>
<i>çıkar-</i>	<i>kıldur-</i>	<i>yükündür-</i>
<i>kopar-</i>	<i>kirdür-</i>	
-DUr-	<i>köçtür-</i>	-GUr-
	<i>küydür-</i>	
<i>ācizlendur-</i>	<i>öltür-</i>	<i>kivür-</i>

turgur-

yétkür-

-GUz-

olturguz-

turguz-

-KAr-, -GAr-

bütker-

kutkar-

ötger-

ötker-

toyğar-

-(X)r-

bişir-

bişür-

içür-

kéçür-

köçür-

kaçur-

suğur-

tapşur-

tüşür-

uçur-

yaşur-

-(X)t-

ağrit-

arıt-

ayıt-

ısıt-

körset-

kurut-

oñsat-

oñut-

örget-

sat-

savut-

talat-

tépret-

tilet-

toñtat-

tüket-

ulğat-

uñsat-

uyat-

uyğat-

uzat-

yavut-

yasat-

yırat-

yörüt-

yürüt-

ayt-

berkit-

érit-

ğayt-

ğorğut-

ségrit-

tüzet-

ulğayt-

yıñıt-

yügürüt-

ağart-

éktürt-

évürt-

kéltürt-

ğopart-

kötért-

-Xz-

tamız-

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Ses Bilgisi Özelliklerine Ait Tespitler

Ünlü Değişimleri

* *e > é* değişimi: *Baburnâme* metninde ilk hecede bulunan *e* sesinin yarı açık bir *é* sesine değiştiği tespit edilmiştir:

bér-“vermek”, *té*-“demek”, *kéç*-, “geçmek”, *kél*- “gelmek”, *sév*- “sevmek”

* *Baburnâme* metninde kök ünlüsünün yuvarlaklaşması (gerileyici benzeşme) tespit edilmiştir:

e > ö değişimi: *egsü*- > *öksü*- “eksilmek”

* Ek ve yardımcı ünlülerin yuvarlaklaşması (ilerleyici benzeşme) görülmüştür: İlerleyici benzeşme sonucu ikinci hecedeki düz ünlünün yuvarlaklaştığı tespit edilmiştir:

ı > u değişimi: *ķuru*- “kurumak” < *ķurı*-.

* Kelime gövdesinde, *v* ünsüzünün etkisiyle yuvarlaklaşma tespit edilmiştir: *sévin*- > *sévün*- “sevinmek”

* *m* ve *p* seslerinden sonra yuvarlaklaşma olmadığı tespit edilmiştir: *tamız*- “damlatmak, akıtmak”, *ķapıp*- “koşuşmak”, *taptım* “buldum”, *yapıl*- “örtülmek”, *yapış*- “yapışmak, tutmak”

* Kök ünlüsünde düzleşme tespit edilmiştir: *o > a* değişimi: ET *soğıt*- > Çağ. *savut*-“soğutmak” ET *ķovla*- > Çağ. *ķavla* “kovmak, kovalamak”

* Öndamaksıllaşma nedeniyle *ı > i* değişimi tespit edilmiştir: *yiber*- “gönder-” < *ıd-u ber*- (Uyg. *ıd*-)

* Orta hecede ünlü düşmesi tespit edilmiştir:

oyun “oyun” > *oyna-* “ oynamak”, *ağır* “ağır” > *ağrı-* “ağrımak”, *buyur-* “buyurmak” > *buyrul-* “buyrulmak”

Ünsüz Değişmeleri

* *Baburnâme* metninde söz başındaki *b* sesinin genellikle korunduğu tespit edilmiştir:

bar- “varmak, gitmek”, *bér-* “vermek”, *bış-/biş-* “pişmek”, *bol-* “olmak”²⁵

* Karahanlı ve Harezmi Türkçesinde *w*, Eski Türkçede iki ünlü arasında ya da kök sonunda *b* olarak görülen dudak ünsüzünün *v* sesine dönüştüğü tespit edilmiştir:

Har. *éwür-* > Çağ. *évür-* “evirmek, çevirmek”, Har. *séw-* > Çağ. *sév-*

* İki ünlü arasındaki *-p-* sesinin korunduğu tespit edilmiştir:

çapış- “koşuşmak”, *öpüş-* “öpümek”, *yapış-* “yapışmak”, *tapıl-* “bulunmak”

* Söz başındaki *t* ’nin genellikle ötünsüz olduğu tespit edilmiştir:

tile- “dilemek”, *tişle-* “dişlemek, ısırarak”, *tol-* “dolmak”, *tök-* “dökmek”, *tur-* “durmak”, *tüş-* “düşmek”

* Söz başındaki *t* sesinin bazı fiillerde *d* sesine dönüştüğü tespit edilmiştir:

té- > *dé-* “demek”²⁶, *tég-* > *dég-* “değmek”, *tur-* > *dur-* “durmak”

* İki ünlü arasında bulunan *t* sesinin genellikle ötünsüz olduğu tespit edilmiştir:

ata- “ad vermek, tayin etmek”, *éşitil-* “işitilmek”, *kéter-* “gidermek”, *kutul-* “kurtulmak”

²⁵ Metinde *bol-* “olmak” fiili işlek kullanılmakla birlikte *ol-* “olmak” fiilinin 110 kez kullanıldığı tespit edilmiştir.

²⁶ Metinde işlek kullanılan *dé-* “demek, söylemek” fiilinin yanında 2 kez *té-* “demek, söylemek” fiili tespit edilmiştir.

* Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinde *ḡ*, Eski Türkçede söz içi ve söz sonunda *d* olarak bulunan sesinin *y* sesine dönüşüğü tespit edilmiştir:

ET *adır*- > Kar./Har. *aḡır*- > Çağ. *ayır*- “ayırarak”, ET *ud*- > Kar./Har. *uḡ*- > Çağ. *uy*- “uyumak”, ET *yay*- > Kar./Har. *yaḡ*- > Çağ. *yay*- “yaymak, sermek”, ET *yadaḡlan*- > Kar./Har. *yaḡaḡlan*- > Çağ. *yayaḡlan*- “yürüyerek gitmek, yürümek”

* Söz başındaki diş-damak ünsüzü *y*- sesinin bazı fiillerde düşürüldüğü tespit edilmiştir: ET *yüz*- > Çağ. *üz*- “yüzmek”, ET *yıltıra*- > Çağ. *yıltıra*- “parlamak”

* Söz başındaki *k* ve *ḡ* gırtlak ünsüzlerinin korunduğu tespit edilmiştir: *kéç*- “geçmek”²⁷, *kél*- “gelmek”, *két*- “gitmek”, *kéy*- “giymek”, *kéz*- “gezmek”, *kir*- “girmek”, *köç*- “göçmek”, *kör*- “görmek”, *körset*- “göstermek” vb.

* İki ünlü arasında bulunan *ḡ* sesinin genellikle korunduğu ancak, bazı fiillerde *g*’ya dönüştüğü tespit edilmiştir:

ET *saḡın*- > Har. *saḡın*- > Çağ. *saḡın*- “düşünmek, hatırlamak”

* Bazı fiillerin *ḡ* ünsüzlü şekillerinin yanında *h* ünsüzlü şekilleri de tespit edilmiştir:

ET *saḡlat*- > Çağ. *saḡlat*-/ *saḡlat*- “saklatmak”, ET *uḡıkla*- > Çağ. *uyuhla*-/ *uykula*- “uyumak”, ET *aktar*-/ *agtar*- > Çağ. *aḡtar*- “araştırmak, aramak”, ET *oḡşa*-/ *oḡşa*- > Çağ. *oḡşa*- “benzemek”

* Eski Türkçe, Uygur Türkçesi ve Karahanlıcada *ḡ/g*, Harezmi Türkçesinde *w* olan sesin *v*’ye dönüştüğü tespit edilmiştir:

Uyg. *soḡır*- > Har. *sawu*- > Çağ. *savu*- “soğumak”, ET *yaḡu*- > Har. *yawu*- > Çağ. *yavu*- “yakınlaşmak”

²⁷ Metinde *kéç*- “geçmek” şeklinin yanında 2 kez *geç*- “geçmek” şekli tespit edilmiştir.

* Hece başındaki *ğ/g* (>*k/k*) bazı fiillerde korunduğu tespit edilmiştir:
émgen- “zahmet çekmek, üzölmek”, *sarğar*- “sararmak, sarı olmak”.

* İşlek kullanılan eklerin başındaki gırtlak ünsüzünün korunduğu tespit edilmiştir:
bol-ğaç “olunca”, *bol-ğan* “olan”, *bol-ğalı* “olmak için”, *bol-ğu* “olmak”, *bol-ğunça* “olunca”, *bol-ğay* “olacak”

* Söz sonunda bulunan *ğ/g* ve *k/k* seslerinin kullanımında karışıklık tespit edilmiştir: *sıgın-* / *sıkın-* “sığınmak”, *toğ-* / *tuğ-* “doğmak”, *yağığ-* / *yağık-* “düşman olmak”, *yavuglaş-* / *yavuklaş-* “yakınlaşmak”

* Akıcı ünsüz *r* sesinin ünsüzlerden önce genellikle düşüröldüğü tespit edilmiştir:
é-/ér- “olmak”, *émes/érmes* “değil”, *édi/érđi* “idi”, *ése/érse* “ise” vb.; ancak *érür* “-dır/-dir”

* Bazı fiillerde yer değıştirme olayı tespit edilmiştir:
örđen- “öğrenmek”, *örget-* “öğretmek”

* Bazı fiillerde ünsüz türemesi tespit edilmiştir:
y türemesi: *yığla-* ~ *ığla-* “ağlamak”, *yiber-* “gönder-” < *ıd-u ber-* (Uyg. *ıd-*)

* Bazı fiillerin hem *O* hem de *U* vokalli şekilleri tespit edilmiştir:
bozul-/buzul- “bozulmak”, *toğ-* / *tuğ-* “doğmak” *yögür-* / *yügür-* “koşmak, hareket etmek”, *yörü-* / *yürü-* “yürümek”

* Bazı fiillerin hem *I* hem de *U* vokalli şekilleri tespit edilmiştir:
bişir-/bişür- “pişirmek”, *tiril-/tiröl-* “dirilmek”

Baburnâme metnindeki ses değişimleri yukarıdaki verilerle sınırlı değildir; ancak bu bölümde sadece fiillerde görülen ses değişimleri verilmiştir.

Şekil Bilgisi Özelliklerine Ait Tespitler:

Baburnâme metnindeki fiiller, yapı bakımından *Basit Fiiller*, *Türemiş Fiiller* ve *Birleşik Fiiller* olmak üzere üç ana başlık altında incelenmiştir. Fiillerin etimolojik incelemelerinde Clauson'un görüşleri esas alınmış ve bu sözlükte bulunmayan fiillerin izahında diğer etimolojik kaynaklara ve dönemin sözlüklerinden olan *Abuşka Lûgati* veya *Çağatay Sözlüğü*, *Luęat-i Çağatay* ve *Türkî-i 'Oşmânî* lugatlarına başvurulmuştur. Fiillerin etimolojik incelemeleri yapıldıktan sonra *Baburnâme* metninden tanıklar verilmiştir. Etimolojik incelemeler yapılırken günümüz Türkçesinden farklı olan yapılara daha fazla yer verilmiştir.

Basit Fiiller

Tezde bulunan basit fiiller: *Tek Ünlüden İbaretle Basit Fiiller*, *Ünsüz+ünlü Yapısındaki Fiiller*, *Ünlü+ünsüz Yapısındaki Fiiller*, *Ünsüz+ünlü+ünsüz Yapısındaki Fiiller*, *Ünlü+ünsüz+ünsüz Yapısındaki Fiiller*, *Ünlü+ünsüz+ünlü Yapısındaki Fiiller*, *Ünlü+ünsüz+ ünlü+ ünsüz Yapısındaki Fiiller*, *Ünsüz+ünlü+ünsüz+ünlü+ünsüz Yapısındaki Fiiller*, *Ünsüz+ünlü+ünsüz+ünlü Yapısındaki Fiiller*, *Ünlü+ünsüz+ünsüz+ünlü Yapısındaki Fiiller*, *Ünsüz+ünlü+ünsüz+ünsüz Yapısındaki Fiiller*, *Ünsüz+ünlü+ünsüz+ünsüz+ünlü Yapısındaki Fiiller* olmak üzere on iki başlık altında sınıflandırılmıştır.

Türemiş Fiiller

Yapılan bu doktora tezi çalışmasının sonucunda *Baburnâme* metninde fiillerin türetilmesinde otuz altı adet yapım eki kullanıldığı tespit edilmiştir. Fiil yapım eklerine ilişkin şu istatistiki veriler elde edilmiştir:

İsimden fiil yapma +A- ile türetilen fiillerin sayısı: 12

İsimden fiil yapma +(A)l- ile türetilen fiillerin sayısı: 2

İsimden fiil yapma +(A)r- ile türetilen fiillerin sayısı: 4

İsimden fiil yapma +(X)rGA-/ +(X)rKA- ile türetilen fiillerin sayısı: 1

İsimden fiil yapma +(A)y-, +d- ile türetilen fiillerin sayısı: 2

İsimden fiil yapma +DA- ile türetilen fiillerin sayısı: 8

İsimden fiil yapma +dI- ile türetilen fiillerin sayısı: 1

İsimden fiil yapma +(X)K- ile türetilen fiillerin sayısı: 4

İsimden fiil yapma +KAr, +GAr- ile türetilen fiillerin sayısı: 1

İsimden fiil yapma +lA- ile türetilen fiillerin sayısı: 91

İsimden fiil yapma +I-, +U- ile türetilen fiillerin sayısı: 5

İsimden fiil yapma +şA- ile türetilen fiillerin sayısı: 1

İsimden fiil yapma +KUr-, +KI- ile türetilen fiillerin sayısı: 6

İsimden fiil yapma +rA- ile türetilen fiillerin sayısı: 4

Baburnâme metninde isimden türetilen fiillerin toplam sayısı: 123

Fiilden fiil yapma -A- ile türetilen fiillerin sayısı: 4

Fiilden fiil yapma -(X)K- ile türetilen fiillerin sayısı: 6

Fiilden fiil yapma -lA- ile türetilen fiillerin sayısı: 1

Fiilden fiil yapma -mA- ile türetilen fiillerin sayısı: 59

Fiilden fiil yapma -y(< ET -d-) ile türetilen fiillerin sayısı: 2

Fiilden fiil yapma -AlA- ile türetilen fiillerin sayısı: 1

Fiilden fiil yapma -GUlA- ile türetilen fiillerin sayısı: 2

Fiilden fiil yapma (sıklık) -lA- ile türetilen fiillerin sayısı: 1

Fiilden fiil yapma -(I)r- ile türetilen fiillerin sayısı: 3

Fiilden fiil yapma -sA- ile türetilen fiillerin sayısı: 1

Fiilden fiil yapma edilgenlik eki -(X)l- ile türetilen fiillerin sayısı: 113

Fiilden fiil yapma dönüşlülük eki -(X)n- ile türetilen fiillerin sayısı: 26

Fiilden fiil yapma işteşlik eki -(X)ş- ile türetilen fiillerin sayısı: 40

Baburnâme metninde fiilden fiil yapma ettirgenlik eklerinin toplamı: 118

a) -Ar- eki ile türetilen fiillerin sayısı: 3

b) -DUr- eki ile türetilen fiillerin sayısı: 51

c) -GUr- eki ile türetilen fiillerin sayısı: 3

ç) -GUz- eki ile türetilen fiillerin sayısı: 2

d) -KAr-, -GAr- ile türetilen fiillerin sayısı: 5

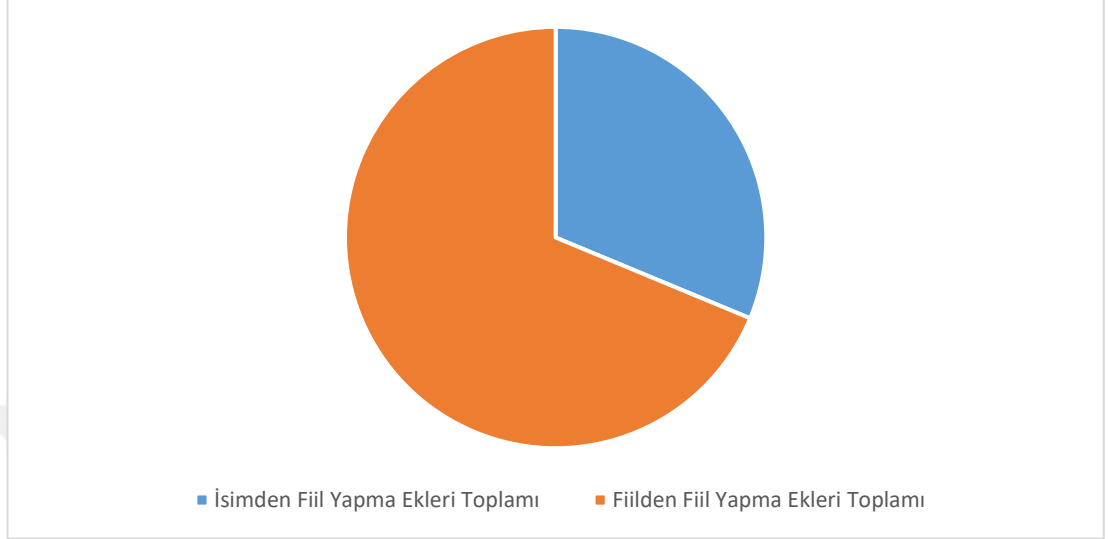
e) -(X)r- eki ile türetilen fiillerin sayısı: 11

f) -(X)t- eki ile türetilen fiillerin sayısı: 42

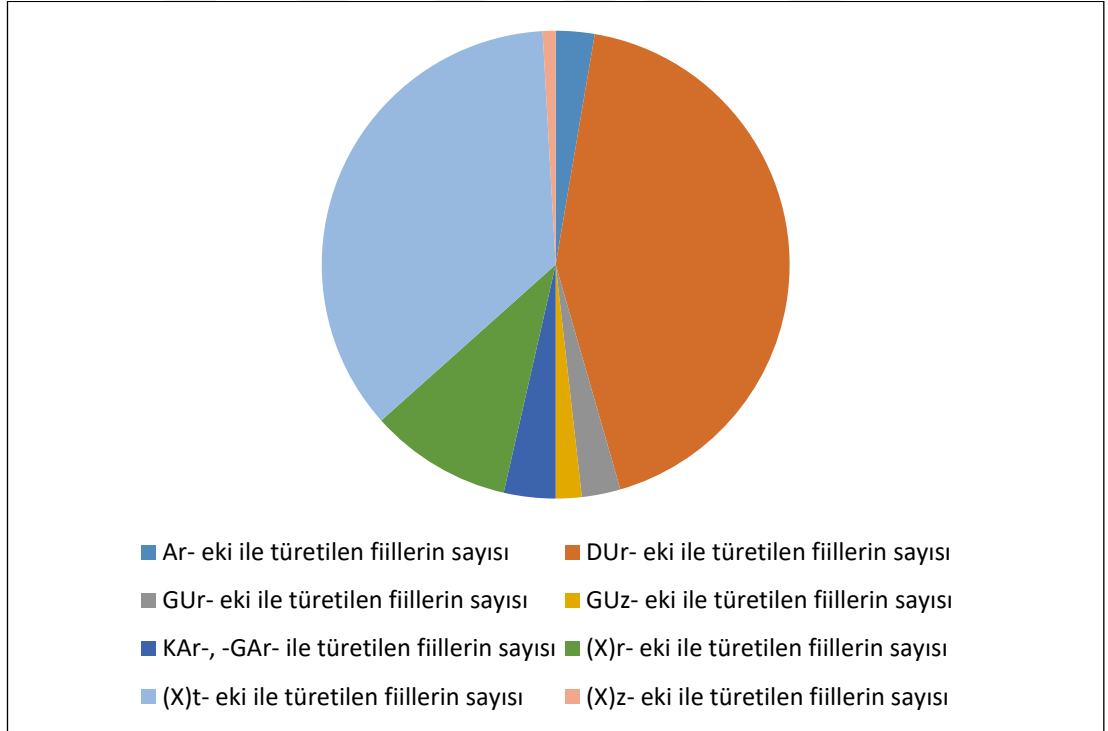
g) -(X)z- eki ile türetilen fiillerin sayısı: 1

Baburnâme metninde fiilden fiil yapım ekleri ile türetilen fiillerin toplamı: 377

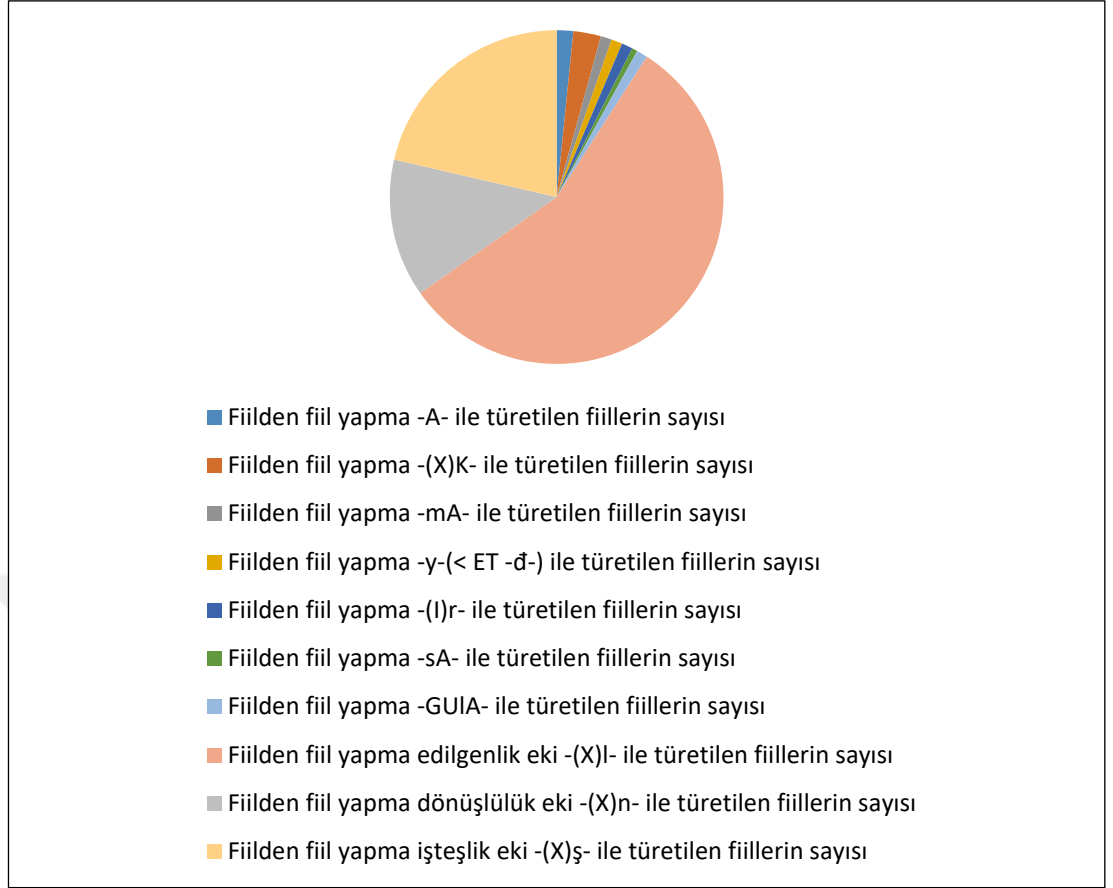
Yukarıdaki veriler sonucunda elde edilen grafikler aşağıdadır:

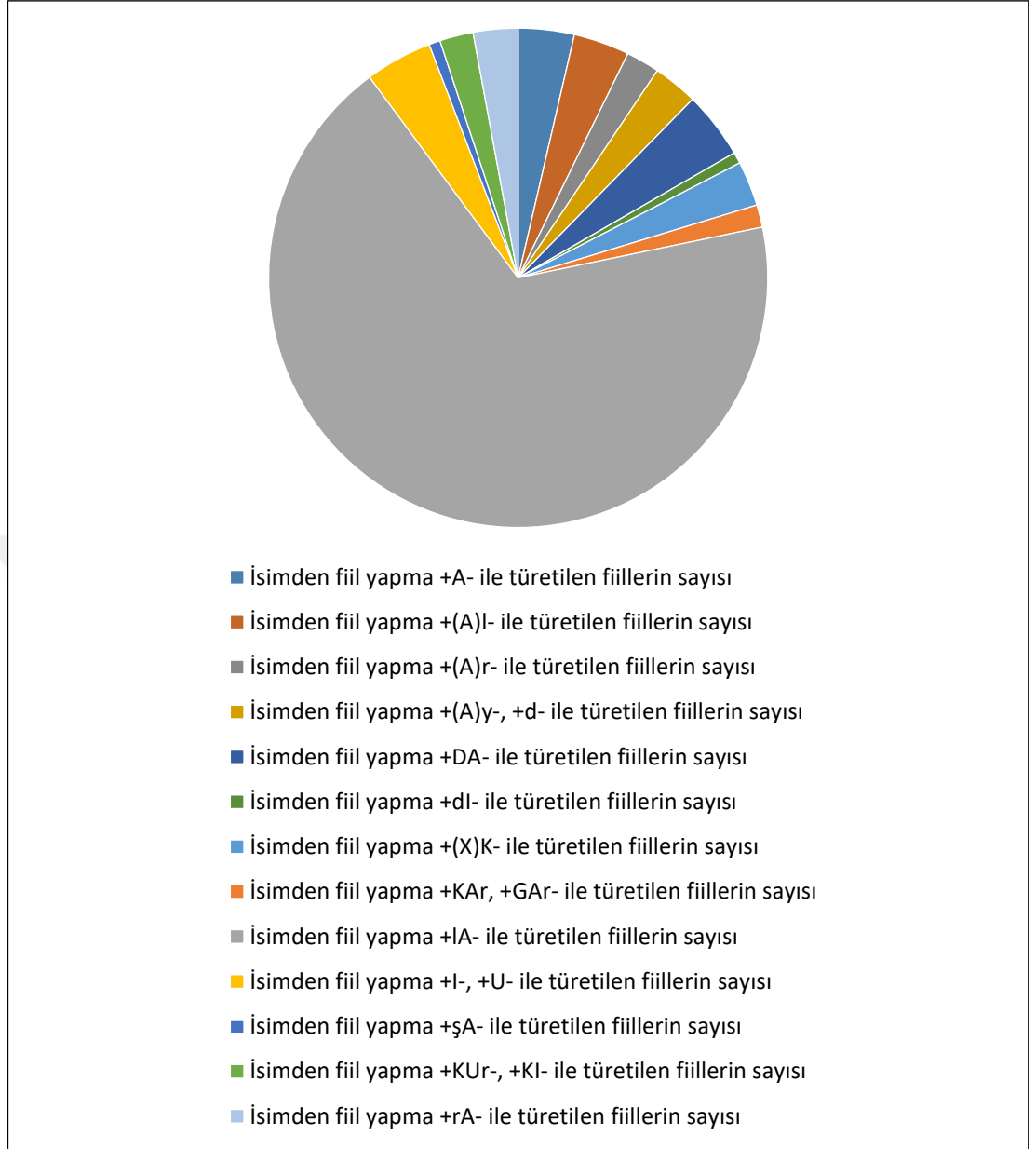
Şekil 1.1. *Baburnâme* metninde fiil yapımının isimden fiil ve fiilden fiil eklerine göre yüzdelik dağılımı

Şekil 1.2 *Baburnâme* metninde fiilden fiil yapım ekleri ile türetilen fiillerin yüzdelik dağılımı

Şekil 1.3. Fiilden fiil yapma eklerinin yüzdelerle dağılımı

Şekil 1.4. İsimden fiil yapma eklerinin yüzdelik dağılımı

KAYNAKÇA

- Akar, Ali (2005). *Türk Dili Tarihi*. İstanbul: Ötüken Yay.
- Aksan, Doğan (1980). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: TDK Yay.
- Abdullayev, F. A. (1964). *Özbek Tilining Harezmi Şiväläri, Lugat, II Harezmi Şivälärining Täsnişi*. Taşkent: Özbekistan SSR Fänlär Akademisi Näsriyeti.
- Aka, Murat (2014). *Baburnâme'nin Dil Özellikleri*. Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Abik, Deniz (1993). *Ali Şir Nevâyî'nin Risaleleri Tarih-i Enbiya ve Hükema, Tarih-i Müluk-i Acem, Münşeât, Metin-Gramatikal İndeks-Sözlük*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara.
- Acar, Kenan (Ekim 2007). "Oğuz Dışı Türk Şivelerindeki İki Kelime Başı #t > #d Ötümlüleşmesi Üzerine Bir Tez", I. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Sempozyumu, 23-26 Ekim 2007, Isparta, Türkiye.
- _____ (Eylül 2000). "-A başla-". TDK IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı, 24 - 29 Eylül 2000, s.21-32. İzmir, Türkiye.
- Akansel, M. Hakkı (1942). "Babur" Tanrıdağ, S.12, s. 5-9.
- Aksan, Doğan (2018). "Türkçenin Sözvarlığı." Ankara: Bilgi Yay.
- Aksu, Cemal (2002). *Lütfi Divanı'nın Tahlili*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, İstanbul.
- Akün, Ömer Faruk, Enver Konukçu (1991). "Bâbü", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yay. C.4, s. 395-400.
- Akyol, Ercan (2014). *Baburnâme: Bir Birey Olarak Babur ve Yeni Bir Nasihatnâme Türü*. Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi, Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Alpargu, Mehmet (2012). "Humanatarian values in Bâbur-nâme", Babur ve *Baburnâme* Üzerine Araştırmalar Uluslararası Çalıştay, Kocaeli.
- Alparslan, Ali (1980). "Babur'un İcad Ettiği Baburî Yazı" Türkiyat Mecuası, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, c. XIX, s. 207-211.
- Arat, Reşit Rahmeti. (1943-1946). *Gazi Zahirüddin Muhammed Babür Vekayi. Babur'un Hatıratı*. Ankara: TTK Yay.

- _____ (1951). *Atabetü'l-Hakayık*. İstanbul: TDK Yay.
- _____ (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks* (Haz. Kemal Eraslan Osman F. Sertkaya-Nuri Yüce). İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- _____ (1987). *Makaleler I*. (Haz. Osman Fikri Sertkaya. Ankara: Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü.
- _____ (1991). *Eski Türk Şiiri*. Ankara: TTK Yay.
- _____ (1999) *Kutadgu Bilig. I (Metin)*. Ankara: TDK Yay.
- Argunşah, Mustafa (2013). *Tarihi Türk Lehçeleri-Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yay.
- Asker, Ramiz (2012). "Babur and Azerbaijan; Azerbaijan and Babur", Babur ve *Babur-nâme* Üzerine Araştırmalar Uluslararası Çalıştay, Kocaeli.
- Ata, Aysu (1988). *Nehçü'l-Ferādis III*, Ankara: TDK Yay.
- Atalay, Besim (1941). *Türkçemizde man-men*. İstanbul: TDK Yay.
- _____ (1945). *Ettuhfet-üz-zekiyye fil lugati't-türkiyye*. İstanbul: TDK Yay.
- _____ (1970). *Abuşka Lûgati veya Çağatay Sözlüğü*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- _____ (1998). *Divanü Lûgati't Türk I Tercüme*, Ankara: TDK. Yay.
- _____ (1998). *Divanü Lûgati't Türk II Tercüme*, Ankara: TDK Yay.
- _____ (1999). *Divanü Lûgati't Türk III Tercüme*, Ankara: TDK Yay.
- _____ (1999). *Divanü Lûgati't Türk IV Dizin*, Ankara: TDK Yay.
- Atam, Aşkın (2021): *Babur-nâme'nin [120b-183b] Arasındaki Bölümün Tematik Sözlüğü*. Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- Ayverdi, İ. (2010). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat
- Azimdzhanova, S.A. (1966). *İndiiski Divan Babura*, Tashkent: "Fan".
- _____ (1966). *Gosudarstvo Babura v Kabule i v Indii*, Moskva: "Nauka"
- Babur, Gazi Zahirü'd-din Muhammed Babur (1987). *Vekayi, Babur'un Hâtıratı I-II*. (Çev. Reşit Rahmeti ARAT) Ankara: TTK Yay.
- Babur Mirza Zahurddin Muhammed (2004). *Mübeyyen der Fıkıh*. (Haz. Tanju Oral Seyhan). İstanbul: Çağrı Yayınları.

- Bacqué-Grammont, J. L. (1980). *Le Livre de Babur. Babur-Nama. Mémoires de Zahiruddin Muhammad Babur de 1494 à 1529*, Paris.
- _____ (1985). *Le Livre de Babur. Mémoires de premier Grande Moghol des Indes (1494-1529)*, Paris.
- Bang, Willy, Annamari von Gabain, R. Rahmeti Arat (1929-1931). *Türkische Turfantexte I-V*, SBAW.
- _____ (1934). *Türkische Turfantexte VI*, SBAW.
- Banguoğlu, Tahsin (2011). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK Yay.
- Bartold, William (1945). "Çağatay". *İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: MEB Yay. c. 3, s. 266-270.
- _____ (1973). "The Tarikh-i-Rashidi of Mirza Muhammed Haidar Dughlät. A History of the Moghuls of the Central Asia", in V.V. Barthold, Raboty Po Istochni kovedeniyu, Moskva: "Nauka"
- Battal, Abdullah (1934), *İbni-Mühennâ Lûgati*, Ankara: TDK Yay.
- Bayram, Fatih (2004). "Garip Bir Memleket Garip Bir Sultan: Babürnâme'deki Hindistan" *Divân İlmî Araştırmalar*, S.17 s.169.
- Bayraktar, Nesrin (2004). *Türkçede Fiilimsiler*, Ankara: TDK Yay.
- Beg, Hasan (2012). "The Academic Babur". *Babur ve Babur-nâme Üzerine Araştırmalar Uluslararası Çalıştayı*, Kocaeli 2012.
- Berbercan, Mehmet Turgut (2008). *Babur'un Hatıratında Geçen Hayvan Adları Ve Bunların Türk Dili Açısından Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Beveridge, Annette Susannah (2006). *Babur Nama Journal of Emperor Babur*. India: Penguin Books.
- _____. *The Bābur-nama in English. Memoirs of Bābur. Translated from the original turki text of Zahiru'd-dīn Muḥammad Bābur Pādshāh Ghāzī* by Annette Susannah Beveridge, I, Ferghana 1912; II, Kabul 1914; III, Hindustan 1917; IV, London 1921.
- _____ (1922). *Bābur-Nāma: Memoirs of Bābur* by Annette Susannah Beveridge, London I-II (2. bs.).
- Bilge, Kilisli Rifat (1921). *İbnü Muhenna Lugati*. İstanbul.
- Bilgegil, M.K. (2014). *Türkçe Dilbilgisi*. Erzurum: Salkımsöğüt Yay.

- Bilkan, Ali Fuat (2001). *Babür'ün Risale-i Validiyye Tercümesi*. İstanbul: Kitabevi Yay.
- _____ (2002). "Divan ve Babürname Işığında Babür'ün Hayatı." *Bilig*, S. 21, s. 97-114.
- _____ (2004/2). "Babürlü Devletinde Türkçe." *Dîvân İlmî Araştırmalar Dergisi*, S. 17, s. 162-168.
- _____ (2012). "Traces of the Main Lines of Babur's Life in His Poetry", *Babur ve Babur-nâme Üzerine Araştırmalar Uluslararası Çalıştay*, Kocaeli 2012.
- Bordogligeti, A.J.E. (2001). *A Grammar of Chagatay*. Muenchen: Lincom Europa.
- Brockelmann, Carl (1954). *Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasien*. Leiden: E. J. Brill.
- Böhtlingk, Otto. (1851). *Über die Sprache der Jakuten*. St. Petersburg.
- Buran, Ahmet (1996). "Türkçede Kelimelerin Ekleşmesi ve Eklerin Kökeni", 3. Uluslararası Türk Dil Kurultayı. (23-27 Eylül 1996) Bildirileri. Ankara: TDK Yay. s. 207-214.
- Caferoğlu, Ahmet (1948). "Çağatay Türkçesi ve Nevâyî". *İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. II/3-4, s. 141-154.
- _____ (1993). "Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü". İstanbul: Enderun Kitabevi.
- _____ (2015). *Türk Dili Tarihi I-II*. Ankara: Altınordu Yay.
- Caldecott, (1844). *Life of Baber*. Abridged from the Memoires of Zehir-ed-din Muhammed Baber, London.
- Canpolat, M. (2013). "XV. yüzyıl Doğu Türk Edebiyatı: Çağatay Dili ve Edebiyatı" Ed. K. Yavuz. *XIV-XV. Yüzyıllar Türk Edebiyatı*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi. s.62-64.
- Canku, Erantepli Ayşegül (2002). "Çağatay Dili ve Edebiyatı". *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara: Yeni Türkiye Yay. c. 8. s. 769-776.
- Ceylan, Nimet (2009). *Gazi Zahirüddin Muhammed Bâbur Mirza'nın Eserlerindeki İkilemeler*. Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological of Pre Thirtteenth-Century Turkish*. Oxford.
- Coşkun, Volkan (2000). *Özbek Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yay.
- Courteille, Abel Pavet de (1972). *Dictionnaire Türk-Oriental*. Amsterdam: Philo Press.

_____ (1871). *Mémoires de Baber (Zahir-ed-din Mohammed), Fondateur de la dynastie mongole dans l'Hindoustân. Traduits pour la première fois sur le texte djagatai, I-II*, Paris.

Çağatay, Saadet (1963). *Türk Lehçeleri Örnekleri I*. Ankara: DTCTF Yay.

Çetin, Ali (1987). “Büyük Türk Hükümdarı Bâbü”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, S:1, s. 25-30.

Çevik, Gökhan (2014). *Baburnâme'nin [184a-244b] Arasındaki Bölümü (Metin, Gramatikal Dizin ve Sözlük)*. Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.

Çorbacı, Esra (2012). *Babür-nâme'de Sıfatlar*. Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.

Dale, S.F. (2004). *The Garden of the Eight Paradises: Babur and the Culture of Empire in Central Asia, Afghanistan and India (1483-1530)*. Leiden: Brill.

Demir, Cengiz (2016). *Baburnâme'de Birleşik Fiiller*. Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.

Demirci, Ümit Özgür (2016). *Eski Türkçede Fiiller*. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Umuttepe Yay.

Deny, Jean. (1921). *Grammaire de la langue turque (dialecte osmanli)*. Paris.

_____ (1941). *Türk Dili Grameri*. (Çev. Ali Ulvi Elöve). İstanbul: Maarif Matbaası.

_____ (2000). *Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları, (Türkiye Türkçesi)*, (Çev. Oytun Şahin), Ankara: TDK. Yay.

Derleme Sözlüğü. (1962-1982). c. 1-12. Ankara: TDK Yay.

d'Herbelot. (1697). “Babur ou Baber”, *Bibliothèque Orientale, ou Dictionnaire Universel contenant généralement tout ce qui regarde la connaissance des peuples de l'Orient*, Paris

Dinç, Ahmet (2018): “*Bâbürnâme'deki Akrabalık Terimleri ile İlgili Söz Varlığı*”. *TURAN-SAM*. Year: 2018; Volume: 10/Summer, Issue: 39.

Dilaçar, Agop (1966). “Nevâyî'nin Dil Anlayışı”. *Türk Dili*. XV /173, s. 301-304.

Dilçin, Cem (1983). *Yeni Tarama Sözlüğü*. Ankara: TDK Yay.

Doerfer, Gerhard (1980-81). “Temel Sözcükler ve Altay Dilleri Sorunu”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. S.1, s.7.

Doğan, E. (2012). *Türkçe Cümle Bilgisi-I*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.

- Dughlat, Mirza (1996). Haidar *Tarikh-i-Rashidi*, Farsça (ed.) W.M. Thackston, Sources of Oriental Languages and Literatures No. 37, Cambridge, Mass: Harvard University.
- _____ (1996). *Tarikh-i-Rashidi*, çev. W.M Thackston Doğu Dilleri ve Edebiyatları no.38.
- _____ (1972). A History of the Moghuls of Central Asia, Being The *Tarikh-i-Rashidi* of Mirza Muhammed Haidar Dughlât, (ed.) N. Elias, (çev.) Denison Ross, Londra Curzon Press.
- _____ (1996). *Ta'rikh-i-Rashidi*, (ed.) A. Urumbaev, Taşkent: "Fan"
- Ebu'l-Kâsım Cârullâh Maḥmûd bin 'Omar bin Muḥammed bin Aḥmed Ez-Zamahşeri El-Hvârizmi (1993). *Mukaddimetü'l-Edeb Hvârizm Türkçesi İle Tercümeli Şuṣter Nüshası Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*. (Haz. Nuri Yüce) Ankara: TDK Yay.
- Eckmann, Janos (1958). "Çağatay Dili Hakkında Notlar". *TDAY-Belleten*. Ankara. s. 115-126.
- _____ (1959). Çağatay Dili Örnekleri I Nevai Divanlarından Parçalar. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi. c. 9 s. 33-64.
- _____ (1959). Das Tschagataische. *Philologiae Turcicae Fundamenta*. vol. 1. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag: 138-160.
- _____ (1960). "Küçük Çağatay Grameri". *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. İstanbul. C. X., s. 41-64.
- _____ (1962). "Çağataycada İsim-Fiiller ", *TDAY-Belleten*. Ankara. s. 51-60.
- _____ (1960). Çağatay Dili Örnekleri II. Gedai Divanından Parçalar. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi. c. 10: 65-110.
- _____ (1963). A Contest in Verse between Stringed Instruments from the Chagatay Literature of the 15th Century". *Aspects of Altaic Civilization*. ed. Denis Sinor. Uralic and Altaic Series: 119-121.
- _____ (1963). Çağatay Dili Örnekleri III, Sekkâkî Divanından Parçalar. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi. c. 12, s. 157-174.
- _____ (1964). Çağatay Edebiyatının Son Devri (1800-1920). *TDAY-Belleten* 1963: 121- 156.
- _____ (1964). Die Tschaghataische Literatur. *Philologiae Turcicae Fundamenta*. vol. 2. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag: 304-306.

- _____ (1965). Çağatay Dili Örnekleri IV. Ubeydullah Han'ın Eserlerinden Parçalar. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi. c. 13, s. 43-74.
- _____ (1966). Chagatay Manual. Bloomington: Indiana University Publications Uralic and Altaic Series.
- _____ (1970). Shāhī, A Hitherto Unknown Chagatay Poet of the fifteenth Century. Central Asiatic Journal. c. 13, S. 4, s.263-286.
- _____ (1971). The Dīvān of Gadā'ī. Bloomington: The Hague.
- _____ (1971). Nevaî'nin İlk Divanları Üzerine. TDAY-Belleten 1970: 253-269.
- _____ (1971). Bilinmeyen Bir Çağatay Şairi Şahi ve Divanı. TDAY-Belleten 1970: 13-36.
- _____ (1989). Doğu Türkçesinde Bir Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası). TDAY-Belleten 1967: 51-69.
- _____ (1992). Chagataica. Acta Orientalia Acadamiae Scientiarum Hungaricae. c. 25: 349-353.
- _____ (2003). Bilinmeyen Bir Çağatay Şairi Şâhi ve Divanı. Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar. haz. Osman Fikri Sertkaya. Ankara: TDK Yay.
- _____ (2011). Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar. (Haz. Osman Fikri Sertkaya). Ankara: TDK Yay.
- _____ (2021). Çağatayca El Kitabı. (Çev. Günay Karaağaç). Ankara: TDK Yay.
- Ekabirov, S. F., T. A. Elikulov, S. İ. İbrahimov, N. M. Memetov, vd. (1981). Uzbek Tilining İzahli Lugati. 2 c. Moskova.
- Eker, Süer, (2003). Talat Tekin Makaleler I, Altayistik (Yay. Hazırlayanlar: Emine YILMAZ-Nurettin DEMİR), Grafiker Yayıncılık:11, Araştırma İnceleme Dizisi: 5, Ankara XVI + 384 s, s.233.
- Eraslan, Kemal (1996). “+sı-/+si- (~+su-/+sü-) isimden fiil yapma eki ile -sı-/si- (~-su-/sü-) fiilden fiil yapma eki ve genişlemiş şekilleri hakkında”, Ankara: Türk Kültürü Araştırmaları. Zeynep Korkmaz'a Armağan. Yıl 1996. 32/1-2.
- _____ (1980). Eski Türkçede İsim-Fiiller. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.
- _____ (2012). Eski Uygur Türkçesi Grameri. Ankara: TDK Yay.

Ercilasun, Ahmet Bican (1995). "Kâşgarlı Mahmut'ta -sā-/sē- Eki", *Türk Dili*, S. 521, Mayıs 1995, s. 449-456.

_____ (2010). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yay.

_____ (2020). *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil*. Ankara: Akçağ Yay.

Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon I-II*. Wiesbaden: Otto Harrassow Verlag.

_____ (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden-Boston: E. J. Brill.

Eren, Hasan (1950). "Çağatay Lugatleri Hakkında Notlar". *DTCF Dergisi*. c. 8, S. 1-2, s. 145-163.

_____ (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro Yay.

Ediskun, H. (2010). *Türk Dilbilgisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Eğilmez, Savaş (2011). "Babur-name'de Yer Alan Törenler", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.46, s. 237-254.

Ergin, M. (2006). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım Yay.

Gabain, Annamaria von., A. R. Rachmatı (1934). *Türkische Turfantexte VI. Das Buddhistische Sutra Säkiz Yükmäk*. Berlin: Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften.

Gabain, Annamaria von (1935). *Die Übersetzung der Biographie Hüen-tsangs. I. Bruchstücke des 5. Kapitels*. Berlin.

_____ (1952). *Türkische Turfantexte VIII. Texte in Brahmischrift*. Berlin: Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften.

_____ (1953). "Türkçede Fiil Birleşmeleri". *TDAY-Belleten*. Ankara. s. 16-28.

_____ (1959). *Alttürkische Grammatik*. Leipzig (2. basım)

_____ (2003). *Eski Türkçenin Grameri*. (Çev. Mehmet Akalın). Ankara: TDK Yay.

_____ (2009). *Türkoloji Makaleleri*. (Derleyen ve şerh eden Yusuf Gedikli). İstanbul: Bilge Oğuz Yay.

Gazi Zahuriddin Muhammed Babur, Vekayi, Baburun Hatıratı I, II (2006). (Çev. Reşit Rahmeti Arat), İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Grenard, Fernand (1971). *Babur* (Çev. Orhan Yüksel). İstanbul: MEB Yay.

Gencan, Tahir Nejat (2001). *Dilbilgisi*. Ankara: Ayraç Yay.

- Gerçek, Şenel (2011). Muhammed Rızâ Âgehi'nin Firdevsü'l-İkbâli [100b-200a] (Giriş, Transkripsiyonlu Metin, İnceleme, Dizin-Sözlük, Tıpkıbasım), Doktora Tezi, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- Grammont, J. L. Bacqué (2012). "Some Topical Aspects of Babur And The Baburnâme", Babur ve *Babur-nâme* Üzerine Araştırmalar Uluslararası Çalıştay, Kocaeli 2012.
- Hofman, H. F. (1969). Turkish Literature A Bio-Bibliographical Survey. Section III, Part I: Authors. c. 1-3. Utrecht. 1969. c. 4-6. Utrecht.
- Grønbech, Kaare (1995). Türkçenin Yapısı. (Çev. Mehmet Akalın), Ankara: TDK. Yay.
- Gül, Ekrem (2014): *Baburnâme*'de Geçen Askeri Terimler Üzerine, *Belleten*, 2014, 62 (1). 27-104.
- Gülbeden (1987). Hümayunnâme (Çev. Abdürrab Yelgar). Ankara: TTK Basımevi.
- _____ (1972). The History of Hümāyun (Hümāyun-nāma), (çev.) Annette S. Beveridge, Delhi: Idarah-i Adabiyat-i Delli.
- Gülensoy, Tuncer (2018). Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü (Etimolojik Sözlük) İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Gülşen, Ahmet (2006). "Göster-Görset-/ Körset- Fiillerinin Yapısı Üzerine". *Erciyes Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. Prof. Dr. Tuncer Gülersoy Armağan. 2006/1, S. 20, s. 35-51.
- Güner, Nurhan (2008). Mukaddimetü'l-Edeb Grameri. Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Güneri, Mukadder (2001). Babur'un Siyasi, Sosyal ve Kültürel Hizmetleri (1483-1530). Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Hacıeminoğlu, Necmettin (1991). Türk Dilinde Fiiller-En Eski Türkçeden Çağdaş Türk Şivelerine Kadar. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- _____ (1990). "Eski Türkçenin Gramer Yapısı ve Örnek Olarak Fiilden İsim Yapan -l Eki", *TDAY-Belleten*. s. 65-80.
- Haidar, Mansura (2012). "Babur in Retrospect – few Flash Bac". Babur ve *Babur-nâme* Üzerine Araştırmalar Uluslararası Çalıştay. Kocaeli 2012.
- Hamilton, James (1971). Manuscripts ouïgours de Touen-Houang. Le Conte bouddhique du bon et du mauvais prince en version ouïgoure. Paris.
- _____ (1988). İyi ve Kötü Prens Öyküsü (Çev. Vedat Köken). Ankara: TDK Yay.
- Hancıoğlu, Selim (2008). "Gurbette Bir Sultan: Babur, *Yağmur Dil ve Edebiyat Dergisi*. İzmir. S. 39.

- Haydar, Mirzâ Nâsireddin (1924). *Tercüme-i Tüzük-i Bâburî*, Delhi.
- Herkmen, Dilek (2009). *Dîvânü Lugatî't-Türk'te Fiil Yapımı*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul
- Hezer, Akif Yağızhan (2021). *Babur-nâme'nin [184a-244b] Arasındaki Bölümün Tematik Sözlüğü*. Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- İnan, Abdülkadir (1992). *Çağatay Edebiyatı*. Türk Dünyası El Kitabı. Ankara: TKAE Yay. c.3, s. 80-102.
- _____ (1956) “Çağatay Yazı Dili'nin Kuruluşu Tarihine Dair Düşünceler”, *TDAY Belleten*, seri: III, S. 6-7, s. 531-543.
- İldeniz, Kader Elif (2021). *Babur-nâme'nin [1b-60b] Arasındaki Bölümün Tematik İsimler Sözlüğü*. Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- İlhan, Nadir. (2020). Türkçede Kökü Unutulan Kelimeler. *Habarşı, Filoloji Bilimleri Serisi, Kazak Milli Pedagoji Üniversitesi, Almatı*, 3(73), 221-236.
- Kaiser, A. (1828). Zehir-Eddin Muhammed Baber, Kaisers von Hindustan, Denkwürdigkeiten von ihm selbst im Dschagatâi-Türkischen verfasst und nach der englischen Uebersetzung des J. Leyden und W. Erskine deutsch bearbeitet von, Leipzig.
- Kara, Hatice Kübra (2022). Babur-nâme'nin [245-382b] Varakları Arasındaki Bölümde Yer Alan Eski Türkçe ve Moğolca Kökenli Kelimelerin Açıklamalı Sözlüğü. Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- Karaağaç, Günay (1997). *Mevlâna Lutfî Divanı*. Ankara: TDK Yay.
- _____ (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yay.
- Karabacak, Esra (2000) “Türkçede Yeterlik Fiilleri”. IV. Uluslararası Türk Dil Kurumu Bildirileri. (24-27 Eylül, 2000). Ankara: TDK Yay. s. 921-928.
- Karahan, Leyla (1999) “Fiil Terimi Üzerine”. *Türk Gramerinin Sorunları-II*. Ankara: TDK. Yay. s. 47-56.
- _____ (2010). *Türkçenin Söz Dizimi*. Ankara: Akçağ Yay.
- Karabeyoğlu, Adnan (2012). “Babürnamedeki Bazı Cümle Yapıları Üzerine”. *Turkish Studies – International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 7/4, s. 427-442.
- _____ (2012). “A Few Words on Babur's Style in His Vekâyinâme”. *Babur ve Babur-nâme Üzerine Araştırmalar Uluslararası Çalıştay*, Kocaeli.

- Karademir, Fevzi (2019). “Türkçe Söz Varlığı Tasnifinde Kullanılan Bazı Terimler Üzerine”. *Journal of Social. Humanities and Administrative Sciences*. Volume 5, s.736-744.
- Kavallı, Seda. (2016). Babur-nâme’nin [304a-382a] Arasındaki Bölümü (Metin, Gramatikal Dizin ve Sözlük). Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Kocaeli.
- _____ (2020). “Babur-nâme’deki Mesafe ve Uzunluk Birimleri”, *Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi*, 4 (2), s. 212-230.
- _____ (2020). “Babur-nâme’deki Zaman İfadeleri”, *Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi*, 4 (3), s. 315-344.
- King, Sir Lucas (1921). *Memoirs of Zehir-ed-din Muhammed Bābur, Emperor of Hindustan*, Oxford.
- Koca, Duygu (2013). Babur-nâme’nin [1b-60b] Arasındaki Bölümün Gramatikal Dizini ve Sözlüğü. Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- Koç, Bilal (2011). *Babürlüler Devleti’nin Kurucusu Babür Şah’ın Dış Siyaseti*. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- _____ (2012). “Türk Devletinde Akıl: Kutadgu Bilig ve Babür-nâme”, c. 31, S. 52, s. 55-78.
- Konukçu, Enver (2002). “Babürlüler Hindistan’daki Temürlüler”. *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yay. c. VIII, s. 748.
- Korkmaz, Zeynep (2017). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara: TDK Yay.
- Köprülü, M. Fuad (1979). “Babur.” *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: MEB Yay. c. 2, s. 180-187.
- Kumsar, Alara (2021). Babur-nâme’nin [61a-120a] Varakları Arasındaki Bölümde Yer Alan Eski Türkçe ve Moğolca Kökenli Kelimelerin Açıklamalı Sözlüğü. Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- Kurenov, Rahimmammet (2012). “Divan of Zahirud-Din Muhammed Babur And Its Manuscripts”. *Babur ve Babur-nâme Üzerine Araştırmalar Uluslararası Çalıştayı*, Kocaeli.

Kuznetson, İ. P. (1995). “Türkiye Türkçesi morfoetimolojisine Dair”. TDAY-Belleten 1995: 193-260.

Lamb, Harold (1956). “Babür’ün Bir Hususiyeti.” Türkistan Sesi, S.5, s. 5-11.

Le Coq, Albert von (1912). Türkische Manichaica aus Chostscho. I. Berlin.

Lessing, D. Ferdinand. (1960). Mongolian-English Dictionary. Bloomington.

_____ (2003). Moğolca-Türkçe Sözlük. (Çev. Günay Karaağaç) Ankara: TDK Yay.

Leyden, Jhon, William Erskine. (1828). Memoirs of Zehir-ed-din Muhammed Baber, Emperor of Hindustan, written by himself, in the Jaghatai Turki, London.

Luşfi. *Gül ü Nevruz*. El yazma. British Museum, Add. 7914, s. 50b-114a.

Mano, Eiji (1995-1996). Zahir al-Din Muhammed Bâbü: Bâbü-Nâme. Kyoto/Syokada

_____ (1995). Bâbü-Nâme (Vaqâyi’), Kyoto: Syokada,

_____ (1995). Bâbü-Nâme (Vaqâyi’), Concordance and Classified Index, Kyoto: Syokada.

_____ (1997) “An Attempt at a Critical Text of One Section of Tārīkh-i-Rashīdī”, (ed.) Eiji Mano ve Kazuyuki Kubo, Synthetical Study on Central Asian Culture in The Turco Islamic Period, Kyoto: Kyoto Universty.

_____ (Kasım 2012). A Bibliography on Babur and the Babur-nama [Bildiri] Babur ve Baburnâme Üzerine Araştırmalar Uluslararası Çalıştay, Kocaeli Üniversitesi.

Mashrabov, Zokircan (2012). “*Babur-nâme* and Babur’s Inscriptions on the Stones”, Babur ve *Babur-nâme* Üzerine Araştırmalar Uluslararası Çalıştay, Kocaeli 2012.

Michael H. Fisher (2020). *Babürlüler Hindistanda Bir Türk İmparatorluğu* (Çev. M. Fatih Çalışır) İstanbul: Kronik Kitap.

Mutlu, Kemal (2017). Babur-nâme’nin [61a-120a] Arasındaki Bölümün Gramatikal Dizini ve Sözlüğü. Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.

Müller, F. W. K. 1908. Uigurica I. 1. Die Anbetung der Magier, ein christliches Bruchstück. 2. Die Reste des buddhistichen “Goldglanz-Sutra”. Ein vorleufiger Bericht. Berlin.

_____ (1911). *Uigurica II*. Berlin.

_____ (1922). *Uigurica III. Uigurische Avadana-Bruchstücke (I-VIII)*. Berlin.

_____ (1931). *Uigurica IV*. hrsg. von A. Gabain. Berlin

Nedevî, Reşid (1969). *Ahter Tüzük-i Bâburî*, Lahor

Nur, Rıza (1925-1926). “Babür”. *Türk Yurdu*, Ankara: Tutibay Yay. c. 10, S.16: s. 177-183.

XIII. asırdan günümüze kadar kitaplardan toplanmış tanıklarıyla tarama sözlüğü. 1943-1957. 5. c. Ankara

Oral Seyhan, Tanju (2012). “Babur’un Aruz Risalesinde Yer Alan bazı Dilbilgisi ve Yazım Kuralları” *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c.XXXI, s. 217-241, İstanbul.

_____ (2011). “Eserlerine Göre babur Şah’ın Sosyal Devlet Anlayışı”, *Turkish Studies -Volume 6/3*, Summer 2011, s. 297-327, Ankara.

Ölmez, Zuhâl (1996). *Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soykütüğü)*. Ankara: Simurg Kitapçılık ve Yay.

_____ (1998). “Çağatayca Sözlükler”. *Kebikeç*. S. 6, s.137-144.

_____ (2003). *Şecere-i Türk’e Göre Moğol Boyları*. Ankara: Kebikeç Yay.

_____ (2006). *Ali Şir Nevâyi’nin Son Eseri Mahbûbü’l-Kulûb*. Büyük Türk Dili Kurultayı. Ankara: Bilkent Üniversitesi: 734-743.

_____ (2007). “Çağatay Edebiyatı ve Çağatay Edebiyatı Üzerine Araştırmalar”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. c. 5, S. 9, s. 173-220.

Özönder, Sema Barutçu (1996). *Alî Şîr Nevayî, Muhakemetü’l-Lugateyn*. Ankara: TDK. Yay.

_____ (1999). “Türk Dilinde Fiil ve Fiil Çekimi”. *Türk Gramerinin Sorunları-II*. Ankara: TDK Yay. s. 56-65.

Öztürk, Deniz (2008). *Türkiye Türkçesinde Anlamca Kaynaşmış-Deyimleşmiş Birleşik Fiiller*. Ankara: TDK Yay.

Öztürk, Kiraz (2021). *Babur-nâme'nin [61a-120a] Varakları Arasındaki Bölümün Tematik Açısından Söz Varlığının İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.

Öztürk, Rıdvan (1994). *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yay.

- _____ (1997). Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil. Ankara: TDK. Yay.
- _____ (1999). “Yapım Eklerinin Nitelikleri, Sınırları, İşlevleri ve Sorunları”. Türk Gramerinin Sorunları-II, Ankara: TDK Yay. s. 319-325.
- Parlatır, İsmail (2001). Babür şah ve Babür Devleti’nin Kuruluşu. Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- _____ (2006). Osmanlı Türkçesi Sözlüğü. Ankara: Yargı Yay.
- Pırlanta, İsmail (2001): *Babür Şah ve Babürlü Devleti’nin Kuruluşu*. Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Rahimi, Farhad (2016). Fetahi Kaçar’ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Redhouse, J.W. (1884). *A Simplified Grammar of Ottoman Turkish Language*. London: Trübner &Co.
- Rodgers, Charles J. (1985). The Catalogue of the Coins, Pt. I, The Coins of the Mogul Emperors of India, Delhi: Inter-India Publications
- Roux, Jean-Paul (2008). Büyük Moğolların Tarihi Babur. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Röhrborn, Klaus. (1977). Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, I (a-agrıg). Wiesbaden.
- _____ (1981). Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, III (anta-asanke), Wiesbaden.
- Sali’e, M. (1958). *Babur-name, Zapiski Babure*, Taşkent.
- Schönig, Claus (2012). “Finite Predication and Text Structure in the *Babur-nâme*”. Babur ve *Babur-nâme* Üzerine Araştırmalar Uluslararası Çalıştayı, Kocaeli.
- Sev, Gülsel (2001). Etmek Fiiliyle Yapılan Birleşik Fiiller ve Tamlayıcılarla Kullanılışı. Ankara: TDK. Yay.
- Sırtı, Ezgi (2018). *Baburnâme’de Temel Fiiller Üzerine Notlar*, *Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi*, Volume III/Issue I-ISSAS Special Ussue, s. 117-128.
- Stebleva, I. V. (1982). Semantika Gazeli Babura, Moskova: "Nauka,"

- Steingass, Francis Joseph (1975). A Comprehensive Persian-English Dictionary. Beriut.
- Şahin, Hatice (2004). “Birleşik Çekimli Fiillerin Zaman ve Anlam Açısından Gösterdiği Çeşitlilikler”. Zeynep Korkmaz Armağanı, Ankara: TDK. Yay. s. 381-392.
- ŞEN, Mesut (1993). Gazi Zahirüddin Muhammed Babur Giriş-metin (Kabil ve Hindistan Bölümleri) Açıklamalı Dizin. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Şeyh Süleymân Efendi (1298). Lugat-i Çagatay ve Türkî-i ‘Osmânî, İstanbul.
- Şirin, Bilal İsmail (2017). *Babur-nâme’nin [120a – 183a] Arasındaki Bölümü (Metin, Gramatikal Dizin ve Sözlük)*. Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- Talbot, F. G. (1909). Memoirs of Baber, Emperor of India, First of the Great Moghuls, being an Abridgement with an Introduction supplementary notes, and some account of his successors, London.
- Tarama Sözlüğü I-VI. (1963-1972). Ankara: TDK Yay.
- Taş, İbrahim (2009). Kutadgu Bilig’de Söz Yapımı. Ankara: TDK Yay.
- Tekcan, Münevver (2006). “Qariş, a Unit of Measurement in Turkic Languages”. Man and Nature in the Altaic World, s. 399.
- _____ (2007). Bayram Han’ın Türkçe Divanı. İstanbul: Beşir Kitabevi.
- _____ (2008). Hakîm Ata’nın Hz. Meryem Kitabı. İstanbul: Beşir Kitabevi.
- _____ (2010). “Using the Eyes of the Babur-name to Pass Through a Land and Its People: A (post) modern Reading of a Historic Text”. Roads and Travellers in the Altaic World. 51st PIAC. Bucharest. 27 July-August 1 st. 2008.
- _____ (2010). “Babur-name’de Eğlence”, Uluslararası Halk Kültüründe Eğlence Sempozyumu. Kocaeli.
- _____ (2011). “Anniversary, Feast and Celebration in the Babur-nama Seen As Transition to Khanate. Court and Adulthood”. 54th. Permanent International Altaistic Conference. Indiana USA.
- _____ (2012). “Status and Diplomacy in the *Babur-nāma*”, Babur ve *Baburnāma* Üzerine Araştırmalar Uluslararası Çalıştayı, Kocaeli 2012.

- _____ (2012). “Women in the Light of the *Babur-nama*”, International Seminar. Indo-Mongol Colloquium. Some Unexplored Areas of Research. 1st-4th February. 2012. India.
- _____ (2013). A Personal View of Description of Samarkant in the Baburnama.” Historical And Philological Studies of Chinese Western Regions Dedicate to Professor Klaus Sagaster on His Eightieth Birthday. Science Press Beijing s. 403-416.
- _____ (2018). “The *Baburnama* As Primary and Secondary Source Material”. International Congress on Social Sciences IV, Valaiha University Press. Romania.
- _____ (2020). “Cihon Tarixi Uchun Asosiy Manba: Asosiy Hujjatlar va Boburnoma”. Tashkent Uzbekiston. *Bobur Ebediyoti*, s. 71-74.
- Tekin, Şinasi (2001). “Türkçede -mA- Olumsuzluk Eki ile -Dik+ Eki Nereden Geliyor?”. *İştikakçının Köşesi*. İstanbul: Simurg Yay. s. 43-58.
- _____ (1992). Eski Türkçe. Türk Dünyası El Kitabı II. Ankara: TKAE.
- Tekin, Talat (1969). Zetacism and Sigmatism in Proto-Turkic. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.* c. 22, S. 1, s. 51-80.
- _____ (1972). Türk Dil Bilimi ve Yeni Kelimeler: 1. Hacettepe Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, c. 4. S. 2, s. 143-150.
- _____ (1976). On the Origin of Primary Long Vowels in Turkic. *Ural-Altaische Jahrbücher*. vol. S. 48, s. 231-236.
- _____ (1982). On the Structure of Altaic Echoic Verbs in{-KIrA}. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.* c. 36, S. 1-3, s. 503-513.
- _____ (1988). Orhon Yazıtları. Ankara: TTK Yay.
- _____ (1991). New Examples of Zetacism. *Türk Dilleri Araştırmaları*. c. 1, s. 145-150.
- _____ (1993). *Irk Bitig: The Book of Omens*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- _____ (1993). Old Turkic Word Formation Üzerine Notlar. *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*, 4, 201-208.
- _____ (1994). Tunyukuk Yazıtı. *Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi* 5. Ankara
- _____ (1994). Türk Dillerinde Ökseste y- Türemesi. *Türk Dilleri Araştırmaları*. c.4, s. 51-66.
- _____ (1994). Notes on Old Turkic Word Formation. Review of Marcel Erdal, *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon*. *Central Asiatic Journal*. vol. 38: 244-281.
- _____ (1993). *Irk Bitig: The Book of Omens*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- _____ (1994). Tunyukuk Yazıtı. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 5.
- _____ (1995). Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 13.
- _____ (1996). Altaic Etymologies I. *International Journal of Central Asian Studies*. vol. 1: 245-268.
- _____ (1998). Turkic yurt = Mongolian nutug. *Studia Etymologica Crocoviensia*. vol. 3: 129-133.

- _____ (2003a). Orhon Türkçesi Grameri. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 9.
- _____ (2003b), “Olumsuzluk Eki -ma/me’nin Etimolojisi”, Makaleler 1-Altayistik, Grafiker Yayıncılık, Ankara
- Terzioğlu, Hakan (2016). *Baburnâme’nin [245a – 304b] Arasındaki Bölümü (Metin, Gramatikal Dizin ve Sözlük)*. Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- Tietze, Andreas (2002). Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı. İstanbul-Wien: Sımurg Yay.
- Timur, Mujiburrahman (2012). *Gazneli Devleti’nden Babürlüler Devleti’ne Kadar Bölgede Kurulan Hanedanlıklar: 1206-1526*. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Tolkun, Selahattin (2005). “Eski Türkçe Döneminde Arkaik Bir Fiil: Arı-”, İlmî Araştırmalar. S.20, Güz, s.149-157.
- Tokyürek, Hacer (2005). Eski Türkçede (VII. Yy.-XII. Yy.) Yardımcı Filler. Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Toparlı, Recep (2003). Kıpçak Türkçesi Sözlüğü. Ankara: TDK Yay.
- Tuna, Osman Nedim (1986). “Türkçede Transitive-Causative Geçişli-Ettirgen Fiiller ve Bunlarla İlgili Morfoloji ve Öğretim Meselelerinin Çözümü”. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. XXIV-XXV. İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi Matbaası. s. 381-427.
- Turgut, Aynur (2010). *Çağatay Türkçesinde Fiil-Metin-*. Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Türk, Ahmet Turan (2019). “*Bâburname’de Köken Bilgisi Denemeleri*”, *Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi*. 2019. c.12, S. 25, s. 203-214.
- Türk, Vahit (1972). “Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler”, *Türkiyat Mecmuası*. XVII, İstanbul. s. 209- 250.
- _____ (2006). “İsimden Fiil Yapan -al-/el-; -l- ve -ar-/er-; -r- Eklerinin Kökeni” İlmî Araştırmalar. S. 21, s. 183-191.
- Ülkütaşır, M. Şakir (1946). Babur Şah İstanbul: Ahmet Halit Kitabevi Yayını.
- Ünlü, Suat (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Witsen, Nicolas Corneliszoon. (1692). Noord en Oost Tartarye, ofte bondigh ontwerp van eenige dier landen, en volken, zo als voormaels bekent zyn geweest, Amsterdam.
- _____ (1785). Noord en Oost Tartaryen: behelzende eene Beschryving van verscheidene Tartarsche en Nabuurige Gewesten, in die Noorder Oostelykste deelen van Azien en Europa, 2. bs., Amsterdam.
- Vámbéry, Hermann. (1867). *Çağataische Sprachstudien*. Leipzig.
- Yalçınkaya, Hamza (2013). *Babur’un Hatıratında Geçen İnsan Yapımı Nesne Adları ve Bunların Türk Dili Açısından Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- Yazıcı Şahin, Serpil (2016). Mûnis Harezmi & Rızâ Âgehî, Firdevsü'l-İkbal [200b-300a] (Giriş, Transkripsiyonlu Metin, İnceleme, Dizin-Sözlük, Tıpkıbasım), Doktora Tezi, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- Yazım Kılavuzu (2008). Ankara: TDK. Yay.
- Yıkılmaz, Arzu (2014). *Baburnâme*'de Fiilimsiler. Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- _____ (2015). “*Bâbürnâme*'de Aslî Zarf-fiillerin Kullanımı ve Zaman İşlevleri Üzerine”. *Turkish Studies*. Ankara. Volume 10/12 Summer 2015. p. 1243-1260.
- Yıldız, Hüseyin (2017). “Türk Dilinde Fiillerin Semantik Sınıflandırılması Problemi, *Journal of Turkish Language and Literature*, c.3, s. 337-362.
- Yıldız, M. (2004). Yeni Uygur Türkçesinde Tasvir Fiilleri. Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Yılmaz, Neslihan (2021). *Babur-nâme'nin [120a-244b] Varakları Arasındaki Bölümde Yer Alan Eski Türkçe ve Moğolca Kökenli Kelimelerin Açıklamalı Sözlüğü*. Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- Yılmaz, Ö. Deniz (2009). Türkiye Türkçesinde Eylemsi. Ankara: TDK Yay.
- Yılmaz, Zeynep (2021). Harezmi Türkçesi İle Yazılmış Nehcü'l-Ferâdis, Kısasü'l-Enbiyâ ve Mukaddimetü'l Edep'te Fiil Yapımı. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Yurdakök, Murat (2007). “Babur Şah'ın (1483-1530) Ünlü Eseri Baburnâme'de Tıbbi Bilgiler”. *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, 50: 73-77.
- Yücel, Bilal (1995). Babür Divanı (Gramer-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- _____ (1999). “Türkiye Türkçesinde Fiil Çatıları”. *Türk Gramerinin Sorunları-II*, Ankara: TDK Yay. s. 156-203.
- Xolmonova, Zulhumor (2015). “*Babürnâme*'deki Bazı Kelimelerin Tarihî ve Etimolojik Tahlili”. (Çev. Tuğba Bilveren) *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5 (9), 2015, s. 114-118.
- Zahiruddin Muhammed Babur Mirza (1993). *Bâburnâme*. *Abdul-Rahim Khankhanan'ın Farsça Tercümesi ile Çağatay Türkçesi Metni*. Harvard Üniversitesi: Yakın Doğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü.
- Zajaczkowski, A. 1958-1961. Najstarsza wersja turecka Husrav u Şirin. 3 c. Warsaw.
- Zülfikar, Hamza (1999). “Yapım ve Çekim Eklerinin Tahlili”. *Türk Gramerinin Sorunları II*, Ankara: TDK Yay. s. 325-333.

ÖZ GEÇMİŞ

Nida Erim, ilk ve orta öğrenimini İzmit’te tamamladı. 2004-2008 yılları arasında Kocaeli Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümünde lisans eğitimini tamamladı. Aynı yıl Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim dalında yüksek lisans eğitimine başladı. *Tezkire-i Satuk Buğra Han [65b-89b] Giriş, Dil-Yazım Özellikleri, Transkripsiyonlu Metin, Dizin-Sözlük*, tezini hazırlayarak yüksek lisans eğitimini 2011 yılında tamamladı. Aynı yıl doktora eğitimine başladı. Evli ve iki çocuk annesidir.

